

GENEROLO JONO ŽEMAIČIO LIETUVOS KARO AKADEMIJA

VYTAUTO DIDŽIOJO KARO MUZIEJUS

KARO ISTORIJOS CENTRAS

Arvydas Pociūnas

KAUNO TVIRTOVĖS GYNYBA 1915 METAIS

Vilnius
2008

*Skiriama Pirmajame pasauliniame kare
žuvusiems lietuviams kariams*

UDK 947.45.06
Po-15

Vytauto Didžiojo karo muziejaus direktoriaus pavaduotojas Arvydas Pociūnas šioje knygoje nagrinėja Kauno tvirtovės gynybos Pirmojo pasaulinio karo metais (1915 m.) aplinkybes ir jos žlugimo priežastis.

Atsakingasis redaktorius ats. mjr. Vladas Drupas
Recenzentai: dr. Valdas Rakutis ir dr. Jonas Vaičenonis

© Arvydas Pociūnas, 2008
© Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2008

ISBN 978-9955-423-64-5

TURINYS

IVADAS.....	7
Knygoje vartojamų karinių laipsnių sutrumpinimai	11
Kai kurių vartotų terminų paaiškinimai.....	12
1. Kauno tvirtovė 1882–1914 metais.....	13
2. Karo debesis virš Kauno tvirtovės 1914 m.....	21
3. Žvalgybos ir kontržvalgybos veiksmai	24
4. Įgulos pėstininkų ir kavalerijos daliniai	28
5. Kauno tvirtovės apsaugos brigada, 495-asis Kauno ir 496-asis Vilkmergės pėstininkų pulkai	32
6. Vokiečių 40-asis rezervinis korpusas ir jam pavaldūs daliniai	36
7. Inžinerijos daliniai.....	38
8. Tvirtovės artilerija	41
9. Vokiečių artilerija ir jos vaidmuo užimant Kauno tvirtovę.....	48
10. Tvirtovės ryšių sistema.....	50
11. Tvirtovės karinė karvelių stotis	52
12. Prožektorių daliniai	53
13. Transportas	55
14. Siaurieji tvirtovės geležinkeliai.....	58
15. Brandvachtos Nemune	60
16. Aviacija	61
17. Priešlėktuvinė gynyba	64
18. Tvirtovės karo ligoninės	66
19. Tvirtovės ugniagesiai	69
20. 1915 m. vokiečių kariuomenė artėja prie Kauno	70
21. Kovos dėl tvirtovės prieigų liepos 19–rugpjūčio 7 dienomis	76
22. Kovos veiksmai rugpjūčio 8–14 dienomis	84
23. Galingųjų „Bertų“ sviediniai sprogska Kaune.....	97

24. Diena, lėmusi tvirtovės likimą.....	101
25. Chaosas tvirtovės štabe ir įguloje.....	110
26. Vokiečių kariuomenė užima Kauną	118
27. Tvirtovės žlugimo priežastys	121
Rusijos kariuomenės kavalerijos generolas Vladimiras Grigorjevas	122
Vokietijos kariuomenės infanterijos generolas Karlas Litzmannas	123
Santrauka	124
Summary	125
Резюме.....	126
Šaltiniai	127
Literatūra	128
Kauno miesto vietovardžiai	131
Kauno rajono vietovardžiai.....	132
Kiti Lietuvos vietovardžiai	134
Illustracijos.....	135

ĮVADAS

1914 m. rugpjūčio 1 d. prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas, dar vadinamas Didžiuoju karu, žmonijos istorijoje buvo vienas iš žiauriausių ir kruvinausių. „Dvi didžiosios pasaulio galybės savo grumtynes pradėjo kaip tik mūsų krašte – Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje. Čia pasigirdo pirmieji rusų ir vokiečių kariuomenių šūviai, krito pirmosios karo aukos, suliepsnėjo Lietuvos viensėdžiai, kaimai, miesteliai, miestai, o gaisrų dūmai juodais debesimis užklojo dangų, aptemdė saulę“¹.

Pagrindinės kovos veiksmų operacijos Lietuvoje vyko dviem etapais. Pirmasis – 1914 m. rugsėjo–spalio mėnesiais, kai vokiečių kariuomenė įsiveržė į kraštą, bet rusai juos sugebėjo išstumti ir įsiveržti į Rytų Prūsiją. Antrasis – 1915 m. vasario–rugsėjo mėnesiais, kai vokiečių kariuomenė vėl įsiveržė į Lietuvą ir beveik visą okupavo. Minėtais laikotarpiais vyko daug didelių kautynių, kurios mūsų visuomenei mažai žinomos. Tūkstančiai nežinomų vyrų, tarp jų ir lietuvių, liko užkasti Lietuvos žemėje, jų laidojimo vietos liaudies vadinamos švedkapiais, prancūzkapiais arba paprastai – kapinaitėmis.

Autorius pasirinko didžiausias 1914–1915 metais prie Kauno tvirtovės vykusias kautynes, nes šio stambaus strateginio objekto užėmimas daug ką reišė abiem kariaujančioms pusėms. Vokiečiai, po įnirtingų mūšių užėmė Kauno tvirtovę, per trumpą laiką privertė rusų kariuomenės Šiaurės ir Vakarų frontus pasitraukti ir sudaryti naują gynybos liniją, kuri nusitęsė nuo Baltijos jūros kairiuoju Dauguvos krantu iki Daugpilio, toliau – Zarasai, Dūkštas, Vydžiai, Pastovis, Naručio ežeras, Smurgainiai, Krėva, Vyšniavas, Baranovičiai, Pinskas. Ši linija išilaikė iki 1917 m. vidurio. Vokiečių pergalė, užėmus Kauno tvirtovę, leido greitai okupuoti Lietuvą.

Šiandien Kauno tvirtovės tema tapo ypač aktuali. Susidomėjimas fortais, rūpestis, kaip juos išsaugoti ir panaudoti, verčia mus grįžti į praeitį ir pabandyti, kiek leidžia galimybės, atskleisti 1915 m. tragediją, apie kurią tiek mažai žinoma ir sklando tiek daug įvairių legendų.

Knygoje stengiasi atskleisti svarbiausius karinius įvykius, palietusius 1915 m. Kauną, kai jis buvo Rusijos imperijos pirmosios klasės sausumos tvirtovė. Pirmiausia buvo kreipiamas dėmesys į tvirtovės pasirengimą gynybai, įgulos sudėtį ir karinę parengtį, tuometės karo technikos panaudojimo mūsų metu galimybes, kautynių eigą, vokiečių pajėgas, kaip jos buvo panaudotos puolant tvirtovę, kas lėmė vokiečių sėkmę ją užimant, ką išgyveno eilinis karys, koks buvo lietuvių vaidmuo kautynėse (ar jie dalyvavo?), o gal kautynių nė nebuvo ir rusai be šūvio atidavė tvirtovę, kaip dažnai dabar mėgstama kalbėti.

Knygos tema nėra plati, apima 1915 m. įvykius, susijusius su Kauno tvirtove, kartais, kai to reikia istoriniams įvykiams nušviesti, grįžtama į ankstesnį laikotarpį.

Prabėgo daugiau kaip šimtas metų, bet rimtų darbų apie Kauno tvirtovę sulaukėme labai nedaug, jų randame tik rusų, vokiečių, lietuvių istoriografijoje. Pirmoji brošiūra, parašyta M. Vasilevskio, pasirodė 1916 m.² Joje trumpai aprašomi prie tvirtovės vykę mūšiai, jos užėmimas. Tačiau ją perskaičius taip ir lieka neaišku, ar autorius pats buvo tų įvykių sukuryje, ar apie

¹ Ruseckas P. Lietuva Didžiąjame kare. Vilnius. 1939. L 3.

² Василевский М. Как пала Ковна. Москва. 1916.

juos jam papasakojo liudininkai. Šiaip ar taip, tai yra pirmasis leidinys šia tema. 1920 m. kiek plačiau, pasinaudodamas tų laikų dokumentais, rašė M. Lemkė (perspausdinta 2003 m.)³.

Tvirtovės įvykiai aprašomi bendrame Rusijos kariuomenės kovos veiksmų 1914–1915 m. kontekste. Įdomiai aprašyti 1915 m. įvykiai, bet autoriui šios temos plėsti neleido kiti to meto karo įvykiai. Profesoriai K. Veličko⁴ ir V. Jakovlevas⁵ savo veikaluose (pastarasis pirmajame) yra šiek tiek skyrę dėmesio Kauno tvirtovės statybai, fortų projektų analizei, jų išdėstymui.

1934 m. prof. V. Jakovlevas parašė naują, gana retą veikalą, skirtą vien Kauno tvirtovei. Jo iki šiol nepranoko nė vienas darbas⁶. V. Jakovlevas plačiai aprašo, kaip buvo parenkama fortų statybos vieta, jos eiga, pačius fortus, jų rekonstrukcijas, antrojo tvirtovės žiedo statybą, naujausių tvirtovės fortų projektus ir kt. Gaila, kad jis savo darbą baigė Pirmojo pasaulinio karo išvakarių aprašymu ir kovos veiksmų neaptarė.

Tarpukario lietuvių istorikai taip ir nepateikė darbų apie Kauno tvirtovę. Šia tema rašė kariškiai. Pirmąjį nedidelės apimties straipsnį parengė Lietuvos kariuomenės gen. štb. plk. K. Boleckis⁷. Jis aprašė 1915 m. liepos–rugpjūčio mėn. įvykius, tačiau autorius turėjo mažai dokumentinės medžiagos, matyti, jog yra pasinaudojęs M. Lemkės knygos duomenimis ir ganėtinais sausai juos pateikia skaitytojui, yra nemažai netikslumų. Šia tema rašė Lietuvos kariuomenės brg. gen. L. Radus-Zenkavičius⁸, kuris savo knygoje aprašo Pirmojo pasaulinio karo operacijas, tarp jų įterpdamas 1915 m. Kauno tvirtovės įvykius. Plačiausiai juos aprašė Lietuvos kariuomenės ats. plk. J. Petraitis⁹ savo knygos pirmojoje dalyje. Tačiau ir jo darbas vyko sunkiai dėl autentiškų šaltinių neprieinamumo. Autorius naudojami 1914–1915 m. įsakymais Kauno tvirtovei, karo metu leista karine spauda, kaip „Letopis vojny“, taip pat rusų ir vokiečių spaudoje pasirodžiusiais straipsniais.

Šie įvykiai išvardytuose darbuose aprašyti bene kruopščiausiai. Apie juos rašė ir J. Paleckis¹⁰, bet tai daugiau ankstesnių darbų santrauka, o į to meto įvykius pažvelgta iš rašytojo pozicijos.

Pokario Lietuvoje pasirodė V. Černeckio¹¹ disertacija, kurioje gausiai panaudota Rusijos ir Lietuvos archyvų medžiaga. Joje smulkiai aprašyta tvirtovės statybos eiga, sutarčių sudarymo, tvirtovės štabo ir įgulos formavimo procesas, vėliau atlikti pastatytų fortifikacinių įrenginių stiprinimo darbai, įvertinta tvirtovės įtaka miesto plėtrai.

Pirmą kartą Kauno tvirtovės istoriją bandyta apibendrinti A. Pociūno¹² diplominiame darbe, tačiau jame dėl autentiškos archyvinės medžiagos stokos nevisiškai atskleista tema. Šis autorius yra parašęs ir keletą nedidelių straipsnių apie 496-ąjį Vilkmergės pėstininkų pulką¹³ ir mūšiuose prie Kauno tvirtovės dalyvavusius garlaivius¹⁴.

Knygoje „Kauno tvirtovės gynyba 1915 metais“ naudoti neskelbti šaltiniai, dažnai nenu-

³ Lemke M. 250 дней в царской ставке. 1914–1915 // Воспоминания мемуары. Минск. 2003.

⁴ Величко К. Русские крепости в связи с операциями полевых армий в мировую войну. Ленинград. 1926.

⁵ Яковлев В. Фортификация // Крепости XIX-ого столетия. Ленинград. 1924.

⁶ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934.

⁷ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. Kaunas. 1923. T. 5. L. 259.

⁸ Radus-Zenkavičius L. Sutinkamųjų kautynių bruožai. Kaunas. 1924.

⁹ Petraitis J. Didysis karas. 1914–1915 m. Kaunas D. 1. 1935.

¹⁰ Paleckis J. Kaip vokiečiai paėmė Kauno tvirtovę // Didysis karas. 1914–1915 m. Kaunas. 1939.

¹¹ Černeckis V. Kauno tvirtovė 1882–1900 m. Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija 3 (25). 1967.

¹² Pociūnas A. Kauno tvirtovė 1882–1915 metais. Diplominis darbas. Vilniaus universitetas. 1989.

¹³ Pociūnas A. Kauno tvirtovės žlugimas. Vilkmergės pėstininkų pulkas 1914–1915 metais // Darbai ir dienos. Nr. 21. Kaunas. 2000.

¹⁴ Pociūnas A. Garlaiviai Kauno tvirtovėje // Kauno istorijos metraštis. Nr. 3. Kaunas. 2002.

meruotais lapais. Pagrindinė dokumentinė medžiaga apie Kauno tvirtovę sukaupta Rusijos valstybinio karo istorijos archyvo Maskvoje (RVKIA) fonduose (toliau – F). Archyvo fonduose saugomus dokumentus reikėtų skirstyti šia tvarka: F. 1956 – tvirtovės antrojo žiedo statybos nuo 1913–1914 metų atliktų darbų ataskaitos; F. 2723, F. 2724, F. 2725 – tvirtovės 28-osios divizijos pulkų karių sąrašai, kovinis rengimas stovyklose, mokymuose, dalyvavimas 1914–1915 metų kovos veiksmuose; F. 2218 – mobilizacijos tvarka kariuomenėje, tvirtovėje, karo paskelbimas, 28-osios pėstininkų divizijos žygio maršrutas palikus tvirtovę, 20-ojo korpuso štabo veiksmų žurnalas, į korpuso sudėtį įėjusios 28-osios pėstininkų divizijos kovos veiksmų žurnalai. Fonde daug dokumentų, susijusių su tvirtove: F. 2037, F. 2437, F. 3034, F. 3035, F. 5644, F. 8285 – dalinių štabų žurnalai, sąsiuviniai, kovos įsakymai, raportai, telefonogramos, susijusios tik su kovos veiksmais ties Kauno tvirtove.

Ypač gausu šios tematikos medžiagos F. 13148 fonde, kuriame, be minėtų žurnalų, telefonogramų, įsakymų, raportų ir pan., yra karo ligoninių veiklos, ginkluotės, karo technikos evakavimo iš tvirtovės, dokumentų, karininkų ir karių, teikiamų už atliktus žygdarbius apdovanoti, sąrašai, žvalgybos suvestinės, fonde F. 391 saugomas buvusios Kauno tvirtovės komendanto kav. gen. V. Grigorjevo kaltinamasis aktas.

Rusijos karo istorijos, artilerijos, inžinerijos ir ryšių muziejaus archyve Sankt Peterburge (RKIAIRMA), F. 6 ir F. KEU fonduose, saugomi fortų ginkluotės aprašai, dokumentai apie atvežtų naujų ginklų patikrą ir jų pritaikymą tvirtovei ginti, antrojo tvirtovės žiedo fortų projektai.

Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA) Vilniuje, F. 496 fonde, sukaupiti dokumentai apie Kauno apsaugos darbo kuopų formavimą ir išvykimą į Kauną, F. 1227 – dokumentai apie Kauno gubernijos žandarų valdybos, tvirtovės žandarų komandos veiklą.

Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) Vilniuje, F. 883 ir F. 364 fonduose, išlikę tvirtovės fortifikacinio turto, kuris priklausė Lietuvos kariuomenei ir buvo naudojamas kariams tikslams bei dalies turto, kuris buvo perduotas miestui, apyrašai.

Kauno apskrities archyve (KAA), F. I.465 fonde, be plataus pirmojo tvirtovės žiedo statybos dokumentų, yra įdomių duomenų apie tvirtovės, fortų įgulų tarnybą, tradicijas.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje, Kauno apskrities viešosios bibliotekos, Vytauto Didžiojo karo muziejaus spaudos fonduose saugomi informatyvūs Vilniaus karinės apygardos ir Kauno tvirtovės 1914–1915 m. išleisti įsakymai.

Apie Kauno tvirtovės mūšius, jos užėmimą išleista nedaug atsiminimų. Vieni svarbiausių – infant. gen. K. Litzmanno¹⁵ dviejų tomų memuarai. Antrajame tome aprašomi įvykiai prie Kauno tvirtovės. Generolas vadovavo 40-ajam rezerviniam korpusui ir jam priskirtiems papildomiems daliniams. Atsiminimuose daug vertingų žinių apie Kauno tvirtovės įvykius, aprašomi tvirtovės apgulos ir artilerijos išdėstymo veiksmai, vokiečių dalinių puolimo akimirkos, pagaliau tvirtovės užėmimo operacija. Kai kurie atsiminimai tendencingi, kartais pašiepiamas priešininkas, stengiamasi jį pavaizduoti itin galingą, prieš kurį su mažomis pajėgomis vokiečiai vis dėlto sugebėjo pasiekti pergalę. Manau, nugalėtojus smerkti nevalia.

Fragmentiškai, sausokai minėtus įvykius apžvelgia F. Solfas¹⁶, kurio vadovaujama 420 mm ypatingos galios artilerijos pabūklų komanda apšaudė I fortą ir Kauną, jis aprašo ir forto apšaudymo sistemą.

¹⁵ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. T. 19. 1930.

¹⁶ Solf F. Zwei Kriegsjahre einer 42 cm. 1920.

Įdomūs ir ltn. A. Kriugerio¹⁷ atsiminimai. Rankraščio kopija prastos būklės, o antraštė nelabai įskaitoma. Leitenantas labai smulkiai aprašo kautynes prie II forto, kaip 261-ojo bataliono jo kuopos kariai pirmieji užėmė šį fortą. Tokių įvykių vyresnieji vadai savo atsiminimuose dažniausiai nemini, t. y. tiesiog juos praleidžia. Kur kas įdomesnių istorinių detalių pateikia tų laikų liudininkai: T. Daugirdas¹⁸, J. Pikčilingis¹⁹, A. Vireliūnas²⁰. Šių ir kitų žmonių įvairūs mažesnės apimties atsiminimai autoriui leido sausą ir griežtą karo dokumentiką šiek tiek pagyvinti. Deja, dėl objektyvių priežasčių autorius negalėjo pasinaudoti Vokietijos archyvais, kurių duomenys būtų padėję dar išsamiau aprašyti 1915 m. kautynių eigą ir Kauno tvirtovės užėmimą.

¹⁷ Ltn. Kriugerio A. 1915 m. rugpjūčio 16 d. užrašai apie Kauno tvirtovės II forto užėmimą.

¹⁸ Daugirdas T. Kaunas vokiečių okupacijoje. Kaunas. 1937.

¹⁹ Pikčilingis J. Pergventos valandos // Karo archyvas. T. 3. 1926.

²⁰ Vireliūnas A. Atsiminimai iš Didžiojo karo // Karo archyvas. T. 1. Kaunas. 1925.

Knygoje vartojamų karinių laipsnių sutrumpinimai

Generolas feldmaršalas – gen. feldm.
Artilerijos generolas – art. gen.
Infanterijos generolas – infant. gen.
Kavalerijos generolas – kav. gen.
Generolas majoras – gen. mjr.
Generolas – gen.
Pulkininkas – plk.
Papulkininkis – pplk.
Pulkininkas leitenantas – plk. ltn.
Kapitonas – kpt.
Atsargos kapitonas – ats. kpt.
Gvardijos štabo kapitonas – gv. štb. kpt.
Gvardijos štabo rotmistras – gv. štb. rtm.
Štabo kapitonas – štb. kpt.
Leitenantas – ltn.
Štabo rotmistras – štb. rtm.
Poručikas – prč.
Paporučikis – pprč.
Praporščikas – prp.
Papraporščikis – pprp.
Vyresnysis feldfelbelis – vyr. feldf.
Feldfelbelis – feldf.
Jaunesnysis feldfelbelis – j. feldf.
Vyresnysis puskarininkis – vyr. psk.
Puskarininkis – psk.
Jaunesnysis puskarininkis – j. psk.
Vyresnysis fejerverkeris – vyr. fejerv.
Fejerverkeris – fejerv.
Jaunesnysis fejerverkeris – j. fejerv.
Jaunesnysis medicinos felčeris – j. med. felčeris
Seržantas – srž.
Jaunesnysis seržantas – j. srž.
Jefreitorius – jefr.
Bombardyras – bmb.
Eilinis – eil.
Kanonierius – kan.

Kai kurių vartotų terminų paaiškinimai

Atskiroji šimtinė – karinis dalinio terminas, atitinkąs eskadroną.

Brandvachta – sargybinis laivas arba apginkluotas civilinis garlaivis, galintis upėse atlikti kovos operacijas.

Fuzilieriai (pranc. *fusiliers*) – XVII a. daugelio šalių pėstininkai, ginkluoti vokiškais šautuvais fuzėjomis. I pasaulinio karo metu vokiečių kariuomenės pėstininkų daliniai tik vadinosi fuzilierių.

Infanterijos generolas (sen. it. *infanteria* – pėstininkai) – pėstininkų generolas. Rusijoje laipsnis patvirtintas 1796–1797 m.

Gvardijos jūrų ekipažas – karinio jūrų laivyno sausumos padalinys, atliekantis jūrų pėstininkų ir kitas laivynui būdingas funkcijas.

Leibgvardijos dalinys – imperatoriaus asmens sargybos dalinys.

Kaponierius – forto gynybos griovyje įrengtas papildomas plytinis arba betoninis statinys, iš kurio artilerijos pabūklai galėjo apšaudyti gynybos griovio abi puses.

Puskaponierius – forto gynybos griovyje įrengtas plytinis arba betoninis statinys, iš kurio artilerijos pabūklai galėjo šaudyti tik viena kryptimi.

Stūmoklinių pabūklų baterija – baterija, kurią sudarė patrankos, turinčios stūmoklinę spyną.

Poterna – požeminė perėja, vedanti į kaponierių.

1. Kauno tvirtovė 1882–1914 metais

XIX a. antroje pusėje Europą drebino karai: 1864 m. – Danijos–Prūsijos ir Austrijos, 1866 m. – Prūsijos–Austrijos, 1870–1871 m. – Prancūzijos–Prūsijos. Pagaliau Vokietijos susivienijimas vertė daugelį Europos galingiausių valstybių iš naujo įvertinti savo politinę padėtį.

1873 m. pradžioje, carui Aleksandriui II asmeniškai vadovaujant, įvyko ypatingasis pasitarimas, kuriame buvo apsvaistyta Rusijos strateginė padėtis, kariuomenės organizacija ir pan. Pasitarime buvo pripažinta, kad reikia stiprinti gynybos liniją palei Nemuno upę ir apie Kauną pastatyti strateginės reikšmės tvirtovę su fortų, stacionariųjų baterijų, kitų karinių įtvirtinimų sistema¹.

Parinkta vieta atitiko to meto reikalavimus, nes tvirtovę buvo rengiamasi statyti prie dviejų didesnių upių santakos, kuri priverstų puolančiąją armiją išsklaidyti savo pajėgas². Šioje vietoje buvo ir strateginių objektų, miestą kirto vienas stambiausių tais laikais geležinkelių Sankt Peterburgas–Königsbergas (Karaliaučius), Sankt Peterburgas–Varšuva. Buvo pastatytas geležinkelio tunelis ir tiltas per Nemuną. Mieste susikirto pagrindiniai strateginiai keliai. Šios aplinkybės buvo palankios tvirtovės statybai ir lėmė miesto, kaip strateginio objekto, ateitį.

1877–1878 m. Rusijos–Turkijos karas sutrukdė Rusijai baigti spręsti vakarinių imperijos sienų problemą. 1879 m. karo ministras D. Miliutinas siūlė Aleksandriui II vėl aptarti klausimą dėl tvirtovės statybos Kaune³. Tų pačių metų liepos 19 d. (senuoju stiliumi 7 – toliau vartojami sutrumpinimai – s. st.) imperatorius pasirašė potvarkį dėl Kauno tvirtovės statybos ir nurodė jį įgyvendinti⁴.

Greitai į Kauną buvo komandiruotas Vyriausiojo štabo atstovas gen. N. Obručevas, Vyriausiosios inžinerijos valdybos karo inžinieriai K. Zverevas ir I. Valbergas, kurie su Vilniaus apygardos karo vadu gen. P. Albedinskiu atliko reikiamus tyrimus ir skaičiavimus galutiniam tvirtovės planui parengti⁵.

1880 m. vasario mėn. buvo sudaryti Kauno tvirtovės ilgalaikių įtvirtinimų planai. Miestą turėjo supti 7 fortų ir 12 stacionariųjų baterijų žiedas, Centrinis gynybos pylimas, kariniai sandėliai ir t.t.⁶ Tais pačiais metais Rusija sudarė pirmąjį karo planą, kuris buvo pradėtas rengtas dar 1873 m., tam atvejui, jeigu tuo pačiu metu jai tektų kariauti su Vokietija ir Austrija–Vengrija⁷.

1882 m. rugpjūtį 1-ojoje stacionariojoje baterijoje prasidėjo žemės darbai – buvo tiesiami keliai, o 1883 m. – žemės darbai visuose fortuose ir 6 stacionariosiose baterijose⁸. Tų pačių

¹ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 1.

² Энгельс Ф. Фортификация // Избранные военные произведения. Москва. 1956. Л. 278.

³ Яковлев В. Крепость Ковна 1882–1915 г. г. Москва 1934. Л. 1.

⁴ Černeckis V. Kauno tvirtovė 1882–1900 m. // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija 3 (25). 1967. L. 48.

⁵ Яковлев В. Крепость Ковна 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 1.

⁶ Ten pat. L. 2.

⁷ Ненахов Ю. Железом и кровью (Войны Германии XIX века). Москва. 2002. Л. 515.

⁸ Černeckis V. Kauno tvirtovė 1882–1900 m. // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija 3 (25). 1967. L. 49.

metų rugsėjo 8 d. (s. st. rugpjūčio 27) 1-ojoje stacionariojoje baterijoje oficialiai buvo pritvirtinta marmurinė lenta su užrašu „Kauno tvirtovės pamatai padėti 1882 m. rugpjūčio 27 d.“⁹

1887 m. rugsėjo 13 d. (s. st. 1) pėstininkų gen. Oskaras Klemas buvo paskirtas pirmuoju tvirtovės komendantu. Kartu buvo įkurtas tvirtovės štabas, kurį sudarė rikiuotės ir sanitarijos skyriai, žandarų ir gaisrininkų komandos, tvirtovės Intendantūros, Inžinerijos ir Artilerijos valdybos, įrengtas telegrafas.

Statant tvirtovę dalyvavo inžinerinės kariuomenės daliniai. Daug įvairių specialybių samdomų statybininkų atvyko iš Rusijos gubernijų, nes lietuviais ir lenkais nepasitikėta – jie buvo laikomi nepatikimais elementais (dar nepamirštas 1863 m. sukilimas). Su Kauno ir jo apylinkių gyventojais buvo sudaromos tik statybos medžiagų, pavyzdžiui, geros kokybės smėlio, žvyro, tiekimo, plytų gamybos sutartys. Kasmet prie tvirtovės dirbo apie 4 tūkst. darbininkų¹⁰. Reikėtų pažymėti, kad tvirtovės statybos darbai vyko gana sklandžiai. Pateiktoje lentelėje matyti, kada pradėti ir baigti statyti pagrindiniai objektai¹¹.

Pradėta statyti	Baigta statyti
1-oji baterija – 1882 m.	1889 m.
I fortas – 1883 m.	1889 m.
2-oji baterija – 1883 m.	1888 m.
II fortas – 1883 m.	1888 m.
3-ioji baterija – 1883 m.	1888 m.
III fortas – 1883 m.	1889 m.
4-oji baterija – 1884 m.	1888 m.
Nemuno kairiojo kranto Centrinis pylimas – 1885 m.	1889 m.
Centrinio pylimo ižinieriaus Oščevskio-Krugliko trijų eilių tvora – 1898 m.	1899 m.
I Centrinio gynybos pylimo tvorą įstatyti vartai	1902 m.
IV fortas – 1883 m.	1889 m.
5-oji baterija – 1884 m.	1888 m.
V fortas – 1883 m.	1889 m.
6-oji baterija – 1883 m.	1888 m.
VI fortas – 1883 m.	1889 m.
7-oji baterija – 1884 m.	1888 m.
VII fortas – 1884 m.	1889 m.
8-oji baterija – 1883 m.	1888 m.
VIII fortas – 1890 m.	apie 1907 m.
9-oji baterija – 1883 m.	1888 m.
Centrinis pylimas nuo Nemuno dešiniojo kranto iki Neries – 1893 m.	apie 1905 m.
Trijų eilių pylimo tvora – 1902 m.	1904 m.
Už VI forto tarpinis parako sandėlis, kuriame tilpo pakankamas kiekis parako 2 tūkst. užtaisų ir 4 tūkst. sviedinių	1888 m.

⁹ Яковлев В. Крепость Ковна 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 4, 5.

¹⁰ Černeckis V. Kauno tvirtovė 1882–1900 m. // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija 3 (25). 1967. L. 50.

¹¹ 1905 m. sausio 17 d.–gruodžio 21 d. Kauno tvirtovė. Žinios ir žemėlapiai // F. 1956. Ap. 1. B. 1968. L. 1.

Kiek vėliau pradėta statyti 10-oji stacionarioji baterija. Fortai ir stacionariosios baterijos ratu juosė visą Kauno miestą. Fortai buvo išdėstyti taip: I – prie Noreikiškių, II – prie Julijanavos, III – prie Seniavos, IV – prie Rokų, V – prie Zuikinės, VI – prie Petrašiūnų, VII – prie Kalniečių, VIII – Linkuvoje. Visi fortai ir stacionariosios baterijos buvo plytiniai.

1883 m. lapkričio 27 d. (s. st. 15) Tvirtovių ginklavimo komisija sudarė tabelį, pagal kurį tvirtovei buvo skirta 589 artilerijos pabūklai, tačiau iš pradžių gauta 556, t.y. pagal tabelį trūko 33 pabūklų¹².

Naujuose centriniuose artilerijos sandėliuose galėjo tilpti 46 tūkst. pūdų (755 t) parako, 23 780 pūdų (389,8 t) parako užtaisų ir 57 380 sviedinių.

1899 m. vasario 28 d. (s. st. 16) patvirtintame Kauno tvirtovės ginkluotės tabelyje nurodyta, kiek kiekvienas objektas turėjo artilerijos pabūklų¹³. Visi fortai vidutiniškai turėjo nuo 40 iki 48 įvairaus kalibro ir laikotarpio artilerijos pabūklų, pavyzdžiui, I fortas – 40 pabūklų, o VIII – 47 pabūklus. Daugiausiai iš stacionariųjų baterijų pabūklų turėjo 1-oji – 23, o kitos gerokai mažiau, pavyzdžiui:

2-oji baterija – šešias 6 colių (1 colis – 2,54 cm) 120 pūdų (1 pūdas – 16,38 kg) patrankas,

6-oji baterija – keturias 6 colių 120 pūdų ir keturias 42 linijų (1 linija – 2,54 mm) patrankas,

7-oji baterija – šešias 6 colių 120 pūdų patrankas,

8-oji baterija – keturias 42 linijų patrankas,

9-oji baterija – keturias 6 colių 190 pūdų patrankas¹⁴.

Nemuno kairiosios pusės Centriniam gynybos pylimui buvo skirti 56 įvairaus kalibro artilerijos pabūklai.

1899 m. Kauno tvirtovė turėjo 744 veikiančius artilerijos pabūklus ir 19 atsarginių, iš viso 763 artilerijos pabūklus, tarp jų 38 kulkosvaidžius¹⁵. Taikos metu tik 313 pabūklų stovėjo savo pozicijose, ir tie patys buvo be spynų, taikiklių, uždengti brezentu. Kiti pabūklai buvo saugomi sandėliuose¹⁶.

Rusijai įsigijus 12 „Maxim-Nordenfelt“ penkiavamzdžių kulkosvaidžių, keletas jų buvo perduoti tvirtovei¹⁷. 1894 m. trys tokie kulkosvaidžiai, kaip galimi ginklų variantai, buvo išbandyti IV forto kaponieriuje¹⁸. Šaudant 4 min. visiems vienu metu, buvo stebimi artileristų veiksmi, susikaupusių dujų poveikis jų kvėpavimo takams. Kaponieriuje buvo gera ventiliacija, todėl dujos nesikaupdavo ir artileristai dėl to nesiskųsdavo. Šie kulkosvaidžiai buvo pirmieji Lietuvoje išbandyti automatiniai ginklai (Rusijoje – vieni pirmųjų). 1899 m. Kauno tvirtovė turėjo 4 penkiavamzdžius „Maxim-Nordenfelt“ kulkosvaidžius¹⁹.

XIX a. pabaigos Kaunas – viena naujausių ir didžiausių Rusijos tvirtovių, kurių jos teritorijoje iš viso buvo 25, bet pirmos klasės – tik Kauno, Varšuvos, Novogeorgijevsko ir Lietuvos Brastos (rus. Brest-Litovsk) sausumos tvirtovės²⁰. 1892 m. į Kauną atvyko žymus rusų fortifi-

¹² Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г.г. Москва. 1934. Л. 11.

¹³ 1899 m. vasario 16 d. caro patvirtinta Kauno tvirtovės fortų nuolatinė ginkluotė // RKIAIRMA. Artilerijos F. 6. Ap. 4/1. B. 807. L. 196–202.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ 1899 m. Kauno tvirtovės aiškinamieji užrašai ant 3-iojo ginkluotės tabelio // Artilerijos F. 6. Ap. 4/1. B. 807. L. 227.

¹⁶ 1904 m. Vilniaus karo apygardos susirašinėjimas su Vyriausiąja artilerijos valdyba dėl Kauno, Libavos, Ust Dvinsko artilerijos ir inspektavimo // RKIAIRMA. Artilerijos F. 6, 1904 m. Ap. 79. B. 45. L. 2.

¹⁷ 1894 m. spalio 11 d. Kauno tvirtovės ginkluotės komisijos žurnalas // RKIAIRMA. Artilerijos F. 6. (1894–1900 m.). Ap. 4/7. B. 770. L. 4.

¹⁸ Ten pat. L. 7.

¹⁹ Ten pat. L. 47.

²⁰ Černeckis V. Kauno tvirtovė 1882–1900 m. // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija 3(25). 1967. L. 52.

kacijos specialistas, Inžinerijos akademijos profesorius, inžinerijos gen. K. Veličko. Apžiūrėjęs tvirtovę, jis rašė: „Kauno tvirtovės dabartinė padėtis skiriasi (išimtis – Osovecas) nuo visų kitų mūsų tvirtovių, kurių gynyboje ir organizacijoje taip pat pasitaiko nemažai nesklandumų, bet vis tiek jos yra tvirtovės“. Tačiau nepastovus požiūris, atsitiktinės išvados, permainingi reikalavimai Kauno tvirtovei uždėjo savo antspaudą. Tai pastebima ne tik analizuojant tvirtovės fortifikacinę formą, bet ir jos strateginę reikšmę, sudarytą mobilizacijos planą, kuris netenkina, ir atrodo, kad jo visai nėra²¹. Šis fortifikacijos specialistas ne tik nurodė tvirtovės trūkumus, bet ir pateikė siūlymų, ką skubiausiai reikėtų taisyti ir stiprinti.

Tuo metu sparčiai tobulėjo užsienio, ypač Vokietijos, didelio kalibro artilerija, todėl Rusijos karo ministerija privalėjo kuo skubiau imtis priemonių stiprinti savo tvirtoves, kurios, kaip ir Kauno tvirtovė, daugiausia buvo mūrinės.

1893 m. prie I, II ir III fortų, kareivinių dešiniajame ir kairiajame šonuose pradėta statyti po dviaukštį betoninį tarpinį užnugario kaponierių, skirtą fortų sparnų ir užnugario gynybai²². Kiekvieno statinio antrajame aukšte buvo šešios ambrazūros: iš jų dvi – atsarginės, prie likusių keturių stovėjo lengvosios patrankos. Apie 1900 m. šie kaponieriai buvo baigti statyti.

Tais pačiais metais pagal tvirtovės karo inžinieriaus Lichačiovo brėžinius gamykloje pagamintas prieššturminio pabūklo keliamasis mechanizmas 1894 m. liepą buvo sumontuotas ir išbandytas IV forte. Kol nebuvo šio mechanizmo, artileristai prieššturminius pabūklus iš forto apatinės dalies į viršuje esančias pozicijas užtemdavo rankomis. Jį sumontavus, pabūklus buvo galima greitai užkelti į viršų ir parengti šaudyti. Bandymai buvo sėkmingi, tačiau šis geras, tam laikotarpiui tikęs išradimas tvirtovėje taip ir liko vienintelis²³.

1896 m. karo inžinierius Nepliujevas išbandė dvigubas kareivinių duris, pro kurias buvo išeinama į forto teritoriją. Pirmosios durys medinės, apkaltos geležimi, antrosios – geležinis rėmas su storos vielos pinučiais. Jos turėjo apsaugoti šalia stovinčius karius nuo sprogi-
mo bangos sukeltų sunkių sužeidimų. Bandymų rezultatai buvo geri. Tokios durys buvo įrengtos daugelyje tvirtovės fortų²⁴.

Minėtos naujovės tvirtovei buvo labai reikalingos, tačiau nuo pagrindinio pavojaus jos negalėjo apsaugoti. Tuo metu Karo ministerijos viršūnėse buvo karštai ginčijamasi dėl tarp VII forto ir dešiniojo Neries kranto esančio neapsaugoto ruožo. Šiame ruože nebuvo jokio didesnio fortifikacinio objekto. Karo metu šia kryptimi puolantis priešas be jokio vargo galėjo įsiveržti į patį tvirtovės vidurį. 1900 m. karo ministrui Vyriausioji inžinerijos valdyba pristatė ataskaitą, kurioje rašoma, kad pagal pirminį projektą Kauno tvirtovė baigta statyti, liko sustiprinti Linkuvos (VIII forto) įtvirtinimus, ir siūlė statyti naujus fortus²⁵.

1901 m. gegužės mėn. išsiaiškinti padėties į Kauną atvyko karo ministras A. Kuropatkinas, o kartu su juo ir prof. K. Veličko. Vizito metu ministras, tikriausiai pasitaręs su prof. K. Veličko, nurodė Kumpės palivarke pastatyti fortą²⁶.

Rugpjūčio 3 d. (s. st. liepos 21) savo siūlymus ministras pateikė carui²⁷. 1910 m. rudenį kpt. D. Karbyševas, tvirtovėje atlikdamas praktiką, matė, kokiomis sąlygomis dirbo forto

²¹ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 16, 17.

²² 1893 m. vasario mėn. Kauno tvirtovės III forto užnugario įrengimo projektas // F. 349. Ap. 18. B. 349.

²³ Plk. Lichačiovo prieššturminio pabūklo keliamojo mechanizmo ataskaitinis brėžinys. Kauno tvirtovė, 4-asis įtvirtinimas // F. 349. Ap. 18. 7673.

²⁴ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 19.

²⁵ Ten pat. L. 122.

²⁶ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 24.

²⁷ Ten pat. L. 28.

statybininkai. „Naktimis basi darbininkai, stovėdami vandenyje prie didelių, plokščių dėžių, maišė žvyrą, o ant medinės aikštelės kastuvais – betoną. Paruoštą krovė į karučius, o atvežtą į vietą vėl turėjo kastuvais iškrauti. Tokiomis sąlygomis jie dirbo ir su kitomis statybinėmis medžiagomis.“²⁸

1907 m. gruodžio 5 d. (s. st. lapkričio 22) Inžinerijos komiteto posėdžio metu buvo pasiūlyta kitaip paskirstyti tvirtovės fortų žiedo gynybos krūvį, kad šias funkcijas atliktų nauji ilgalaikiai įtvirtinimai²⁹. Praktiškai tai reiškė, kad bus statomas naujas tvirtovės žiedas. Pirmuoju šios statybos objektu vėliau tapo IX fortas.

Tuo metu tvirtovei buvo keliami šie reikalavimai:

trukdyti priešininkui pasinaudoti geležinkeliu Königsbergas (Karaliaučius)–Vilnius, taip pat esamais plentais;

neleisti priešininkui pasinaudoti Nemunu, kuriuo jis galėtų plukdyti reikiamus išteklius;

palengvinti puolimą Rytų Prūsijos kryptimi;

būti rusų atsparos punktu tiek Nemuno viduryje, tiek žemupyje, saugoti svarbų geležinkelio tiltą, kitas per upę įrengtas perkėlas;

suteikti rusams galimybę laisvai veikti abiejuose Nemuno, Neries ir Nevėžio krantuose.

Tvirtovės įgulai buvo iškelta ir papildomų reikalavimų, pavyzdžiui:

ją turėjo sudaryti ne daugiau kaip 24 pėstininkų batalionai, 1 pionierių batalionas ir 6–7 artilerijos batalionai;

jai buvo skirta išteklių tik 6 mėnesiams;

visi įtvirtinimai turėjo būti pritaikyti ilgam pasipriešinimui, nelaukiant pagalbos iš kitur (t.y. iš karinių dalinių, kurie išsidėstytų šalia tvirtovės).

Dėl šių reikalavimų Kaunas tapo kariniu miestu, ir tai trukdė jam plėstis. 1897 m. Kauno įgulą sudarė 18 100 karių³⁰, todėl daugėjo standartinių štabų, kareivinių, namų karininkams ir jų šeimoms. Be daugelio draudimų, kauniečiai arba atvykę svečiai, vaikščiodami po miesto apylinkes, galėjo susilaukti ir nemalonumų. To metu vienas tarnautojas rašė: „Kaunas – pirmos klasės tvirtovė. Kalbama, kad įžymus Mickevičiaus slėnis – viena iš tvirtovės sudedamųjų dalių. Gėrėdamiesi slėniu, jūs visai neįtariate, kad esate tvirtovėje. Ši regėjimo apgaulė paaiškėja, kai už jūsų nugaros lyg iš žemės išlenda sargybinis su šautuvu ir pakviečia jus kai kur išsiaiškinti, kas per asmenybė esate. Nėra ko ir kalbėti, dingsta bet koks noras aplankyti šią pavojingą vietą.“³¹

Suformavus tvirtovės įstaigas, paskirsčius įgulą po fortus ir baterijas, prasidėjo nelen-gvas gyvenimas. Kareiviai ir karininkai kasdien (ypač vasarą) dalyvaudavo pratybose, studijavo kovos techniką, tvirtovės štabas organizuodavo karo žaidimus, manevrus, išvykdavo į vasaros stovyklas. Komendantas ir štabo karininkai, siekdami tvirtovėje palaikyti tvarką ir švarą, nuolat tikrindavo kareivines ir fortus³². Pavyzdžiui, 1903 m. vasario mėn. patikrinus VI ir VII fortus, nustatyta, kad patalpose 12 laipsnių šilumos, sandariai uždarytos durys, visur tvarka ir švara³³.

²⁸ Решин Е. Брест-Литовская крепость // Генерал Карбишев. Москва. 1987. Л. 58, 65.

²⁹ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 31.

³⁰ Černeckis V. Kauno tvirtovė 1882–1900 m. // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija 3 (25). 1967. L. 52.

³¹ Храевич К. В дебрях Литвы // Исторический вестник. №. 11. 1907. Л. 575.

³² 1903 m. vasario 28 d. sanitarinė apžiūra. Įsakymas Kauno tvirtovei // K.A.A. F. I-465. Ap. 1. B. 22. L. 18.

³³ Ten pat.

1912 m. Kauno tvirtovėje pradėta laikytis karinių ceremonijų tvarkos. 9 val. išsirikavusi garbės sargybos kuopa gerbdavo ginklu, budintys artileristai iš pabūklo iššaudavo salvę, po kurios ant 9-osios baterijos (Ažuolų kalnas) vėliavkočio buvo keliama tvirtovės vėliava, 18 val. ją nuleidžiant, buvo kartojamas tas pats ceremonialas. Ši graži naujovė miesto gyventojams kasdien primindavo, kad Kaunas virto tipišku karinės tvirtovės miestu³⁴.

XX a. pradžioje, stengiantis užmaskuoti tvirtovės objektus, buvo sodinami medžiai ir krūmai. 1907 m. vienas iš sodininko pavaduotojų Antanas Gelčys iš Marijampolės valsčiaus sodino ir prižiūrėjo medžius³⁵.

1911 m. ant IX forto pylimų ir šlaitų buvo pasodinta 400, o aplink fortą 1 500 krūmų. 1912 m. prie IX forto dar buvo pasodinta 3 600 medžių, daugiausia tuopų³⁶.

1910–1911 m. Generalinio štabo Vyriausioji valdyba, Vyriausioji inžinerijos valdyba ir kitos giminingos karinės institucijos energingai dirbo rengdamos naująjį Kauno tvirtovės įtvirtinimų žiedą. 1912 m. lapkričio 4 d. (s. st. spalio 22) caras Nikolajus II patvirtino Kauno tvirtovės perstatymo planą, palikdamas teisę jį tikslinti³⁷. 1913 m. balandžio 23 d. (s. st. 10) Generalinio štabo Techninis komitetas galiausiai patvirtino tvirtovės perstatymo planą³⁸. Jame buvo numatyta pastatyti 12 fortų ir 12 gynybinių atsparos punktų, kurie sudarytų naują 47,17 km ilgio gynybos žiedą, kas 3,18 km išdėstant po gynybos objektą³⁹. Statybos darbai turėjo būti pradėti 1913 m., o baigti – 1917 m. Visi naujieji gynybiniai objektai buvo suprojektuoti remiantis naujausiais Europos ir Rusijos fortifikacijos laimėjimais. Analizuodamas Zagrados⁴⁰, Pakalniškių⁴¹ (netoli Vaišvydavos), Romainių⁴² fortų planus pradėdi suprasti, kokie galingi turėjo būti šie statiniai, savo atsparumu ir dydžiu lenkiantys pastatytą IX fortą. Įspūdingai atrodo Lentainių⁴³, Pajiesio⁴⁴ gynybiniai atsparos punktai. Buvo rengiamasi statyti daug vienos kuopos (maždaug 150 karių) betoninių slėptuvių⁴⁵, betoninių parako rūsių⁴⁶, kitų naujų svarbių betoninių statinių.

Pagal naująjį tvirtovės ginkluotės tabelį turėjo būti gauti 945 artilerijos pabūklai: 443 toliašaudžiai, 170 sutelktosios ir 278 mortyrinės ugnies⁴⁷. Dauguma jų turėjo būti naujo pavyzdžio. Vienam greitašaudžiui pabūklui buvo numatyta skirti 1 200, vienai greitašaudei haubicai – apie 1 000 sviedinių⁴⁸.

³⁴ 1912 m. kovo 29 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 26 // K.A.A. F. I-465. Ap. 1. B. 17. L. 60.

³⁵ Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos ir Antano Gelčiaus sutartis // K.A.A. F. I-465. Ap. 1. B. 180. L. 5.

³⁶ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 38, 42, 46.

³⁷ 1914 m. birželio 3 d. Vilniaus karo apygardos inžinerinių dalinių inspektoriaus pranešimas Vilniaus karinės apygardos vadui // F. 1956. Ap. 1. B. 2035. L. 11.

³⁸ Ten pat.

³⁹ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 43.

⁴⁰ 1914 m. gegužės 24 d. Kauno tvirtovės Jonučių (įtvirtinimų) grupės, Zagrados forto pjūvis // RKIAIRMA. KEU 6495/135.

⁴¹ 1914 m. kovo 24 d. Kauno tvirtovės Pakalniškių k. didelio forto projektas // RKIAIRMA. KEU 6495/101.

⁴² 1913 m. gruodžio 13 d. Kauno tvirtovės Romainių forto planas // RKIAIRMA. KEU 6495/106.

⁴³ 1914 m. birželio 25 d. Kauno tvirtovės Lentainių gynybinių įtvirtinimų punkto projektas // RKIAIRMA. KEU 6495/131.

⁴⁴ 1914 m. kovo 24 d. Kauno tvirtovės Pajiesio gynybinių įtvirtinimų punkto projektas // RKIAIRMA. KEU 6495/135.

⁴⁵ 1914 m. sausio 23 d. Kauno tvirtovės gynybinių įtvirtinimų punkto Kumpės ir Romainių betoninės slėptuvės // RKIAIRMA. KEU 6495/100.

⁴⁶ 1914 m. rugpjūčio 17 d. Kauno tvirtovės II gynybos skyriaus prie Armališkių k. parako rūsio projektas // RKIAIRMA. KEU 6495/108.

⁴⁷ Яковлев В. Крепость Ковна. 1882–1915 г. г. Москва. 1934. Л. 41.

⁴⁸ Ten pat.

Įgulą turėjo sudaryti 32 pėstininkų, 8 tvirtovės artilerijos batalionai, 4 pionierių kuopos, 1 telegrafo ir 1 aviacijos kuopa⁴⁹.

Naujo žiedo statyba imperijai turėjo kainuoti 37 142 488 rublius⁵⁰.

1913 m. gegužės 25 d. (s. st. 12) į Kauną atvyko caras Nikolajus II⁵¹. Manau, ne pasigrožėti miesto panorama ir 20 min. pasivaikščioti po Jiesios piliakalnį, netoli kurio 1812 m. kėlėsi imperatoriaus Napoleono I vadovaujama kariuomenė. Jis turėjo susipažinti su tvirtove, susitikti su komendantu kav. gen. V. Grigorjevu ir aptarti problemas, kurios galėjo kilti pradėjus statyti naują fortų ir įtvirtinimų žiedą.

Tais pačiais metais prasidėjo parengiamieji darbai būsimų Marvos (XI), Domeikavos, Pakalniškių, Geležinkelio, Pajiesio, Paplenčio (rus. Prišosejnyj) fortų aikštelėse. Buvo statomi 3 gynybiniai atsparos punktai prie Vilkmėgės plento, Lentainių kaimo, tarp Kumpės (IX) ir Romainių (X) fortų, taip pat nemažai įvairių atsarginių betoninių parako sandėlių, naujų kelių. Senojo ir naujojo fortų žiedų statybos darbus atliko samdyti darbininkai⁵².

Įvairiuose darbo baruose daugiausia dirbo lietuviai darbininkai, pavyzdžiui: I gynybos skyriuje – Martynas Stankaitis, Vikentijus Kutas, Juozas Veiverys, I forte – Juozas Kaunas, Bronislovas Suchovskis, II gynybos skyriuje – Jegoras Michniunas, II forte – Bernardas Genevičius, IV gynybos skyriuje – Jonas Čiapas, IV forte – Vikentijus Vekeris, V forte – Jonas Urbonavičius, X forte – Kazimieras Čalka, I lentpjūvėje prie Neries – Jonas Simonavičius, Aleksoto tilto statyboje – Adomas Sacevičius⁵³.

1914 m. buvo atvežta nemažai labai reikalingos statybos technikos: 25 siaurųjų geležinkelių garvežiai, 2 autobusai, 20 sunkvežimių, 2 traktoriai, 1 200 vagonėlių, 3 daugiakaušiai ekskavatoriai ir 1 vienkaušis ekskavatorius⁵⁴. Tais metais pagrindiniai darbai vyko I gynybos skyriaus Marvos forte, buvo tiesiami nauji keliai. II gynybos skyriaus Pajiesio forto, Zasciankos gynybinio atsparos punkto, Pakalniškių forto aikštelėje dirbo daugiakaušis ekskavatorius. III gynybos skyriuje prasidėjo Geležinkelio ir Paplenčio fortų statybos, Naujasodžio forte – betonavimo darbai. Geležinkelio forte dirbo didysis vienkaušis ekskavatorius.

Statybos darbai vyko ir IV gynybos skyriuje: Romainių forte, gynybiniuose atsparos punktuose ties Kumpės ir Romainių fortais, Šakių kaimu. Domeikavoje vyko žemės ir betonavimo darbai, didelio šaldytuvo, kuriame turėjo tilpti apie 900 tūkst. pūdų mėsos ir 2 mln. konservų dėžučių, t.y. 500 tūkst. mėsos davinių, statyba. Prie jo buvo baigiamas įrengti didelio pajėgumo artezinis šulinys (1 200 kibirų per valandą)⁵⁵.

1915 m. darbai vyko toliau, kol parsidėjęs karas juos nutraukė. Daugiausia žemės ir betonavimo darbų buvo atlikta Romainių (X) ir Marvos (XI) fortuose. Tuo tarpu senieji plytiniai fortai taip ir nesulaukė rekonstrukcijos ir nebuvo parengti naujos kartos galingų artilerijos sviedinių atakoms. Fortų perdangos galėjo atlaikyti dviejų 210 mm fugasinių sviedinių smūgius į tą pačią vietą, išskyrus I (beje, šio forto gynybos griovys nebuvo apsaugotas kontreskarpo sienos), II ir III fortus, kurių tarpiniai užnugario kaponieriai ir šaudmenų sandėliai, ka-

⁴⁹ Ten pat.

⁵⁰ Ten pat. L. 40.

⁵¹ Lietuvos žinios. Nr. 113–114. 1914 m. gegužės 25 d.

⁵² 1912 m. Kauno tvirtovės metinė ataskaita // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 6.

⁵³ 1915 m. sausio mėn. Žiniaraštis apie Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos darbininkų ir tarnautojų, sergančių ir besigydančių Kauno miesto ligoninėje // F. 13148. Ap. 1. B. 3198. L. 78.

⁵⁴ Tvirtovės darbams atlikti gauta technika // F. 1956. Ap. 1. B. 2035. L. 14.

⁵⁵ 1914 m. Kauno tvirtovėje atlikti darbai // F. 1956. Ap. 1. B. 2035. L. 15.

reivinių, centrinių poternų kaponierių ir šoninių poternų puskaaponierių stogai buvo betoniniai. Nemažai betonavimo darbų buvo atlikta ir IV forte. Tačiau dauguma betoninių statinių nebuvo sutvirtinti metalinėmis konstrukcijomis, todėl, pavyzdžiui, į tą pačią vietą pataikius dviem fugasiniais 210 mm sviediniams, nebūtų galėję atlaikyti galingo sprogimo. Tiek iš plytų sumūrytos, tiek betoninės konstrukcijos, sproguos ypatingos galios pabūklo sviediniui, virsdavo nuolaužų krūvomis, kurios užversdavo toje vietoje buvusius karius. Taip fortai, turintys nuo žūties ir sužeidimų apsaugoti žmones, virsdavo savotiškais spąstais.

2. Karo debesys virš Kauno tvirtovės 1914 m.

Liepos 25 d. (s. st. 12) Kauno kelių priežiūros vadovybė gavo nurodymą prižiūrėti ir taisyti kelius¹.

Liepos 26 d. (s. st. 13) Kauno tvirtovės štabas gavo Vilniaus apygardos kariuomenės vyriausiojo vado telegramą Nr. 13482, kurioje įsakoma tvirtovėje paskelbti karo padėtį. Visa civilinė valdžia perėjo kariškiams².

Liepos 28 d. (s. st. 15) iš atostogų buvo atšauktas tvirtovės komendantas kav. gen. V. Grigorjevas. Atvykęs į Artilerijos štabą, jis trenkė kepurę žemėn ir sumurmėjo: „Tai karas vis dėlto bus.“³

Liepos 30 d. (s. st. 17) 21 val. 30 min. Kauno tvirtovės štabas gavo pranešimą apie rengiamą visuotinę mobilizaciją⁴.

Liepos 31 d. (s. st. 18) Kauno tvirtovės komendantas išleido slaptą įsakymą Nr. 199 dėl pirmos tvirtovės artilerijos mobilizacijos dienos. Jame visiems karininkams, išskyrus automobilių komandas, įsakoma skubiai grįžti iš komandiruočių į savo kuopas ir komandas. Tvirtovę privalėjo palikti karininkų šeimos, karo valdininkai, laisvai samdomi artilerijos padalinyje dirbę meistrai. Buvo skirti traukiniai, kad jie galėtų palikti Kauną⁵.

Slaptas įsakymas turėjo priedą, kuris skelbė, kad, remiantis 1914 m. liepos 17 d. Kauno tvirtovės įsakymu Nr. 113, tvirtovė suskirstyta į keturis gynybos skyrius⁶.

I gynybos skyriaus teritorija driekėsi nuo Nemuno kairiojo kranto link aukštupio, iki Jiesios upės žiočių ir jos kairiojo kranto bei aukštupio. Jai priklausanti Nemuno atkarpa, salos ir tiltai buvo skyriaus vadovybės žinioje.

II gynybos skyriui priklausė plotas palei Jiesios krantą (taip pat ir visas didysis griovys, einant žemyn pagal tėkmę), besidriekiantis toliau nuo Jiesios žiočių palei Nemuno kairįjį krantą aukštupiu. Nemuno atkarpa, salos ir tiltai buvo skyriaus vadovybės žinioje.

III gynybos skyriaus plotas driekėsi Nemuno dešiniuoju krantu žemyn pagal tėkmę iki Neries žiočių, toliau – Neries kairiuoju krantu aukštyn prieš tėkmę. Ši Nemuno ir Neries dalis, salos ir tiltai skyriaus vadovybei buvo nepavaldūs.

IV gynybos skyriaus plotą sudarė teritorija, plytinti palei Neries dešinįjį krantą, žemyn pagal tėkmę iki žiočių, toliau – palei Nemuno dešinįjį krantą, žemyn pagal upės tėkmę. Visi tiltai, salos, upių dalis buvo pavaldūs skyriui.

Tvirtovėje prasidėjo didelis sujudimas, pabūklai, sviedinių vežimai buvo traukiami iš

¹ Lietuvos žinios. 1914. Nr. 153.

² Lietuva Pirmojo pasaulinio karo metu 1914–1917 // Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. Vilnius. 1965. T. 2. L. 529.

³ Dantas E. Kauno tvirtovė 1914 metais // Naujas žodis. Nr. 22. 1932.

⁴ 1914 m. liepos 17–rugpjūčio 26 d. trumpas išrašas iš 20-osios armijos korpuso štabo karinių veiksmų žurnalo // F. 2218. Ap. 1. B. 241. L. 1.

⁵ 1914 m. liepos 18 d. Pirmos dienos mobilizacija. Įsakymas Nr. 199 Kauno tvirtovės artilerijai // F. 13148. Ap. 3. B. 105. L. 1–2.

⁶ Ten pat. L. 6.

sandėlių ir ridenami į pozicijas. Pro Kauną link Prūsijos vienas paskui kitą judėjo pilni karių ešelonai⁷.

Rugpjūčio 1 d. (s. st. liepos 19) prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas. Tvirtovėje jau antrą dieną vyko mobilizacija.

Rugpjūčio 2 d. (s. st. liepos 20) 1 val. 45 min. Kauno tvirtovės komendantas gavo trumpą karo ministro gen. adjutanto V. Suchomlinovo telegramą: „Vokietija mums paskelbė karą.“⁸ Tą pačią dieną Kauno miesto elektros stotis buvo perduota kariškiams ir pradėta naudoti karo reikalams. Stoties direktoriaus padėjėju buvo paskirtas Kauno tvirtovės artilerijos atsargos prp. Langė, o elektrinė tapo pavaldi tvirtovės karinio telegrafo vadui. Kauno pašto-telegrafo viršininkui buvo įsakyta visą į užsienį siunčiamą korespondenciją sulaikyti ir perduoti tvirtovės štabui. Laiškus visi privalėjo rašyti rusų kalba. Apie kovos veiksmus rašyti buvo griežtai draudžiama⁹.

Ištuštėję vasarnamiai, daugelis grįžo į miestą, juo labiau kad paskelbus karo padėtį karinė valdžia siūlė daugumai miestiečių palikti Kauną. Gatvėse buvo iškljuoti komendanto įsakymai. Visi valstybiniai bankai ir kitos valstybės įstaigos perėjo tvirtovės, kuri turėjo užtikrinti jų apsaugą, žinion. Aludėse buvo uždrausta gerti alų, nekalbant apie stipriuosius gėrimus¹⁰. Tvirtovės štabas patyrė pirmuosius didelius nuostolius, nes pagrindinė įgulos jėga – 28-oji pėstininkų divizija – paliko Kauną ir 20-osios armijos korpuso sudėtyje nužygiavo prie Rusijos ir Prūsijos sienos¹¹.

Rugpjūčio 3 d. (s. st. liepos 21) kauniečiai traukėsi iš miesto, tikėdamiesi greitai sugrįžti. O miesteliuose ir kaimuose mūsų vyrai laužė galvas, kur čia turėtų vykti tos svarbiausios kautynės, kurios užbaigtų karą. Pavyzdžiui, Kudirkos Naumiesčio vyrai mąstė taip: „Kur bus tas karas, jei aplinkui gyvena žmonės?.. Norint kariauti, reikia turėti daugiau nenaudojamą žemės, kurios turi kitos valstybės. Tušti plotai geriau tiktų karui... Karo tokiose vietose, kaip mūsų, negali būti... Toks karas galėtų vykti apie Virbalį, tose didelėse pievose, vigainėmis vadinamose, kur miesčionys gyvulius gano... Pasirodo, kad niekas neturėjo jokio supratimo apie karą.“¹² Deja, taip mūsų krašte mąstė dauguma.

Nemune ties Ilguva buvo nuskandintas garlaivis „Heroldas“, kiek vėliau – garlaivis „Kęstutis“. Jie užtvėrė laivakelį, kad vokiečių kariniai kateriai negalėtų įplaukti į tvirtovę¹³. Rugpjūčio 6 d. (s. st. liepos 24), remiantis Vilniaus karinės apygardos vado liepos 24 d. telegrama Nr. 14653, Kauno tvirtovėje ir tvirtovės rajone buvo paskelbta apgulos padėtis. Tvirtovės komendantas pradėjo eiti atskirojo korpuso vado pareigas. Tą pačią dieną tvirtovės komendantas sudarė gynybos tarybą, į kurią įėjo:

28-osios pėst. divizijos vadas gen. ltn. Laškevičius,
Tvirtovės Inžinerijos valdybos viršininkas gen. mjr. Zaslavskis,
Tvirtovės štabo viršininkas gen. mjr. V. Burkovskis,
28-osios pėst. divizijos 2-osios brigados vadas gen. mjr. Rosijskis,

⁷ 25-летие Мировой войны // Русский календарь. Каунас. 1939. Л. 57.

⁸ 1914 m. liepos 20 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 115.

⁹ 1914 m. liepos 20 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 116.

¹⁰ Lietuvos žinios. 1914. Nr. 160.

¹¹ 1914 m. liepos 17–rugpjūčio 26 d. trumpas išrašas iš 20-osios armijos štabo kovos veiksmų žurnalo // F. 2218. Ap. 1. B. 244. L. 1.

¹² Gintneris A. Lietuva caro ir kaizerio naguose. Čikaga. 1970. L. 54.

¹³ Pociūnas A. Garlaiviai Kauno tvirtovėje // Kauno istorijos metraštis. Kaunas. 2002. L. 100.

Tvirtovės artilerijos viršininkas gen. mjr. M. Danilovas¹⁴.

Nerasta dokumentų apie sudarytos gynybos tarybos veiklą, juo labiau kad pastarąją pailiko gen. ltn. Laškevičius ir gen. mjr. Rosijskis ir nežinoma, kas juos pakeitė. Pasigendama konkrečių dokumentų apie tvirtovės štabo veiklą prasidėjus karui ir ypač tvirtovės gynybos metu.

Rugsėjo 14 d. (s. st. 1) į Kauną atvyko gvardijos ekipažo (jūrų) 2-asis atskirasis batalionas, kurį sudarė 2 štabo karininkai, 12 puskarininkių, 2 konduktoriai, 563 eiliniai ir 38 laisvai samdomieji¹⁵.

Rugsėjo 18 d. (s. st. 5) tvirtovės artilerijos viršininkas įsakė pėstininkams užimti pozicijas Marvos (XI) forte ir kartu pradėti jį ginkluoti¹⁶.

Rugsėjo 21 d. (s. st. 8) astronominio kalendoriaus redaktorius, tikrasis valstybės tarėjas Ščerbakovas savo užrašuose paminėjo mūšių vietose pastebėtą saulės užtemimą¹⁷.

Rugsėjo 25 d. (s. st. 12) tvirtovės komendanto įsakyme nurodoma visus Centrinio gynybos pylimo tvoros vartus ir vartelius nuo sutemos iki ryto laikyti uždarytus, tačiau prie vartų, kur vyksta intensyvus judėjimas, skirti budinčius karininkus, kurie galėtų vietoje spręsti kilusius nesusipratimus.

Pro vartus galima buvo praleisti:

turinčius leidimus karininkus, jei to reikalauja tarnyba;

eilinius karius, jeigu jie turi kuopų vadų leidimus;

asmenis, vykstančius su pranešimais ir paketais, kurie turi tvirtovės štabo išduotus leidimus.

Išduoti leidimus buvo leista tik esant tarnybinei būtinybei ir kitais ypatingais atvejais¹⁸.

Lapkričio 16 d. (s. st. 3) buvo sudaryta speciali komisija brolių Šmidtų metalo fabriko perdavimo tvirtovės Inžinerijos valdybos žinion dokumentams parengti¹⁹.

Lapkričio 20 d. (s. st. 7), remdamasis Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymu Nr. 37 (1914 m. spalio 23 d.), Kauno tvirtovės komendantas išleido įsakymą Nr. 201 dėl tvirtovės įtraukimo į 10-osios armijos sudėtį²⁰.

Gruodžio 20 d. (s. st. 7) prievarta į Kauną iš Rytų Prūsijos, Gumbinės apylinkių, buvo atvežta daug moterų, vaikų, senelių, kurie buvo susodinti į vagonus ir išvežti į Rusijos gilumą²¹.

¹⁴ 1914 m. liepos 24 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 119.

¹⁵ 1914 m. rugsėjo 10 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 187.

¹⁶ 1914 m. rugsėjo 5 d. įsakymas Nr. 429 I gynybos skyriaus viršininkui // F. 13148. Ap. 3. B. 934. L. 1.

¹⁷ 1914 m. Priedas prie Kauno tvirtovės įsakymo Nr. 218 // F. 13148. Ap. 3. B. 105. L. 119.

¹⁸ 1914 m. rugsėjo 12 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 190.

¹⁹ 1914 m. lapkričio 3 d. brolių Šmidtų fabriko priėmimo komisijos pirmininko raportas Nr. 78 Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 2759. L. 15.

²⁰ 1914 m. lapkričio 7 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 201 (neskelbtinas) Kauno tvirtovės karo sanitarijos valdybai ir jai pavaldžioms įstaigoms // F. 1956. Ap. 1. B. 1456. L. 24.

²¹ Lietuvos žinios. Nr. 189-1914.

3. Žvalgybos ir kontržvalgybos veiksmai

Pastačius Kauno tvirtovę, kuri turėjo labai svarbią strateginę reikšmę, suaktyvėjo vokiečių žvalgyba. Ji domėjosi tvirtovės fortais, jų išdėstymu, ginkluote, įgula, kitais svarbiais ją dominančiais klausimais. Tačiau šalia veikė rusų žvalgyba ir kontržvalgyba. Prasidėjo dviejų valstybių žvalgybų dvikova. Rusijos žvalgyba gavo labai svarbių duomenų apie savo tvirtoves. 1909 m. Varšuvos apygardos štabo tipografijoje buvo išversta ir nedideliu tiražu perspausdinta slapta naudoti skirta brošiūra „Apie Rusijos tvirtoves ir įtvirtinimus“, kurią sudarė Prūsijos kariuomenės Generalinio štabo VII skyrius. Skyrelyje „Nemuno grupė“ yra Kauno tvirtovės aprašymas, tačiau neišsamus. Žvalgybos dėka Rusijos kariuomenės vadovybė sužinodavo, ką vokiečiai žino apie jos tvirtoves¹. Prieš karą prie Vokietijos kariuomenės vyriausiosios vadovybės buvo sukurtas žvalgybos skyrius III B, kuriam vadovavo Valteris Nikolajus. Skyrius turėjo organizuoti veikti tik prieš Rusiją, ypač Varšuvos ir Vilniaus regionuose. V. Nikolajaus teigimu, pagrindiniai agentai buvo vokiečių užverbuoti Rusijos ir Vokietijos pasienyje gyvenę žydai, daugiausia iš pačių vargingiausių sluoksnių. Pavyzdžiui, žinios apie rusų mobilizaciją buvo gautos iš eilinio agento žydo, kuris perėjo Vokietijos sieną ir šią žinią atnešė į Karaliaučių². Rusijoje nuteistas mirties bausme už šnipinėjimą Juzekas Fuksas savo parodymuose nurodė, kad vokiečių žvalgyba plačiai naudojosi žydų ir lenkų, kilusių iš Čensachovo, Bendino ir kitų rajonų, paslaugomis³. Savo agentus ji stengdavosi permesti per Daniją, Norvegiją, Suomiją. Juos rengdavo specialiose šnipų mokyklose, kurių Rytų Prūsijoje buvo ne viena. Pavyzdžiui, Insterburge (Isrutis) įkurtoje šnipų mokykloje būsimieji agentai išeidavo sutrumpintą mokymo kursą, trunkantį iki 8 parų. Baigusius jį agentus siųsdavo į Rusijos kariuomenės užnugarį, kur jie privalėjo palaikyti ryšį su agentu – rezidentu Kopenhagoje⁴. Ryšiai palaikyti buvo naudojami kodai. Pavyzdžiui, Kaunas–Mauručiai – „Josif“, Kaišiadorys–Kaunas – „Marija“, Kaunas – „Piotr“, gvardija – „Grunia“, kavalerija – „Kumarov“, artilerija – „Akimov“, pulkas – „domovoj Nr. plius 27“, divizija – „kvartirnyj Nr. plius 12“, korpusas – „ploščiad Nr. plius ničego“, pėstininkai – „Petrovskij“, ir t. t.⁵ Agentai surinktus ir užrašytus duomenis slėpdavo po drabužių pamušalu arba tarp kojų pirštų⁶. Bendradarbiauti su vokiečių žvalgyba sutikdavo „nekotoryje negodijai“ (kaip rašoma oficialiuose dokumentuose) – buvę Rusijos kariuomenės kariai, tapę vokiečių belaisviais. Dauguma jų – lietuviai ir latviai – turėjo vieną tikslą – kuo greičiau grįžti namo, pas saviškius, ir apie priesaiką, kurią davė svetimam imperatoriui, tikrai negalvojo. Taip atsitiko ir 18-ojo šaulių pulko eil. Karulaičiui, 19-ojo šaulių pulko eil. Drejeriui, 5-ojo šaulių art. diviziono parko eil. Freidamui. Rusams juos pavyko išaiškinti, sulaikyti ir nuteisti mirti⁷.

¹ Русские крепости и укрепления на фронте против Германии их обороны. Варшава. 1909. Л. 1–2.

² Зданович А. Тайные силы. Родина. 1993. No. 8–9. Л. 46–47.

³ 1915 m. gegužės mėn. 10-osios armijos kontržvalgybos skyriaus viršininko raštas Nr. 1212 Kauno žandarų valdybos viršininkui // L.V.J.A. F. 1227. Ap. 3. B. 28. L. 3.

⁴ Ten pat. L. 499.

⁵ Ten pat. L. 512.

⁶ Ten pat. L. 3.

⁷ 1914 m. gruodžio 27 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 407.

Rusijos žvalgybos agentūra taip pat buvo plati. Prieš karą Prūsijoje – Karaliaučiuje, Gumbinėje, Eitkūnuose, Insterburge (Isrutyje), Goldapėje, Kybartuose – dirbo 15 agentų. Kartais jų būdavo ir daugiau⁸.

Jie perspėdavo savuosius apie prasiskverbusius vokiečių agentus. Gerai dirbo rusų kontržvalgyba. Sekimo užduotys dažnai buvo pavedamos gubernijų žandarų valdyboms. 1913 m. vasario mėn. apie sekamus asmenis buvo rašoma: „Kaune sekamas asmuo, kuris įtariamas kariniu šnipinėjimu, pravarde „Interesnyj“ <...> Jis domėjosi Kauno tvirtovės 111-ojo Dono pėst. pulko, 3-iojo Novorosijsko pulko kulkosvaidžių kuopos pratybomis. Taip pat Kaune balandžio mėn. buvo sekami asmenys „Vysokij“ ir „Germanskij“⁹. Juos sekė sekliai Oleinikas, Gelahovas, Korzonas¹⁰. Birželio–liepos mėn. „Torgovyj“, rugpjūčio 8 d. „Tolstij“, „Pivnoj“ ir „Aptekar“ sekė sekliai Korzonas ir Kohanas¹¹. 1914 m. visą sausio mėn. sekė asmenį slapyvardžiu „Kučer“, nes jis susitikinėjo su Kaune dislokuoto 3-iojo Novorosijsko dragūnų pulko eiliniu, dažnai vaikštinėjo po karines įstaigas, o vasario mėn. susitikinėjo su tvirtovės Inžinerijos valdybos eiliniu raštininku¹².

Kauno gubernijos žandarų valdyba gavo pranešimą apie vieną Austrijos-Vengrijos kariuomenės Generalinio štabo biuro agentą, kuris atlikdavo žvalgybos užduotis Rusijoje. Jam vadovavo pplk. Dzinkovskis ir jo pavaduotojai kpt. Valentinas bei vyr. ltn. Davidas Finkas. Biuro būstinė, iš kurios agentai buvo siunčiami į Rusiją, Kijevo, Charkovą, Vilnių ir Kauną, buvo Vienoje¹³.

1912 m. balandžio mėn. Virbalyje žandarai sulaukė vokiečių agentą Dreslerį, o Kaune – kažkurios valdybos raštininką, kuris perduodavo reikiamas žinias Dresleriui. Agento bute buvo rasta svarbių dokumentų¹⁴. 1914 m. spalio 10 d. (s. st. rugsėjo 27) be leidimo, slėpdamas savo tikrąjį vardą ir laipsnį, į Kauno tvirtovę prasiskverbė Ivas Johanas Fridrichas Lindmanas, gimęs Suomijos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Jį sulaukė, buvo rastas Rusijos kariuomenės kovos veiksmų Rytprūsiose žemėlapis, 5 topografiniai žemėlapiai, pistoletas „Browning“ su 8 šoviniais, Rusijos karinio laivyno vyr. leitenanto uniforma ir 4 antpečiai, taip pat liudijimas, išduotas baronui ltn. Ostenui-Sakenui, kuriame buvo priklijuota sulaikyto asmens, vilkinčio vyr. leitenanto uniforma, nuotrauka¹⁵. 1914 m. gruodžio 27 d. (s. st. 14) buvo sulaikytas Jakatas Albertas Adamovas, kilęs iš Rytprusių, Pilkalnio valsčiaus. Liudininkai Elibelas Kacas ir Leiba Cibulskis pranešė, kad Jakatas slapta prasiskverbė į Kauno tvirtovės rajoną. Eidamas jis sutiko minėtuosius asmenis ir paklausė, kur yra kelias į fortą. Liudininkai paklausė, į kurį fortą jam reikia. Jakatas paprašė: „Jūs man parodykite tik kelią į fortą.“¹⁶ Greitai buvo sulaikytas dar vienas asmuo, kaip paaiškėjo – Ivanas Ivanovas Gindrikšenas, 33 metų liuteronas, kilęs iš Pilkalnio valsčiaus, taip pat įtariamas šnipinėjimu. Jis buvo sulaikytas prie Kauno tvirtovės prieigų. Jį apieškant rasti užrašai vokiečių kalba, kuriuose buvo nurodytas atstumas varstais

⁸ Аптекарь П. Агенты и резиденты // Родина. 1993. № 8–9. Л. 40, 41.

⁹ 1914 m. gruodžio 27 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 407.

¹⁰ Ten pat. L. 38.

¹¹ Ten pat. L. 46.

¹² Ten pat. L. 116–117.

¹³ 1915 m. liepos 31 d. Šiaurės Vakarų fronto štabo žvalgybos viršininko pavaduotojo raštas Nr. 3031 Kauno gubernijos žandarų valdybos viršininkui // L.V.J.A. F. 1227. Ap. 3. B. 28. L. 592.

¹⁴ Lietuvos žinios. 1912. Nr. 46.

¹⁵ 1915 m. sausio 26 d. Kauno gubernijos žandarų valdybos raštas Nr. 160814. Šnipinėjimu įtariamų asmenų tyrimo paskyros // L.V.J.A. F. 1227. Ap. 3. B. 26. L. 16–17.

¹⁶ Ten pat. L. 434.

tarp Vilkaviškio, Marijampolės, Suvalkų ir Alytaus – kelias, kurį jau buvo nuėjęs¹⁷. Visi sulaikytieji buvo uždaryti Kauno gubernijos kalėjime.

Kauno gubernijos valdyba gavo pranešimą, kad iš Vilkaviškio į žvalgybą Marijampolės ir Kalvarijos rajonuose vokiečiai pasiuntė agentę „Anusę“. Jos ypatingos žymės: 18 metų, mažo ūgio, pilna, veidas apvalus, plaukai juodi, sušukuoti į šoną¹⁸.

Buvo gautas pranešimas, kad vokiečiams šnipinėjo Marijampolės gyventojas Marcinkus (slapyvardis – „Burbulis“), 20 metų sausokas, aukšto ūgio blondinas panešiotu tamsiu kostiumu, avintis aukštais lakuotais batais, su sportine kepuraite, kalbantis tik lietuviškai (rusiškai – blogai)¹⁹. 1915 m. birželio 14 d. (s. st. 1) Kauno tvirtovės telegrafo viršininkas gavo Generalinio štabo telefonogramą Nr. 25811, kurioje pranešama, kad, agentūros duomenimis, prieš keletą dienų Šiaulių fronte per Rusijos kariuomenės apkasus perėjo ir nužygiavo Kauno tvirtovės link 10 vokiečių šnipų, apsivilkusių rusų karininkų uniformomis. Štabo viršininkas pareikalavo imtis reikiamų priemonių²⁰.

Visi šie atvejai rodo, kad prieš karą ir jam prasidėjus Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos agentūrinė žvalgyba labai domėjosi Kauno tvirtove. Tačiau daug į Kauno tvirtovę atvykusių žmonių, tiek vyrų, tiek moterų, visiškai nesusijusių su jokių šnipinėjimu, patekdavo į Kauno gubernijos žandarų valdybos akiratį. Jos viršininkas gen. mjr. Baikovas pats asmeniškai teikė raštiškas užklausas kitų gubernijų žandarų valdyboms, klausdamas įtariamų asmenų biografijos faktų: kur išduotas įtariamojo pasas, teistas jis ar ne, kokios jo politinės pažiūros ir t. t. Dažnai sulaikytuosius uždarydavo Kauno gubernijos kalėjime.

Vokiečiams artėjant prie Kauno fortų žiedo tie patys žandarai skubiai paliko tvirtovę ir kartu padarė didelę paslaugą vokiečiams. Policijos departamentas gavo duomenų, kad įgulai palikus Kauną, tvirtovės žandarų kanceliarijoje liko keli tūkstančiai tvirtovės statyboje dirbusių asmenų pasų. Juose buvo spaudas – žandarų komandos viza. Šiuos dokumentus vokiečiai galėjo panaudoti rengdamiesi siųsti savo agentus į Rusijos gilumą²¹. Šių įvykių liudininkas taip rašė: „Miškų g. jau nė vieno žandaro neradau. Ant grindų didžiausios krūvos pasų, koks patinka, tokį gali imti žmonės, darbininkai, keikdami rusų žandarus. Ieškodami kiekvienas savo paso, braidė iki kelių tarp ant grindų išmėtytų pasų ir juos minkė kojomis lyg tešlą.“²² Nėra abejonų, kad šia dovana vokiečiai tikrai pasinaudojo. Jeigu tvirtovė ir nebuvo rusų agentūrinis žvalgybos centras, tai jos karinė žvalgyba savo užduotis gana sėkmingai atlikdavo įvairiomis priemonėmis. Tam atvejui, jeigu priešas užimtų Mauručių–Pabartupio rajoną, užverbavo tris patikimus valstiečius, kurie sutiko pas save laikyti pašto karvelius, prireikus juos privalėjo su svarbiomis žiniomis siųsti į tvirtovę²³.

Tvirtovės žandarų psk. Terentijus Romanovas dažnai buvo siunčiamas į žvalgybą. 1915 m. balandžio mėn. civiliška persirengęs jis perėjo į priešų pusę ties Bliuviškėmis, surinko

¹⁷ Ten pat. L.484.

¹⁸ 1915 m. gegužės 8 d. 10-osios armijos štabo kontržvalgybos skyriaus viršininko raštas Nr. 1213 Kauno gubernijos žandarų valdybai // L.V.J.A. F. 1227. Ap. 3. B. 28. L. 497.

¹⁹ 1915 m. liepos 19 d. Šiaurės Vakarų fronto štabo žvalgybos valdybos viršininko pavaduotojo raštas Nr. 3225 Kauno gubernijos žandarų valdybai // L.V.J.A. F. 1227. Ap. 3. B. 28. L. 619.

²⁰ 1915 m. birželio 1 d. slapta Generalinio štabo telefonograma Nr. 25811 Kauno tvirtovės karinio telegrafo viršininkui // F. 5644. Ap. 1. B. 35.

²¹ 1915 m. rugsėjo 20 d. VRM Policijos departamento slaptas raštas Nr. 173386 gubernijų žandarų, policijos valdybų viršininkams // L.V.J.A. F. 1227. Ap. 3. B. 28. L. 677.

²² Daugėla J. Kaip vokiečiai 1915 m. užėmė Kauną // Lietuvos žinios. Nr. 39. 1931.

²³ 1915 m. birželio 26 d. žandarų komandos viršininko raportas Nr. 5264 // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 26.

svarbių duomenų apie šioje vietoje išdėstytus dalinius, artileriją. Grįždamas atgal susidūrė su raitu vokiečių žvalgybos patruliu. Priešas pradėjo šaudyti, tačiau jis sugebėjo pabėgti ir štabui pranešti labai svarbias žinias. Birželio 29 d. (s. st. 16) jis dar kartą pakartojo šį žygį ir sėkmingai grįžo atgal²⁴. Daug reikiamų žinių suteikdavo žuvusių karių dokumentai. Taip buvo išsiaiškinta, kad vokiečių 115-oji rez. divizija dalyvavo Kauno tvirtovės puolime. Svarbią vietą užėmė belaisvių apklausa, kuri buvo atliekama pagal specialų apklausos dokumentą²⁵.

Apklausus vokiečių belaisvius paaiškėjo, kad tvirtovės šturme dalyvavo 21-ojo korpuso 137-asis pėst. pulkas, taip pat čia atvykusi 31-oji pėst. divizija. Vyko aktyvi aviacijos žvalgyba, ypač vokiečių.

Kad 40-ojo rezervinio korpuso štabas apie Kauno tvirtovę, jos įgulą, artileriją, dalinių išdėstymą turėjo daug duomenų – vokiečių žvalgybos nuopelnas, tačiau nesuprantama, kodėl puolant fortus reikalingi duomenys, žemėlapiai nebuvo pateikti pulkų batalionų kuopų vadams, kurių vadovaujami daliniai dažnai susidurdavo su nežinomybe ir patirdavo nemažų karių nuostolių. Šiuos trūkumus galima pastebėti skaitant apie prie fortų vykusius mūšius.

²⁴ Kauno tvirtovės žandarų komandos žemesnių laipsnių žandarų, teikiamų apdovanoti 4-ojo laipsnio Šv. Georgijaus kryžiumi ir medaliais, sąrašas // F. 2358. Ap. 1. B. 132. L. 160.

²⁵ Karo belaisvio apklausos pavyzdys // F. 13148. Ap. 1. B. 285. L. 95.

4. Įgulos pėstininkų ir kavalerijos daliniai

1902 m. tvirtovės įgulą sudarė 1-asis, 2-asis ir 3-iasis Kauno pėstininkų pulkai (greitai jie buvo išformuoti), taip pat 28-oji pėstininkų (kartais vadinama upių, nes pulkai turėjo upių pavadinimus) divizija¹. Ją sudarė 109-asis Volgos, 110-asis Kamos, 111-asis Dono ir 112-asis Uralo pėstininkų pulkai². Daugelyje divizijos pulkų tarnavo lietuviai, ypač daug 109-ajame³ ir 111-ajame⁴.

28-oji pėstininkų divizija, dislokuotos Kauno tvirtovėje, rengėsi ją ginti. Tam reikėjo specialaus pasirengimo. Kariai mokėsi kautis tvirtovės fortifikaciniuose statiniuose, taip pat ir esančiuose provincijoje, bet nebuvo pasirengta kovoms atvirame lauke, manevriniams mūšiams. Prasidėjus karui, neatsižvelgiant į parengties specifiką, divizija ir jai priklausanti 28-oji artilerijos brigada buvo įtrauktos į 1-osios armijos 20-ojo korpuso sudėtį. Rytų Prūsijoje divizija atlikė sunkiausius mūšius, kol pagaliau 1915 m. kartu su korpusu buvo apsupta Augustavo apylinkėse ir sunaikinta⁵. 3-iasis Novorosijsko dragūnų ir 6-asis Dono (kazokų) pulkai taip pat buvo įtraukti į šios armijos sudėtį. Prasidėjus karui, kadrinių pėstininkų ir kavalerijos dalinių nebeliko. Naujų į tvirtovę atvykusių dalinių tvirtovės štabas deramai neparengė jos gynbai, nes neturėjo galimybių – reikėjo pradėti rengti naujas pozicijas, statyti kitus įtvirtinimus. Iki kautynių įgulos sudėtis keitėsi net 6 kartus⁶. Pavyzdžiui, 1914 m. spalio 2 d. (s. st. rugsėjo 19) į Kauną su visais pagalbiniais daliniais atvyko 53-ioji pėstininkų divizija⁷. Tačiau spalio 5 d. (s. st. rugsėjo 22) ši divizija paliko tvirtovę. Jos pakeisti atvyko 73-ioji pėstininkų divizija, tačiau taip pat greitai išvyko⁸. 1915 m. pradžioje į įgulos sudėtį buvo įtraukta ir 97-oji apsaugos brigada, kuri vėliau paliko tvirtovę. Pavyko nustatyti, kurie daliniai dalyvavo kautynėse. Tai:

Šaulių mokyklų pulkas;

104-oji pėstininkų divizija, kurią sudarė:

413-asis Porchovo, 414-asis Toropeco, 415-asis Bachmuto, 416-asis Verchne Dneprovsko pėstininkų pulkai;

Pasienio divizija (sudaryta iš pasienio dalinių) – 4 pasienio pulkai;

Kauno apsaugos brigada (vėliau – 124-oji pėst. divizija);

14-oji apsaugos brigada;

31-oji apsaugos brigada;

86-oji apsaugos brigada;

96-oji apsaugos brigada;

¹ Керсновский А. Последняя война Петровской армии // История русской армии. Москва. 1999. Л. 680.

² 1902 m. kovo 26 d. Vilniaus karinės apygardos įsakymas kariams Nr. 80.

³ 1912 m. liepos 27–gruodžio 31 d. 109-ojo Volgos pulko atsargos karių vardiniai sąrašai // F. 2723. Ap. 1. B. 173.

⁴ 1913 m. sausio 1 d. 111-ojo Dono pulko abėcėlinė knyga, kurioje surašyti pradėję tarnauti pulke žmonės // F. 2725. Ap. 1. B. 90.

⁵ Pociūnas A. Tragiški lietuvių karių likimai Pirmajame pasauliniame kare // Karys. 2001. Nr. 3. L. 24, 25.

⁶ Яковлев В. Крепость Ковна. Москва. 1934. Л. 53.

⁷ 1914 m. rugsėjo 22 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 215.

⁸ 1914 m. rugsėjo 26 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 223.

102-oji apsaugos brigada;
24-oji atsargos brigada, kurią sudarė:
67-asis, 68-asis, 71-asis, 72-asis ir 73-iasis atsargos batalionai.
Kavalerijos daliniai:
51-asis kazokų pulkas;
3-iojo Tauragės raitojo dalinio 3 šimtinės;
10-ojo Ripinsko raitojo pulko 3 šimtinės;
42-oji atskiroji šimtinė;
2-ojo Tauragės raitojo dalinio 3 šimtinės(?).

Iš visų išvardytų dalinių stipriausias buvo Šaulių mokyklos pulkas, iš dalies pajėgi 104-oji pėstininkų divizija. O likusieji daliniai ypatingu kovingumu nepasižymėjo.

Kas sudarė apsaugos brigadas? Tuo metu Rusijos kariuomenėje tarnyba trukdavo 3 metus ir 14–15 metų buvo būnama atsargoje. Vyresnio amžiaus vyrai, fiziškai silpni arba dėl įvairių kitų priežasčių atleisti nuo tarnybos, buvo šaukiami į atsargos ir apsaugos dalinius.

Daugelis atsargos karių, paskirtų į apsaugos dalinius, tikėjosi tarnauti kelis mėnesius, o po to grįžti tiesiai namo. Eiliniai buvo vadinami „ratnikais“ (toliau – kariai).

Kauno tvirtovėje apsaugos brigadą sudarė 7–8 rinktinės. Kiekvienoje jų buvo nuo 900 iki 600 ir mažiau karių.

Visą tvirtovės įgulą su išvardytais daliniais, artilerija ir kitų rūšių daliniais galėjo sudaryti 57–60 tūkst. karių. Daugumai jų niekas nerengė pratybų. Jie dirbo rengdami pozicijų įtvirtinimus. Rinktinėms vadovavo atsargos karininkai. Jų karybos žinios buvo įgytos prieš 10–20 metų. Kiekvienas rinktinės karininkas, pašauktas iš atsargos, turėjo skirtis nuo tikrosios tarnybos karininko – privalėjo nešioti antpečių gale prisiūtą metalo spalvos juostelę. Kreipiantis į tokį karininką prie laipsnio reikėjo pridurti „zauriad-“ (rus. „зауряд-“ – pirmoji pasenusių sudurtinių žodžių dalis, reiškianti einantis pareigas, bet neturintis atitinkamo išsilavinimo, pvz., „з. капитан“ – einantis kapitono pareigas“, šiuo atveju ir toliau tekste – atsargos)⁹. Tačiau atsargos karininkai stengėsi tas juosteles nuo antpečių nuplėšti, kad nesiskirtų nuo tikrosios tarnybos karininkų. Žinoma, komendantas reikalavo laikytis nurodymų, rengė griežtus įsakymus, tačiau niekas nesikeitė. Daugelis karių vakarais slampinėjo miesto gatvėmis, dažnai karininkams neatiduodavo pagarbos. Komendantas nuo 21 val. kariams uždraudė išeiti iš dalinių, žiūrėti kino filmus, kino teatruose „Triumfas“, „Olimpas“ ir „Oaza“ sėdėti pirmose eilėse, vaikščioti fojė ir rūkyti. Neišvengta ir kuriozų. Buvo atvejų, kai vakare automobiliais be šviesų, nusiėmę numerius, „apšilę“ eiliniai kariai, prisisodinę moterų, važinėdavo miesto gatvėmis!¹⁰

Tuo metu Rytų fronte padėtis keitėsi ne Rusijos kariuomenės naudai. Pamažu vokiečiai artėjo prie Kauno. 1915 m. sausio mėn. tvirtovėje dar daug nebuvo gavę ginklų, todėl skubiai imta juos išdavinėti, daugelis jų į rankas šautuvą paėmė pirmą kartą. Pradėta skubiai supažindinti su ginklais, tačiau net neparengtus karius reikėjo skirti į sargybas, o greitai jiems jau teko susišaudyti su pirmaisiais priešininko žvalgų būriais. Pakvipo paraku. Dėl įtampos ir nežinios, o svarbiausia – dėl to, kad taip arti pajuto mirties alsavimą, kariai surimtėjo.

Didelę reikšmę kario tarnyboje, ypač fronte, turėjo mityba. Tuo metu vienai Rusijos kariuomenės kuopai priklausė viena lauko virtuvė. Dėl stiprios vokiečių artilerijos ugnies ta

⁹ 1915 m. kovo 27 d. Kauno apsaugos brigados įsakymas Nr. 85 // F. 13148. Ap. 1. B. 5050. L. 46.

¹⁰ 1915 m. gruodžio 9 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 368.

vienintelė virtuvė su šiltu maistu dažniausiai kuopos apkasų nepasiekdavo. Tekdavo valgyti savo maistą. Būtinai kareivio maisto atsargas sudarė džiovėsių (3 paroms), druskos, cukraus davynys, daržovių ir mėsos konservų dėžutės vienai dienai, gertuvė geriamojo vandens. Maistą kiekvienas laikė kario maišelyje¹¹. Per nepertraukiamas devynių parų kautynes tvirtovės gynėjai negavo šilto maisto, o suvalgę pagrindinius produktus, maitinosi su žeme sumaišytais džiovėsių, kurie kariui tapo gardžiausia duona. Alkis ir troškulys sekino karių fizines jėgas, ir tai turėjo neigiamos įtakos gynybos mūšiuose.

Kauno tvirtovės įgula daugiausiai buvo ginkluota šiais ginklais:

1870 m. pavyzdžio 10,5 mm kalibro „Berdan“ sistemos pėstininkų šautuvais;

1897–1905 m. pavyzdžio 6,5 mm kalibro „Arisaka“ sistemos pėstininkų šautuvais;

1891 m. pavyzdžio 7,62 mm kalibro „Mosin“ sistemos dragūnų šautuvais,

1891–1910 m. pavyzdžio 7,62 mm kalibro „Mosin“ sistemos pėstininkų šautuvais;

karininkai – 1893–189 m. pavyzdžio „Nagant“ sistemos revolveriais.

Iš tvirtovės išvežto karinio turto aprašo matyti, kokias rankines granatas naudojo kariai ir kiek jų liko nepanaudotų: gen. Zaslavskio – 6 800, gen. Lišino („varšuvietišku“) – 7 200, gen. Lišino paprastųjų – 25 889, Stenderio – 9 990, štb. kpt. Prokopovo lauko – 390, tvirtovių – 6 120¹². Beje, paskutinės granatos buvo pagamintos Kaune, Šmitdtų fabrike, jų gamybai vadovavo štb. kpt. Prokopovas¹³.

1915 m. liepos 23 d. (s. st. 10) tvirtovėje buvo 144 įvairių modifikacijų sunkieji kulkosvaidžiai „Maxim“, bet pagrindą sudarė 1910 m. pavyzdžio, taip pat 21 „Madsen“ kulkosvaidis¹⁴. Tačiau kulkosvaidžių, kuriuos atsivežė atvykę daliniai, turėjo būti daugiau.

Kauno apsaugos brigada buvo apginkluota tik 1915 m. vasario mėn. Jos sandėliuose tuo metu buvo 4 701 „Arisaka“ šautuvas (kiekvienam iš jų buvo skirta tik po 125 šovinius) ir 5 782 „Mosin“ šautuvai¹⁵. Tuo metu brigadą sudarė 5 782 kariai, o šautuvų turėta kur kas daugiau. Kaip buvo apginkluotos brigados rinktinės, matyti lentelėje:

Turėjo	Kardų	Šautuvų	Revolverių
1-oji	2	816	5
2-oji	4	606	12
3-ioji	4	904	9
4-oji	3	750	5
5-oji	6	733	9
6-oji	4	917	5
7-oji	3	604	9
8-oji	1	452	4
Iš viso	27 ¹⁶	5 782	58

¹¹ Байков Л. Свойства боевых элементов и подготовка войск к войне и бою // Одесса. 1910. Л. 297.

¹² 1915 m. rugpjūčio 27 d. iš Kauno tvirtovės evakuotų automobilių ir motociklų aktas bei aprašymas, pateiktas tvirtovės štabo viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 3177. L. 47.

¹³ 1914 m. spalio 20 d. Kauno tvirtovės komendanto raštas Nr. 10996 tvirtovės inžinierių viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 2759. L. 5.

¹⁴ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo apyrašų byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 368.

¹⁵ 1915 m. vasario mėn. raporto Nr. 1513 papildymas // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 360.

¹⁶ 1915 m. vasario mėn. Kauno tvirtovės apsaugos brigados ginkluotės aprašas // F. 2437. Ap. 2. B. 204.

1915 m. liepos 31 d. (s. st. 18) 14-ąją apsaugos brigadą ir 14-ąją raitąją šimtinę sudarė 4 509 kariai, iš jų 3 891 karys buvo ginkluotas dragūnų „Mosin“ šautuvais. Tos pačios brigados 84-osios rinktinės 267 kariai buvo ginkluoti „Mosin“, o likusieji 618 karių „Berdan“ šautuvais¹⁷.

Keletas pateiktų pavyzdžių rodo, į kokią sunkią padėtį buvo patekę kariai, kurių ginkluotę sudarė trijų skirtingų kalibrų šoviniai, tarp jų ir tie, kurių kiekis buvo ribotas. Šis veiksnys taip pat prisidėjo prie slogios karių nuotaikos, ypač įpusėjus mūšiams.

Vokiečiams artinantis prie Kauno tvirtovės įgulos karių nuotaikos buvo įvairios. Vieni ruošėsi ginti tvirtovę ir prie jos „atsiskaityti“ su vokiečiais¹⁸, kiti – pirmai progai pasitaikius pasiduoti į nelaisvę. Stovėdami prie tvirtovės gynybos pylimo tvoros vartų jie dažnai kalbėdavosi su besitraukiančiais civiliais. Jiems sakydavo: „Mes patys pasiduosime vokiečiams, nes neturime ginklų, o vyriausybė pardavė Kauną.“¹⁹. Rugpjūčio 16 d. (s. st. 3) dauguma įgulos karių suprato – tvirtovė neišlaikys. Jų pagrindinis tikslas buvo kuo greičiau ištrūkti iš šio pragaro!

¹⁷ 1915 m. liepos 18 d. 14-osios apsaugos brigados šautuvų, revolverių skaičiaus suvestinė // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 4.

¹⁸ Narušis S. Didžiojo karo metai Kidulių kaimelio apylinkėje // Karo archyvas. T. 7. Kaunas. 1936. L. 304.

¹⁹ Bartušas J. Liūdnas pabėgėlių likimas // Lietuva Didžiąjame kare. Vilnius. 1939. L. 232.

5. Kauno tvirtovės apsaugos brigada, 495-asis Kauno ir 496-asis Vilkmergės pėstininkų pulkai

1913 m. Vilniaus karinės apygardos štabo mobilizacijos skyriuje buvo aptariami tvirtovių apsaugos darbo kuopų, kurios turėjo atlikti įvairius darbus, variantai¹.

1914 m. vasarą dauguma Kauno tvirtovės apsaugos darbo kuopų jau buvo suformuotos. Šis procesas daugiausia vyko Kaune ir Vilniuje. Kiekvieną kuopą sudarė 250 karių („ratnikų“). Rugsjūčio 2 d. (s. st. liepos 20) Vilniuje buvo baigtos formuoti šios kuopos: 33-ioji – vadas pplk. Stojanovičius, 34-oji – vadas pplk. G. Geisleris, 35-oji – vadas pplk. M. Lavrentjevas. Tą pačią dieną kuopos paliko Vilnių ir nužygiavo į Kauną². Rugsjūčio 3 d. (s. st. liepos 21) buvo suformuotos paskutinės kuopos: 36-oji – vadas Rudzakis, 37-oji – vadas Golyševas. 24 val. 40 min. šios kuopos kariniu traukiniu Nr. 277 išvyko į Kauną³. Dauguma kuopų vyrų į kariuomenę buvo pašaukti pirmą kartą ir nieko nežinojo apie karo tarnybą.

Kauno tvirtovės apsaugos brigada (toliau – Kauno apsaugos brigada) buvo suformuota remiantis 1914 m. rugsjūčio 24 d. (s. st. 11) Kauno tvirtovės įsakymu Nr. 151⁴.

Brigados štabą sudarė:

brigados vadas – plk. Konstantinas Baranovas;

štabo viršininkas – ats. plk. Ivanas Galyševas;

vyresnysis rikiuotės dalies adjutantas – štb. kpt. Nikolajus Fanšteinas;

vyresnysis užnugario dalies adjutantas – ats. kpt. A. Michelis⁵.

Brigados kuopos buvo suskirstytos į rinktines, tačiau nežinomas joms priklausiusių karių skaičius. Pavyzdžiui, 6-ojoje rinktinėje buvo 926, o 8-ojoje – tik 457 karininkai ir kariai⁶.

Buvo paskirti rinktinių vadai:

1-osios – ats. plk. Georgijus Geisleris;

2-osios – ats. plk. Vladimiras Zelenskis;

3-osios – ats. plk. Michailas Lavrentjevas;

4-osios – ats. plk. Stepanas Jakovlevas;

5-osios – ats. plk. Michailas fon Šteinas;

6-osios – ats. plk. Aleksandras Petkevičius;

7-osios – ats. plk. Pavelas Jogaila (Jagelo);

8-osios – ats. plk. J. Krinickis⁷.

¹ 1914 m. vasario 17 d. Vilniaus apygardos štabo raštas Nr. 2136 „Apie apsaugos dalinių formavimą“ 20-ojo korpuso štabui // F. 1956. Ap. 1. B. 1429. L. 20.

² Vilniaus apskrities karinio viršininko kovos veiksmų žurnalas nuo 1915 m. liepos 14 iki spalio 16 d. // L.V.J.A. 496. Ap. 1. B 21. L. 8.

³ Ten pat. L. 9.

⁴ 1914 m. rugsjūčio 29 d. Kauno apsaugos brigados vado raportas Nr. 227 Kauno tvirtovės komendantui apie brigados suformavimą // F.2437. Ap. 2. B. 204. L. 118.

⁵ 1915 m. kovo 17 d. (s. st. 4) Kauno tvirtovės apsaugos brigados štabo karininkų sąrašas // F. 2437. Ap. 2. B. 204. L. 112.

⁶ 1915 m. vasario mėn. Kauno apsaugos brigados raportas Nr. 1279 Kauno tvirtovės komendantui // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 359.

⁷ 1915 m. kovo 17 d. (s. st. 4) Kauno tvirtovės apsaugos brigados štabo karininkų sąrašas // F. 2437. Ap. 2. B. 204. L. 112.

Analizuojant tautinę brigados sudėtį matyti, kad trečdalį jos sudarė lietuviai ir latviai iš Kauno gubernijos. Pavyzdžiui, 6-osios kuopos eil. Leonas Remelis iš Telšių apskr., 26-osios kuopos eil. Juozas Uogintas iš Panevėžio apskr., 28-osios kuopos eil. Juozas Genys iš Kauno apskr., tos pačios kuopos j. psk. Motiejus Pociūnas ir eil. Juozas Mikėnas iš Ukmergės apskr., 29-osios kuopos eil. Janis Andersonas iš Liepojos apskr.⁸ Karininkai daugiausia buvo slavai. 1914 m. rudenį iš 37 darbo apsaugos kuopų tik 35-ios buvo ginkluotos, iš viso turėjo 100 šautuvų⁹.

1915 m. sausio mėn. padėtis pasikeitė, nes brigadą ėmė skubiai ginkluoti. Vasario mėn. jos žinioje jau buvo 5 782 rusiški 3 linijų šautuvai ir 4 701 japoniškas šautuvas. Kiekvienam japoniškam šautuvui buvo skirti tik 125 šoviniai, nors prašyta bent po 303¹⁰. Brigados žinioje buvo 10 483 šautuvai ir 58 revolveriai. Sprendžiant iš šautuvų kiekio, brigadai trūko karių. Vasario mėn., sprendžiant pagal išduotų ginklų skaičių, brigadą sudarė 5 840 karių ir karininkų¹¹. Gavę ginklus kariai, be statybos darbų, turėjo atlikti tarnybos pareigas – eiti sargybą. Tvirtovės štabas praktiškai neparengtus karius pasiuntė prieš artėjančią priešininką ir privertė juos karybos mokytis kautynių metu.

1915 m. balandžio 26 d. (s. st. 13) prie Dubysos šios brigados 3-iosios Kauno rinktinės 3-iosios kuopos sargybiniai susikovė su vokiečiais. Sąrašė karių, apdovanotų už šioje kovoje parodytą narsą 4-ojo laipsnio Šv. Georgijaus kareivio kryžiumi, yra ir Teodoro Urbanavičiaus pavardė¹².

Prie Nevėžio ties Babtais už budrią sargybą apdovanoti 4-ojo laipsnio Šv. Georgijaus kareivio kryžiumi buvo pasiūlyti tos pačios rinktinės 1-osios kuopos kariai: jefr. Antanas Salumšis, eil. Juozas Šukaitis ir eil. Juozas Petkevičius¹³.

Liepos mėn. prasidėjo sudėtingas brigados performavimo laikotarpis. Jis baigėsi jau vykstant aršioms mūšiams dėl tvirtovės. Visos Kauno apsaugos brigados gavo karinį krikštą dar brigados neperformavus.

1915 m. liepos 17 d. (s. st. 4) brigada buvo išformuota ir iš tuo metu buvusių 14-osios ir Kauno apsaugos brigadų pradėta formuoti 124-oji pėstininkų divizija¹⁴. Naująją diviziją sudarė dvi brigados, kiekvienoje jų buvo po du pulkus. Pirmąją brigadą sudarė 493-iasis ir 494-asis pėstininkų pulkai, sudaryti iš 14-osios apsaugos brigados 79-osios, 80-osios, 81-osios, 82-osios, 83-osios ir 84-osios rinktinių. Antrąją brigadą sudarė 495-asis ir 496-asis pėstininkų pulkai, į kurių sudėtį įėjo 6 rinktinės – 1-oji, 3-ioji, 4-oji, 5-oji, 6-oji ir 7-oji¹⁵. Nežinoma, kam buvo priskirta 2-oji rinktinė, 8-oji liko dirbti statybos darbų, bet vėliau ir ji buvo įtraukta į kautynes. 124-ajai pėstininkų divizijai vadovauti buvo paskirtas infant. gen. Nikolajus Lopušanskis.

Gavus 1915 m. rugpjūčio 12 d. (s. st. liepos 30) caro sutikimą, rugpjūčio 26 d. (s. st. 13)

⁸ Pociūnas A. Rusijos kariuomenės 495-ojo pėstininkų Kauno pulko istorija (1915–1918) // Tarptautinės mokslinės-praktinės konferencijos „Lietuvos karybos istorijos klausimai“ medžiaga. Kaunas. 1992. L. 29.

⁹ Kauno apsaugos brigados ginkluotės žiniaraštis // F. 13. 148. Ap. 1. B. 5078. L. 18.

¹⁰ 1915 m. vasario 24 d. brigados vado raporto Nr. 1513 papildymas – raštas Kauno tvirtovės štabui // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 360.

¹¹ 1915 m. vasario mėn. Kauno apsaugos brigados ginkluotės žiniaraštis // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 359.

¹² Pociūnas A. Rusijos kariuomenės 495-ojo pėstininkų Kauno pulko istorija (1915–1918) // Tarptautinės mokslinės-praktinės konferencijos „Lietuvos karybos istorijos klausimai“ medžiaga. Kaunas. 1992. L. 30.

¹³ Ten pat.

¹⁴ 1915 m. liepos 4 d. Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymas Nr. 271 // F. 3035. Ap. 1. B. 33. L. 1.

¹⁵ 1915 m. liepos 13 d. Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymas Nr. 222 // F. 3035. Ap. 1. B. 33. L. 1.

Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymu Nr. 377 naujai suformuotos 124-osios pėstininkų divizijos pėstininkų pulkams buvo suteikti šie vardai:

493-ajam pėst. pulkui – Klinskio – pplk. Liubimovas (nuo rugpjūčio 14 d. (s. st. 1) perkeltas vadovauti 496-ajam pėst. pulkui);

494-ajam pėst. pulkui – Vereiskio – pplk. P. Protopopovas;

495-ajam pėst. pulkui – Kovenskio – plk. V. Zelenskis;
(Kauno)

496-ajam pėst. pulkui – Vilkomirskio – pplk. G. Geisleris¹⁶.
(Ukmergės)

Rugpjūčio 14 d. (s. st. 1) batalionais buvo pavadintos 495-ojo pėst. pulko rinktinės: 6-oji – 1-uojų, 7-oji – 2-uojų, 5-oji – 3-iųjų, ir 496-ojo pėst. pulko rinktinės: 1-oji – 1-uojų; 3-oji – 2-uojų; 4-oji – 3-iųjų.

Kaip ir visa divizija, 495-asis ir 496-asis pėst. pulkai, patyrę daug nuostolių, pasitraukė iš Kauno tvirtovės. Tarp žuvusiųjų, sužeistųjų buvo nemažai karių, kurie pasidavė vokiečiams į nelaisvę. Rusijoje bandoma įrodyti, kad iš jos europinės dalies daugiausiai į nelaisvę pasidavė pašauktų iš Kauno gubernijos karių. Pavyzdžiui, karo belaisviai sudarė 67 proc. visų nuostolių ir tik 33 proc. vadinamieji „kruvinieji“ nuostoliai (žuvusieji, sužeistieji). Čia pat palyginimui pateikiami Kubanės srities kazokų nuostoliai, kuriuos sudarė: 85 proc. – žuvusieji, sužeistieji, 15 proc. – belaisviai¹⁷.

Iš dalies taip lyginti tiktų ir aiškinantis Kauno tvirtovės įgulos lietuvių ir latvių karių nuostolius. Prasidėjus kautynėms prie Kauno tvirtovės I gynybos skyriuje 8–9 paras niekas nepakeitė ten kovojusių dalinių, kuriuos dieną ir naktį daužė galinga vokiečių artilerija. Kariai negalėjo nei pailsėti, nei pamiegoti, buvo nevalgę, juo labiau šilto maisto.

Slavams caras buvo šviesulys, Rusija – tėvynė, o lietuviams ir latviams šie kilnūs žodžiai buvo visiškai svetimi. Iškentę visus vargus ir nenorėdami dėti galvos už svetimus idealus, jie pasiduodavo vokiečiams į nelaisvę. Slavams toks elgesys buvo nesuprantamas, arba jie dėjosi, kad nesupranta, nes Kubanės kazokų nuostolius galima gana lengvai paaiškinti. Rusijos kariuomenei būnant Rytų Prūsijoje kazokai spėjo gerai „užsirekomenduoti“, todėl 3–5 kazokams pasidavus į nelaisvę, vokiečiai jų neimdavo, o paprasčiausiai sušaudydavo arba pakardavo. Tuo labiau vokiečiai neimdavo į nelaisvę sužeisto kazoko, tiesiog jį čia pat nušaudavo. Todėl kazokai, taip pat ir Kubanės, buvo priversti kautis iš paskutiniųjų. Į nelaisvę pasiduodavo ir slavų. Pavyzdžiui, rugpjūčio 16 d. (s. st. 3) dalis 71-ojo atsargos bataliono ir visas 67-asis atsargos batalionas pasidavė vokiečiams į nelaisvę, tarp jų lietuvių ir latvių nebuvo.

Buvusios Kauno apsaugos brigados daliniai, pagal paskirtį turėję dirbti įvairius statybos darbus, tapę kovos daliniais, sugebėjo parodyti savo kovingumą tiek, kiek jiems leido aplinkybės.

Tarp tautiečių, tarnavusių Kauno tvirtovėje arba 1915 m. dalyvavusių jos gynyboje, yra žmonių, kurie vėliau Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940) tapo žymiais valstybės veikėjais, aukštais vadais. Žymesni iš jų:

¹⁶ 1915 m. rugpjūčio 13 d. Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymas Nr. 377 // F. 3034. Ap. 1. B. 18. L. 27.

¹⁷ Образцов И. Сила и дух // Родина. №. 8–9, 1993. Л. 65.

gen. Silvestras Žukauskas, krašto apsaugos ministras, kariuomenės vadas, vienas pagrindinių Lietuvos kariuomenės kūrėjų¹⁸;

gen. ltn. Stasys Nastopka, Generalinio štabo viršininkas, ėjęs kariuomenės vado pareigas¹⁹;

gen. ltn. Bronislovas Skomskis, kavalerijos viršininkas, kavalerijos organizatorius²⁰;

brg. gen. Stasys Dirmantas, krašto apsaugos ministras²¹;

plk. Jonas Acus-Acukas, kariuomenės Tiekimų valdybos ir organizacijos pirmininkas²²;

plk. Eduardas Jodka, vienas iš Lietuvos artilerijos dalinių organizatorių, 1-osios artilerijos baterijos vadas²³;

plk. Juozas Marcinkus, vienas žymiausių to meto akių ligų gydytojų, Lietuvos kariuomenės Karo ligoninės viršininko padėjėjas²⁴;

plk. Konstantinas Žukas, krašto apsaugos ministras²⁵;

plk. ltn. Kazys Alyta, 2-ojo artilerijos pulko vadas²⁶;

plk. ltn. Stasys Derbutas, kariuomenės vado karininkas ypatingiems reikalams²⁷;

plk. ltn. Kazys Pažemeneckas, kariuomenės mobilizacijos reikalų viršininkas²⁸;

plk. ltn. Jonas Vigėlis, Šiaulių karo komendantas²⁹;

kpt. Sergijus Fanstilis, Lietuvos Autobataliono organizatorius ir vadas³⁰;

plk. ltn. Antanas Merkys, ministras pirmininkas³¹.

Šį sąrašą galima tęsti toliau, tačiau pasigendama daugiau duomenų. Tvirtovėje buvo sudarytos sąlygos gerai susipažinti su ten buvusią įvairia karo technika, jos panaudojimo kautynėse galimybėmis, nenutraukti ryšių su Tėvyne, neužmiršti kalbos. Vėliau viskas labai praverė kuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę.

¹⁸ Žukas K. *Žvilgsnis į praeitį*. Vilnius. 1992. L. 6–7.

¹⁹ Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918–1953. Vilnius. 2005. T. 5. L. 315.

²⁰ Tarnybos lapas, sudarytas 1914 m. // F. 409. Ap. 1. B. 493 (1914).

²¹ Jankauskas V. *Visur buvęs reikalingas // Nepriklausomos Lietuvos generolai*. Vilnius. 1998. L. 209.

²² Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918–1953. Vilnius. 2002. T. 2. L. 26.

²³ Памятная книжка Ковенской губернии. 1912. Л. 155.

²⁴ Kardas. Nr. 8. 1938. L. 189.

²⁵ Žukas K. *Žvilgsnis į praeitį*. Vilnius. 1992. L. 59.

²⁶ Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918–1953. Vilnius. 2002. T. 2. L. 46.

²⁷ Lietuvos kariuomenės karininkai. Vilnius. 2003. T. 3. L. 53–54.

²⁸ Tarnybos lapas // LCVA. 1446. Ap. 1. B. 20. L. 60.

²⁹ Tarnybos lapas // LCVA. 1446. Ap. 1. B. 27. L. 46.

³⁰ 1915 m. rugpjūčio 27 d. Kauno tvirtovės Automobilių komandos evakuacijos aktas // 13148. Ap. 1. B. 3177. L. 37.

³¹ Yčas M. *Atsiminimai. Nepriklausomybės keliais*. Kaunas. 1935. D. 2. L. 27.

6. Vokiečių 40-asis rezervinis korpusas ir jam pavaldūs daliniai

Vokiečių 10-osios armijos 40-ojo korpuso ir jam pavaldžių dalinių gretas daugiausia sudarė atsarginiai. Netarnavę kariuomenėje 17–45 metų vyrai buvo laikomi landšturmo atsargoje. Tikrąją tarnybą atlikdavo 20–22 metų šauktiniai, kurie po to iki 27 m. būdavo kariuomenės rezerve. 27–32 metų vyrai buvo 1-os, o iki 39 m. 2-os rūšies landvero sudėtyje. Tačiau dauguma jaunų žmonių visai netarnavo kariuomenėje, iki 32 m. jie buvo rengiami kaip kariai ir įtraukiami į vadinamąjį „erzacrezervą“, po to – į landvero arba landšturmo sudėtį.

40-ojo rezervinio korpuso pagrindą sudarė 76-oji ir 79-oji rezervo divizijos. Jam pavaldžios buvo plk. Zenkero (9-oji landvero), plk. Montenono ir gen. Esebecko brigados – iš viso 57 batalionai, 7 eskadronai, 11 pionierių kuopų. Į šį skaičių neįėjo korpuso ir divizijų artilerijos baterijų tarnybos¹. Tuo metu vokiečių batalioną sudarė 1 040–1 050 karių². Prie Kauno artėjančių dalinių batalionai turėjo nuostolių ir, tikėtina, neteko bent po 200 karių, todėl vidutiniškai kiekvieną batalioną galėjo sudaryti apie 800 karių. Mūšių metu prie tvirtovės iš Vakarų fronto atvyko 115-oji pėstininkų divizija, gal ir praretėjusi, bet įgijusi kovų patirties, pasirodė 31-osios divizijos daliniai. Palaipsniui vokiečiai prie tvirtovės sutelkė dalinius su artilerijos tarnybomis, kovos mašinų parkais, pagalbiniais daliniais, iš viso apie 90 tūkst. karių. Šį skaičių iš dalies patvirtino teisiškas kav. gen. V. Grigorjevas. Jis savo pasiaiškinimo kalboje teigė: „Kaunas įnirtingai priešinosi daugiau kaip dviejų vokiečių korpusų puolimui.“³ Teisme į šią jo frazę niekas neatkreipė (o gal ir nenorėjo kreipti) dėmesio, tačiau generolas buvo visiškai teisus. Tarpukario Lietuvos generolas L. Radas-Zenkavičius rašė apie 6 divizijų dalyvavimą puolant Kauną⁴, nes į šį skaičių įtraukė ir 21-ąjį korpusą. Tai, kad šio korpuso daliniai dalyvavo kautynėse, patvirtina į nelaisvę paimtas 137-ojo pėstininkų pulko, įtraukto į korpuso sudėtį, karys⁵.

Vokiečių kariai daugiausiai buvo ginkluoti 1898 m. „Mauser“ šautuvais ir 1894 m. „Mauser“ karabinais. Sunkiosios pėstininkų ginkluotės pagrindą sudarė „MG-08“ kulkosvaidžiai. Visų minėtų ginklų šoviniai buvo to paties kalibro – 7,92 mm. Tai leido karius laiku aprūpinti šoviniais, todėl jie nejautė jų stygiaus.

Pėstininkų batalionas privalėjo turėti 20 kirvių, 96 kirtiklius, 16 žirklių spygliuotai vielai kirpti, 400 kastuvų, apytikriai dviem kariams po kastuvą apkasams kasti⁶. Turėdamas šiuos

¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 130.

² Строков А. Экономика и вооружённые силы воюющих государств // Вооружённые силы и военное искусство в Первой мировой войне. Москва. 1974. Л. 144.

³ Лемке М. Обвинительный акт о бывшем коменданте Ковенской крепости генерале от кавалерии Владимире Николаевиче Григорьеве // 250 дней в царской ставке. 1914–1915. Минск. 2003. Л. 330.

⁴ Radas-Zenkavičius L. Didysis vokiečių ir austrų vasaros puolimas Rytų fronte // Trumpas Didžiojo karo eskizas. Kaunas. 1924. L. 111.

⁵ 1915 m. rugpjūčio 5 d. 22 val. nauji duomenys apie priešą // F. 2725. Ap. 1. B. 113. L. 249.

⁶ Галактионов М. Тактическая подвижность армий в 1914 г. // Париж. 1914 темпы операций. Москва. 2001. Л. 479.

pagalbinis instrumentus, vokiečių batalionas galėjo sėkmingai pulti ir prireikus greitai pasirengti gynybai.

Vokiečio kario kuprinėje galėjai rasti galetų, sausos dešros, šokolado, kavos surogato, kakavos. Gertuvėje dažnai kliuksėdavo konjakas⁷. Po atakos ar šiaip apkasuose sėdintys vokiečių kariai nuolat gaudavo šilto maisto. Tai kėlė karių nuotaiką, teikė jėgų naujoms atakoms.

Tačiau puolantieji savo apkasuose kovojo su utėlėmis, kurios ganėtinai vargino karius⁸. Puldami Kauno tvirtovę, vokiečių karininkai vadovavosi gen. feldmaršalo A. Šlifeno (Schlieffen) posakiu: „Norint užimti tvirtovę, reikia judėti iš apkasų į apkasus, netgi išnaudojant nakties tamsą“⁹. Kariai, nors ir išvargę, ryžto ir valios nestokojo. Jie gerai žinojo, kad jų tikslas – užimti Kauno tvirtovę!

⁷ Jakelaitis J. Jeigu kas nors skaitys. Kaunas. 1996. L. 75.

⁸ Jurginienė S. Viktoro Gailiaus 1914–1915 m. laišakai E. Jagomastui // Kraštotyra. Nr. 25. Vilnius. 1991. L. 31.

⁹ Шлиффен А. Канны // Искусство войны. Антология военной мысли. Санкт-Петербург. 2000. Л. 416.

7. Inžinerijos daliniai

Kauno apylinkių reljefas labai įvairus ir topografiškai sudėtingas (aukštumos, rėvos, Nemuno, Neries, Nevėžio upės, daugybė pelkėtų upelių ir upeliūkščių), todėl įgula negalėjo išsiversti be inžinerijos – pontonų ir pionierių – dalinių.

1890 m. Šančiuose, prie Nemuno dešiniojo kranto, buvo išsidėstęs 3-iasis pontonų batalionas. Jo pagrindinė užduotis buvo reikiamose vietose greitai nutiesti tiltus, įrengti perkėlas¹. Bataliono parką turėjo sudaryti 56 puspontoniai su vežimais, taip pat kitos pagalbinės priemonės, kurių reikėjo tiltui surinkti². Prasidėjus karui pontonų parkas jau buvo pasenęs. Keletas puspontonių per stebuklą išliko vokiečiams palikus Kauną. 1920 m. pradžioje jais naudojosi Lietuvos kariuomenės pionieriai. Prie vieno iš puspontonių buvo pritvirtinta bronzinė lentelė su užrašu, kuris priminė, kad jis buvo naudojamas 1877–1878 m. Rusijos ir Turkijos karo metu³. 1914 m. lapkričio mėn. tvirtovėje buvo dislokuotas 4-asis pontonų batalionas⁴. Šie daliniai tiesė pontoninius tiltus per Nemuną, Nerį, Nevėžį, Jiesią. Žinoma, kad per Nemuną buvo nutiesti tiltai ties Veršvais, Vytauto bažnyčia, Pažaisliu, per Nerį į Viliampolę – ties Senamiesčiu, Kleboniškiu. Jie buvo mediniai. 1915 m. birželio mėn. pionieriai nutiesė medinius tiltus per Nevėžį ties Muniškiais, Babtais. Buvo pastatytas medinis tiltas per Nemuną ties Vytauto bažnyčia, o birželio 25 d. (s. st. 12) užbaigtas statyti medinis tiltas ties Aukštąja Panemune⁵. Šį tiltą statantys pionieriai turėjo plaukiojantį kraną Nr. 6, kurį naudojo poliams kalti⁶. Prieš vokiečių puolimą tvirtovės pionieriai privalėjo prižiūrėti 7 tiltus per Nemuną (taip pat ir geležinkelio tiltą)⁷.

Galima drąsiai teigti, kad pontonų batalionų nutiestų tiltų turėjo visiškai pakakti įgulos reikmėms. Tiltai, pastatyti I, II ir IV gynybos skyriuose, buvo pavaldūs tų skyrių viršininkams⁸.

1890 m. įgulos sudėtyje buvo tvirtovės pionierių kuopa, kuri vėliau išaugo į batalioną. Pionieriams reikėjo įrengti fugasų laukus, sudaryti sprogdintojų komandas, dalyvauti stant gynybos įtvirtinimus, remontuojant kelius ir t. t. 1914 m. gruodžio 15 d. (s. st. 2) plk. Masalskiui buvo pavesta iš 17-osios atskirosios, Ust Dvinsko ir Osoveco tvirtovės pionierių kuopų suformuoti dar vieną pionierių batalioną⁹. 17-ąją atskirąją kuopą sudarė 5 karininkai, 239 kariai (jai priklausė 29 arkliai su vežimais)¹⁰, Ust Dvinsko – 3 karininkai, 236 kariai (jos

¹ Гуковский К. Помятная книжка Ковенской губернии за 1891 г. Ковна. 1890. Л. 139.

² Военная энциклопедия. Петроград. 1915 г. Т. 18. Л. 584.

³ Karo technikos dalių dvidešimtmetis. 1919–1939. Kaunas. 1939. L. 273.

⁴ 1914 m. lapkričio 19 d. leidimas panaudoti 4-ąjį batalioną tiltams statyti // F. 13148. Ap. 4. B. 360. L. 248.

⁵ 1915 m. birželio 12 d. pranešimas apie A. Panemunėje tilto per Nemuną pastatymą // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 4.

⁶ 1914 m. spalio 29 d. tvirtovės komendanto leidimas kariams perimti plaukiojantį kraną // F. 13148. Ap. 4. B. 360. L. 176.

⁷ 1915 m. spalio 9 d. Kauno tvirtovės pionierių bataliono vado raportas Nr. 167 Minsko karinės apygardos štabo viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 283. L. 605.

⁸ 1914 m. liepos 18 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 199 // F. 13148. Ap. 3. B. 105. L. 1.

⁹ 1914 m. gruodžio 2 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 359.

¹⁰ 1915 m. gegužės 17 d. Kauno tvirtovės komendanto įsakymas Nr. 48 // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 10.

žinioje buvo 6 arkliai su vežimais)¹¹, Osovecio tvirtovės (vėliau pavadintos 1-ąja kuopa) – 4 karininkai, 234 kariai (skirti 5 arkliai su vežimais)¹².

1915 m. birželio 20 d. (s. st. 7) tvirtovėje buvo pradėtas formuoti 33-iasis pionierių batalionas. Jam laikinai vadovavo plk. Prokopovičius¹³. Iš plk. Masalskio vadovaujamo bataliono į 33-įjį batalioną buvo perkelta 17-oji atskiroji kuopa ir į Kauną atvykusi 16-ojo pionierių bataliono telegrafo kuopos 1-asis ryšių padalinys, kurį sudarė 2 karininkai, 201 karys ir buvo priskirti 103 arkliai su vežimais¹⁴. Statydami tvirtovės gynybos įtvirtinimus pionieriai užtvarams įrengti sunaudavo 53 832 m spygliuotos vielos¹⁵. Tačiau šio kiekio nepakako. Todėl jos dar reikėjo atsivežti iš kitų tvirtovių sandėlių.

Prie fortų prieigų, rėvose, grioviuose, kad pro tvirtovės artilerijos sunkiai pasiekiamas vietas negalėtų prasigauti priešas, pionieriai įrengdavo fugasus. Iš pradžių į iškastą duobę jie įdėdavo tam tikrą kiekį parako, ant jo uždėdavo tvirtą medinį skydą, po to – lauko akmenų ir viską užversdavo žemėmis, užmaskuodavo velėna. Nuo parengto fugaso nutiesdavo laidą iki sprogdinimo mašinėlės. Keletas tokių mašinėlių sudarė vadinamąją fugasų stotį¹⁶. Prie Kauno tvirtovės tokių stočių buvo daug, pavyzdžiui, prie Dobrovolės rėvos – dvi (jas prižiūrėjo eil. Aleksandras Borodako ir eil. Viktoras Čučmenas), Šalia Marvos (XI) forto buvo penkios (prižiūrėjo eil. Zigmundas Sinica, eil. Petras Tamaliko, eil. Juozas Zujus ir eil. Jankovskis), Zagrados–Marviliaus laukuose – keturios fugasų stotys. Pastarosios buvo patikėtos eil. Martynui Petraičiui, eil. Vasilijui Mytko, eil. Stepanui Kozlovui, eil. Vasilijui Perekladovui¹⁷. Tačiau šie sprogstamosios medžiagos užtaisai buvo pavojingi ir taikos metu.

1915 m. gegužės 2 d. (s. st. balandžio 19) per audrą nuo žaibo sprogus fugasai ties Marvele žuvo iš vienos Kauno bažnyčių grįžtantis I forto darbininkas Jonas Mačiulis¹⁸. Tų pačių metų liepos 8 d. (s. st. 25), siaučiant audrai, 18 val. 15 min. tarp Zagrados ir Marviliaus patys suveikė ir sprogo 16 fugasų, o vienas tarp Marviliaus ir Ražiškių nesprogo, nes sudegė sprogdinimo mechanizmas. Aukų nebuvo¹⁹.

1914 m. rugpjūčio pabaigoje į Kauną atvyko gvardijos ekipažo (jūrų) 2-asis batalionas. Jo užduotis buvo ne tik apšarvuoti garlaivius, sudaryti jų įgulas, bet ir atlikti upių minavimo darbus, blokuoti Nemuno laivakelį, kuriuo galėjo pasinaudoti vokiečių kariniai upių laivai²⁰. Šio bataliono pionieriai, gavę iš Ust Dvinsko plūdriųjų ir dugninių minų, minavo nurodytus objektus ir minas leido pasroviui link Nemuno žiočių. S. Narušis rašė: „<...> rusai Nemune ties Jurbarku ir kaimelio dvaru buvo prileidę į Nemuną minų, tai vokiečiai, garlaiviu pamažu plaukdami pirmyn, žiūrėdavo, kur minos, ir jas sprogdindavo.“²¹ Liepos 17 d. (s. st. 4) apie 3

¹¹ 1914 m. gruodžio 10 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 371.

¹² 1914 m. gruodžio 17 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 387.

¹³ 1915 m. gegužės 17 d. Kauno tvirtovės komendanto įsakymas Nr. 48 // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 10.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ 1915 m. gruodžio 1 d. Generalinio štabo komiteto raštas Nr. 19 dėl Kauno tvirtovės aprūpinimo inžineriniais reikmenimis // F. 1956. Ap. 1. B. 2030.

¹⁶ Подрывные работы. Наставление для инженерных войск по специальному образованию. С. Петербург. 1913. г. Л. 143.

¹⁷ 1915 m. birželio 1 d. Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus inžinierių viršininko raportas Nr. 700 I gynybos skyriaus viršininkui // F. 13148. Ap. 3. B. 934. L. 251.

¹⁸ 1915 m. balandžio 19 d. I forto darbininko Ivano Mačiulio žūties paaiškinimas // F. 13148. Ap. 3. B. 3198. L. 53.

¹⁹ 1915 m. birželio 25 d. 403-iosios Mogiliovo pėst. rinktinės vado raportas Nr. 2684 I gynybos skyriaus viršininkui // F. 13148. Ap. 3. B. 934. L. 361.

²⁰ Pociūnas A. Garlaiviai Kauno tvirtovėje // Kauno istorijos metraštis. Kaunas. 2002. L. 100.

²¹ Narušis S. Didžiojo karo metai Kidulių kaimo apylinkėje // Karo archyvas. 1936. T. 7. L. 305.

val. minėto bataliono minuotojų grupė, vadovaujama ltn. Lukino, padėjo 5 minas ir susprogdino neseniai pastatytą Zapyškio bažnyčią, tačiau viena jos siena liko²².

Greitai buvo susprogdinta ir likusi siena. Tvirtovės ir kitos pionierių komandos susprogdino Raudondvario bažnyčią, Garliavos bažnyčios bokštus, kad vokiečiai negalėtų pasinaudoti šiais patogiais orientyrais. Tą pačią dieną Kauno tvirtovės komendantas įsakė kuo skubiau Raudondvaryje nuo vėjo malūno nuimti sparnus, nes jais pasinaudodamas kažkas perduodavo signalus priešui. 20 val. 30 min. sparnai buvo nuimti²³ (apie tvirtovėje pionierių susprogdintus tiltus bus rašoma toliau).

Dar prieš kautynes nemažai pionierių buvo apdovanoti medaliais „Už uolumą“, tarp jų ir lietuviai: vyr. psk. Andrius Deksnys, j. psk. Stanislovas Kuncėvičius, Antanas Avižienis, Ignas Druskinis, eil. Petras Dragūnas, Jonas Ramūnas²⁴.

Vokiečiai prie Kauno buvo dislokavę 11 pionierių kuopų, kurios ne tik statė tiltus, bet ir atlikdavo kitus inžinerinius uždavinius. Joms talkino 14-oji, 16-oji, 18-oji ir 19-oji geležinkelių statybos kuopos, keli darbininkų batalionai, 1915 m. rugpjūčio 8 d. (s. st. liepos 26) dvi pionierių ir dvi geležinkelių statybų kuopos, du darbininkų batalionai.

²² 1915 m. liepos 4 d. iš Pyplių telefonograma Nr. 26 Kauno tvirtovės komendantui // F. 2437. Ap. 2. B. 82. L. 13.

²³ Ten pat.

²⁴ 1915 m. liepos 25 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 544.

8. Tvirtovės artilerija

1915 m. rugpjūčio mėn., kautynių prie Kauno tvirtovės metu, vokiečių ir rusų artilerija įrodė, kad yra neblogai pasirengusi. Kodėl tvirtovės artilerija nesugebėjo duoti deramo atkirčio vokiečių artilerijai? Manau, apie tai reikėtų pakalbėti plačiau.

Iš visų Kauno tvirtovės įgulos dalinių artilerijos daliniai buvo patys kovingiausi ir geriausiai parengti gynybai. 1887 m. birželio 25 d., (s. st. 13) sudarius tvirtovės Artilerijos valdybą, pradėti formuoti artilerijos batalionai, kurių kariai daugiausiai buvo atvykę iš kitų tvirtovių – Dvinsko (Daugpilio), Kijevo, Libavos (Liepojos), Varšuvos. Naujų batalionų pavadinimai buvo sudaryti iš atitinkamo numerio ir Kauno miesto pavadinimo, pavyzdžiui: 1-asis Kauno tvirtovės artilerijos batalionas, 2-asis Kauno tvirtovės batalionas ir t. t.¹ Iš viso buvo suformuoti 8 artilerijos batalionai. Juos sudarė 28 artilerijos kuopos (kiekvieną batalioną – 4)².

Taikos metu artilerijos batalionai dažnai rengdavo mokymus, pratybas, jų tikrinti netikėtai atvykdavo įvairios komisijos. Pavyzdžiui, 1892 m. liepos 15 d. (s. st. 3) 9 val. 30 min. suskambo telefonas, kuriuo 7-osios artilerijos kuopos vadui buvo perduotas įsakymas surinkti išvardytas VII forto dešiniojo sparno 42 linijų patrankas ir parengti jas mūšiu. 10 val. 30 min. tikrintojai jau rado vieną ant platformos pastatytą pabūklą, ant jos jau buvo keliamas ir antrasis pabūklas³.

1892 m. liepos 27 d. (s. st. 15) buvo tikrinama I, IV, V, VI ir VII fortų artilerijos kuopų parengtis⁴. Tvirtovės štabas mokymus įvertino teigiamai.

Kadangi arti nebuvo poligono, artilerijos kuopos su pabūklais buvo priverstos vykti į Oranų (Varėnos) poligoną. Šaudymo pratybose būdavo naudojama keletas pabūklų, jų komandos buvo sudarytos iš skirtingų kuopų karių. Pratybų metu buvo pastatomi taikiniai ir išduodama 10 sviedinių. Dažniausiai buvo šaudoma iš 6 colių 120 pūdų patrankų. Šaudymas trukdavo 17–23 min. Pavyzdžiui, 1891 m. buvo šaudoma iš dviejų pabūklų, kurių komandas sudarė parinkti 2-osios ir 3-osios artilerijos kuopų kariai. Iš 2-osios artilerijos kuopos pabūklo iššautų 10 sviedinių per taikinį perlėkė 5, 3 jo nepasiekė, 1 sprogo prie taikinio pylimo ir 1 tiksliai pataikė. Iš 3-osios kuopos pabūklo 10 iššautų sviedinių per taikinį perlėkė 4, 5 jo nepasiekė, 1 pataikė į pylimą – taikinio „komanda“ buvo sunaikinta⁵.

Mokymai vykdavo kasmet ir reguliariai. Karininkų, puskarininkų ir kareivių profesionalumas gerėjo. Artilerijos valdyba suprato, kokią didelę reikšmę turi praktiniai mokymai. 1912 m. Oranų poligone 6 artilerijos batalionai iššaudė apie 9 tūkst. sviedinių⁶. 1913 m. šaudymo pratyboms poligone buvo nustatyta nauja šaudmenų norma – 13 tūkst. sviedinių⁷. Tų pačių metų gruodžio mėn. artileristai galėjo susipažinti su 6 colių haubicomis, kurias gavo tvirtovė. Pratybas vedė štb. kpt. Glebavičius⁸.

¹ Ковенская крепостная артиллерия // Военная энциклопедия. Петербург. 1913. Л. 6.

² 1914 m. rugpjūčio 11 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr.152.

³ 1892 m. liepos 3 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 75 // KAA. F. I-465. Ap. 1. B. 6. L. 8.

⁴ 1892 m. liepos 15 d. įsakymas Kauno tvirtovei Nr. 80 // KAA. F. I-465. Ap. 1. B. 6. L. 12.

⁵ 1891 m. Vilniaus karinės apygardos mokymo poligone vykusių Kauno tvirtovės artilerijos kuopų šaudymo ir tarpusavio lenktyniavimo rezultatų ataskaita // RKIAIRMA. F. 6. 1891. Ap. 79. B. 125. L. 4,5.

⁶ 1912 m. Kauno tvirtovės metinė ataskaita // F. 13148. Ap. 1. B. 182. L. 7.

⁷ Ten pat. L. 8, 9.

⁸ Ten pat. L. 7.

Tvirtovės štabas nuo 1907 m. prašė artilerijos batalionams surasti šaudymo poligoną. Pagaliau 1914 m. kovo 19 d. (s. st. 6) caro pavedimu šis klausimas buvo išspręstas. Tais pačiais metais Vyriausioji technikos valdyba slaptame rašte Nr. 960 rašė, kad artilerijos poligonui Suvalkų gubernijoje, Marijampolės apskrityje, skyrė 1 157 dešimtines žemės.

Žmonėms už žemę sumokėti buvo skirta 600 tūkst. rublių. Poligonas II gynybos skyriaus teritorijoje turėjo būti įrengtas per metus⁹. Kokia prieš karą artilerijos ginkluotė priklausė tvirtovei, matyti gruodžio mėn. duomenų lentelėje¹⁰.

Artilerijos pabūklų	Skirta	Yra tvirtovėje	Laukiama atvežant	Parengta kovai
8 colių 1877 m. pavyzdžio lengvųjų patrankų	12	10	-	10
6 colių 200 pūdų 1904 m. pavyzdžio patrankų	2	8	-	-
6 colių 120 pūdų 1877 m. pavyzdžio patrankų	148	105	-	10
6 colių 1909 m. pavyzdžio tvirtovių haubicų	46	18	-	18
48 linijų haubicų	76	-	-	-
42 linijų 1877 m. pavyzdžio patrankų	68	149	-	149
42 linijų 1910 m. pavyzdžio lauko greitašaudžių patrankų	20	8	-	-
1877 m. pavyzdžio lengvųjų ir kavalerijos artimojo bei tolimojo mūšio patrankų	152	539	-	539
3 colių 1900 m. pavyzdžio lauko greitašaudžių patrankų	84	20	-	-
3 colių patrankų su bokšteliais	34	-	-	-
Prieššturminių patrankų	68	-	39	-
57 mm kaponierių patrankų	224	67	-	67
½ pūdo lygiavamzdžių mortyrų	56	70	-	70
8 colių 1887 m. palengvintų patrankų	-	12	-	12
6 colių 1877 m. pavyzdžio 190 pūdų patrankų	54	54	-	54
107 mm baterijų patrankų	-	166	-	166
8 colių lengvųjų mortyrų	-	4	-	4
8 colių palengvintų ir 8 colių ketinių mortyrų	-	15	-	15
8 colių 1867 m. pavyzdžio varinių tvirtovių mortyrų	-	48	-	38
6 colių 1877 m. pavyzdžio lauko mortyrų	-	36	-	36
57 mm kranto patrankų	-	40	-	39
6 colių „Kane“ haubicų ant geležinkelio platformų	-	6	-	-
Kulkosvaidžių „Maxim“	262	45	28	45

⁹ 1914 m. gegužės 12 d. Generalinio štabo Vyriausiosios valdybos raštas Nr. $\frac{1723}{453}$ Vilniaus karo apygardos štabo viršininkui // F. 1956. Ap. 1. B. 2030. L. 83.

¹⁰ 1913 m. gruodžio 1 d. Kauno tvirtovės ginkluotės duomenys, 1 priedas (sutrumpintas) // F. 13148. Ap. 1. B. 1353. L. 458–468.

Lentelės duomenimis, tvirtovėje buvo 1 375 artilerijos pabūklai: 1 322 – kovai parengti, o pagal etatus turėjo būti 1 068, taigi 307 pabūklais daugiau, negu numatyta. Naujų pavyzdžių pabūklų turėta ne per daugiausiai. Pagal etatus turėjo būti 262 sunkieji kulkosvaidžiai „Maxim“, o buvo 45, dar atvežti numatyta tik 28!

Dalis tvirtovės artileristų buvo apgyvendinti fortų (išskyrus III, kurio patalpos buvo drėgnos), kiti – inžinerijos dalinių kareivinėse¹¹.

Tvirtovės įgulos paros budėtojų tarnybos sudėtyje buvo ir artileristų. Ją sudarė 7 karininkai,

7 puskarininkiai, 30 jefreitorių, 1 muzikantas, 207 eiliniai – iš viso 247 žemesnio laipsnio 28-osios pėstininkų divizijos trijų pėstininkų pulkų puskarininkiai ir kariai.

Artileristai saugojo 8 fortus, 2 stacionarias baterijas, taip pat budėjo papildomuose sargybų postuose: 1-ajame ir 2-ajame – A. Fredoje, 3-ajame – A. Panemunėje¹².

1914 m. rugpjūčio 8 d. (s. st. liepos 26) iš atsargos pašaukti eiliniai ir puskarininkiai užėmė laisvus artilerijos kuopų etatus. Jie atvyko iš Oršos, Ašmenos, Vilkmergės (Ukmergės), Dysnos, Tukumo, Šiaulių, Telšių, Panevėžio ir Raseinių valsčių. Tarp artileristų nemažai buvo lietuvių, pavyzdžiui, Vilkmergės kuopoje – žvalgybos feldf. Kazimieras Ševčiūnas, kan. Jeronimas Valeika, kan. Jonas Petrulis, Telšių – j. fejerv. Antanas Voltas, stebėtojai bmb. Jonas Norvilas ir Petras Grabis, Raseinių – bmb. Jonas Kinderis, bmb. Andrius Jaknis, kan. Ignas Šaulys ir daugelis kitų¹³.

1914 m., vykstant karo veiksmams Rytų Prūsijoje, 1-osios armijos sudėtyje buvo Kauno tvirtovės artilerijos dalinių. Pavyzdžiui, 6 colių 200 pūdų patrankų baterija, kuriai vadovavo štb. kpt. Ivančenko, kuri 1915 m. vasario 15 d. (s. st. 2) nepatyrusi nuostolių sėkmingai grįžo į Kauną¹⁴. Kautynėse dalyvavo tvirtovės sunkiosios artilerijos pulkas. Tarp apdovantų kovose su vokiečiais pasižymėjusių artileristų buvo ir lietuvių karininkų: 1-ojo diviziono prp. Jurgis Motiekaitis – Šv. Anos 4-ojo laipsnio ordino „Už narsumą“ kardu, o prp. Jomertas – Šv. Anos 3-iojo laipsnio ordinu¹⁵.

Netikėtai Kauno tvirtovė sulaukė kitų tvirtovių pagalbos. 1915 m. vasario 21 d. (s. st. 8) iš Osovecio tvirtovės atvyko 11 colių (280 mm) dviejų greitašaudžių mortyrų baterija, kuriai vadovavo gv. štb. kpt. Gaidukovas. Bateriją sudarė 94 kariai ir du karininkai – prč. Lukjanovas ir prp. Kniazevas¹⁶.

Tvirtovėje daugėjant artilerijos, jos viršininkas savo pasiaiškinimo rašte kreipėsi į tvirtovės komendantą, prašydamas skirti daugiau karininkų, kurie padėtų spręsti kylančias problemas. Iš šio rašto sužinome, kokia tuo metu buvo tvirtovės artilerijos padėtis.

Jame rašoma:

„1) Kauno tvirtovės artileriją karo metu sudaro 17 000 karių, artilerijos viršininkas ir jo štabas:

- 1 ūkio dalies karininkas;
- 2 adjutantai;
- 1 išdininkas;

¹¹ 1912 m. Kauno tvirtovės metinė ataskaita // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 2.

¹² 1913 m. Kauno tvirtovės įgulos sargybos sudėtis // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 5.

¹³ 1914 m. liepos 26 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 207 // F. 13148. Ap. 3. B. 105. L. 52, 53, 54, 55.

¹⁴ Apgulos grupės baterijų byla // F. 13148. Ap. 3. B. 3. L. 6–10.

¹⁵ 1915 m. Kauno tvirtovės artilerijos karininkų, apdovantų ordiniais, sąrašas // F. 13148. Ap. 1. B. 283. L. 179.

¹⁶ 1915 m. sausio–kovo mėn. Kauno tvirtovės kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 1475. L. 2.

1 pavaduotojas ginkluotei;
1 pavaduotojas gamybai.
Iš viso: 7 karininkai.

2) Artilerijos ginkluotė ir ryšių priemonės:

apie 1 500 pabūklų;
650 000 sviedinių;
telefono stočių:
341 – galutinė;
302 – baterinės;

1 603 varstai laidų (1 varstas – 1,067 km);
205 parengtos baterijos.

Nuo mobilizacijos paskelbimo iki kovo 18 d. buvo pervežta 20 000 000 pūdų artilerijos krovinių.

3) Karių sudėtis ir skaičius:

iš viso eilinių – 16 169;
kadrinių karių – 6 709;
iš atsargos pašauktų – 7 440;
jaunų karių – 2 020.

Visi jie sudarė 29 artilerijos kuopas (paskutinė 29-oji buvo ne kovos, o pagalbinis darbus atliekanti kuopa).

Papildomų komandų skaičius:

laboratorinių – 2;
specialiųjų – 4;
automobilių ir kulkosvaidžių – 4;
laikinių, karo metu suformuotų, kuopų – 7;
kinkomų baterijų – 7;
kitų baterijų – 3;
iš viso nuolatinių ir laikinių dalinių – 57;
arklių – 1 754.

Iki tvirtovės užėmimo buvo suformuota:

kinkomų baterijų – 9;
kitų baterijų – 51;
laikiniųjų pėsčiosios artilerijos dalinių, susidedančių iš septynių kuopų – 1.¹⁷

Nors dokumente nurodomas nemažas artilerijos pabūklų skaičius (1 500), tai nereiškia, kad fortuose tiek jų ir buvo. Kautynių metu fortų artileriją sudarė prieššturminiai ir 57 mm kaponierių pabūklai. Visą sunkiąją artileriją išdėstydavo fortų sparnuose, užnugaryje, jai įrengdavo pozicijas. Yra duomenų, kiek įvairių artilerijos priemonių buvo fortuose ir sta-

¹⁷ 1915 m. kovo mėn. artilerijos viršininko pasiaiškinimo raštas dėl sunkumų, kai tvirtovės artilerijai vadovauja vienas žmogus // 13148. Ap. 1. B. 1466.

cionariosiose baterijose. Susipažinkime su I gynybos skyriaus ir iš dalies IV gynybos skyriaus fortų ir stacionariųjų baterijų ginkluote¹⁸:

1-oji stacionarioji baterija	38 art. pabūklai ir 2 sunk. kulkosvaidžiai „Maxim“;
I fortas	64 art. pabūklai ir 2 sunk. kulkosvaidžiai „Maxim“;
2-oji stacionarioji baterija	12 art. pabūklų;
II fortas	56 art. pabūklai ir 2 sunk. kulkosvaidžiai „Maxim“;
3-ioji stacionarioji baterija	12 art. pabūklų;
III fortas	68 art. pabūklai ir 2 sunk. kulkosvaidžiai „Maxim“;
IX fortas	88 art. pabūklai ir 4 sunk. kulkosvaidžiai „Maxim“;
10-oji stacionarioji baterija	6 art. pabūklai.

Kiek ir kokių rūšių bei modifikacijų artilerijos pabūklų turėjo:

I fortas:	8 – 57 mm kaponierių patrankas ant Nasvytevičiaus lafetų; 4 – ½ pūdo lygiavamzdes mortyras. 8 – 6 colių 190 pūdų patrankas; 8 – 42 linijų patrankas.
IX fortas:	14 – 57 mm kaponierių patrankų; 4 – ½ pūdo lygiavamzdes mortyras. 12 – 6 colių 120 pūdų patrankų; 12 – 42 linijų patrankų.

Taip pat abiejuose fortuose buvo ir kitokių pabūklų.

Daug artilerijos ginklų buvo išdėstyta lauko pozicijose. Tai liudija 1915 m. liepos 1 d. (s. st. birželio 18) patvirtintas tvirtovės gynybos projektas. Jame gerai matyti, kaip gynybos skyrių lauko pozicijose buvo išdėstytos baterijos¹⁹:

I gynybos skyriuje	39 lauko baterijos	– 234 art. pabūklai;
II gynybos skyriuje	26 lauko baterijos	– 156 art. pabūklai;
III gynybos skyriuje	16 lauko baterijų	– 96 art. pabūklai;
IV gynybos skyriuje	23 lauko baterijos	– 138 art. pabūklai.

Įrengiant lauko baterijų pozicijas sunkiausia buvo parengti ypatingos galios artilerijos pabūklų aikšteles. Jau 1915 m. vasario 12 d. (s. st. sausio 30) I gynybos skyriuje jos buvo įrengtos 2 iš Kronštato atvežtoms 10 colių patrankoms, kurios sudarė sunkiųjų patrankų pulko 1-ojo diviziono bateriją²⁰. Baterijos apsaugai artimojo mūšio atveju buvo skirti 2 „Madsen“ kulkosvaidžiai. Liepos 3 d. (s. st. birželio 20) prie Marvos palivarko buvo įrengta aikštelė 6 colių „Kane“ patrankai. Iki liepos vidurio pozicijos buvo įrengtos visiems ypatingos galios artilerijos pabūklams.

¹⁸ 1915 m. rugpjūčio 1– rugsėjo 4 d. Kauno tvirtovės valdybos slapta byla pagal aprašą Nr. 4 // F. 13148. Ap. 3. B. 1348.

¹⁹ 1915 m. birželio 18 d. patvirtintas Kauno tvirtovės gynybos skyrių priešakinių ir apsaugos pozicijų projektas // RKIAIRMA. F.-KEU-6495/140.

²⁰ 1915 m. sausio mėn. – kovo 1 d. Kauno tvirtovės artilerijos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 1475. L. 2.

I gynybos skyriaus 1-ajame gynybos sektoriuje, šalia 1-osios stacionariosios baterijos, buvo pastatytos dvi 6 colių „Kane“ parankos, 2-ajame gynybos sektoriuje, už 2-osios stacionariosios baterijos, išdėstyta 10 colių patrankų baterija, 3-iajame gynybos sektoriuje, į kairę nuo III forto – 6 colių „Kane“ patrankų baterija²¹, o II gynybos skyriuje – dvi 11 colių greitašaudės mortyros²². Šie pabūklai buvo tvirtovės smogiamoji jėga.

Toliau pateikiami kai kurie įdomesni šių pabūklų duomenys.

Pabūklo tipas, kalibras	Parengto kovai pabūklo masė	Didžiausias sviedinio lėkimo tolis	Sviedinio masė	Sprogstamosios medžiagos kiekis sviedinyje
10 colių (254 mm) patranka	49,3 t	20,5 km	225 kg	18,8 kg
6 colių (152 mm) „Kane“ patranka	19,6 t	13,2 km	41,4 kg	2,9 kg
11 colių (280 mm) greitašaudė mortyra	15,2 t	9,6 km 7 km	196,5 kg 287 kg	33,5 kg 58,6 kg

Tvirtovės artilerija sėkmingai priešinosi vokiečių artilerijai. Tačiau rugpjūčio 14 d. (s. st. 1) jos ugnis pradėjo slopti. Kas atsitiko? Praėjus tiek metų, todėl atsakyti nelengva. Autoriaus manymu, buvo keletas priežasčių.

Pirma, galinga, darni, taikli vokiečių artilerijos ugnis tiesiog išmušė iš pusiausvyros tvirtovės artileristus.

Antra, priešininko artilerijos sviediniai nutraukdavo ryšio priemonių laidus, o jų nespėdavo taisyti.

Trečia, suniokotais, duobėtais keliais nuolat apšaudant vokiečių artilerijai buvo neįmanoma laiku atgabenti pabūklams šaudmenų.

Ketvirta, didesnė artilerijos dalis atsidūrė I, II ir IV gynybos skyriuose. Vokiečiams artėjant prie fortų žiedo linijos, III gynybos skyrius nedaug kuo galėjo padėti, nes daugelio baterijų pabūklų vamzdžiai buvo nukreipti įvairiomis kryptimis.

Pradėjus trauktis, o vėliau ir bėgti pėstininkams, buvo priversti pozicijas palikti ir artileristai. Atsitraukiant dalis jų sąžiningai stengėsi atlikti savo paskutines pareigas. Jie paliekamų pabūklų vamzdžius susprogdindavo, išimdavo spynas, spynų rankenas ir sumesdavo jas į šulinius arba užkasdavo. Tačiau nemažai artileristų ir to nepadarė: „Pabūgom tu šaudymų ir mes savo slėny ir persikėlėm gerai sunerton, storon akmeninėn patiltėn (prie Nemuno, tame plente, kuris pagal jį iš Šančių eina Petrašiūnuosna), žiūrim – ogi pilna patiltė patrankų raktų (spynų rankenų – aut. past.). Vadinas, čia jie paslėpti, kad vokiečiai negalėtų surasti!“²³ A. Šančių pozicijoje buvo paliktos 6 colių patrankų baterijos (tikriausiai 114-oji, 115-oji, 116-oji ir 117-oji – aut. past.)²⁴. Vietinis girininkas pasakojo, kad virš A. Mickevičiaus slėnio artilerijos baterija (103-ioji – aut. past.) neiššovė nė karto ir buvo palikta pozicijose²⁵. Jos visos tapo vokiečių trofėjais.

²¹ Яковлев В. Крепость Ковна. Москва 1934. Л. 53.

²² 1915 m. birželio 1 d. praktinių šaudymų žurnalas // F. 13148. Ap. 3. B. 959. L. 10.

²³ Vireliūnas A. Atsiminimai iš Didžiojo karo // Karo archyvas. Kaunas. 1925. T. 1. L. 112.

²⁴ Ten pat.

²⁵ Daugirdas T. Kauno apšaudymas 1915 m. // Kaunas vokiečių okupacijoje. Kaunas. 1937. L. 26.

Infant. gen. K. Litzmannas rašė, kad vokiečiams atiteko 1 358 mūšio metu sudaužyti, apgadinti ir sveiki artilerijos pabūklai²⁶. Žinomas rusų karo istorikas A. Kersnovskis rašė apie 450 vokiečiams atitekusių pabūklų²⁷. Tačiau neaišku, kuris iš jų teigus. Gal gen. K. Litzmannas perdeda?

Tvirtovės artilerijos viršininkas gen. mjr. M. Danilovas savo rašte mini, kad tvirtovėje buvo 1 500 artilerijos pabūklų²⁸.

A. Kersnovskio duomenimis, iš tvirtovės buvo spėta išvežti 1 050 pabūklų. Tačiau kas juos galėjo išvežti?

Galingų vokiečių artilerijos kanonadų, kurios netildavo net naktį, rezultatai buvo kraupūs. Laukuose liko daugybė sviedinių išraustų duobių, suniokotų, vietomis sulygintų su žemės paviršiumi apkasų, išvartytų pabūklų. Taip atrodė I gynybos skyrius. Rugpjūčio 16 d. chaotiškai traukėsi jo daliniai. Visos lauko baterijos, Nemuno kranto Centrinio gynybos pylimo redutų, stacionariųjų baterijų ir fortų pabūklai liko pozicijose. Nepagalvota pabūklų išvežti ir iš IV gynybos skyriaus, kurį taip pat įnirtingai daužė prieš artilerija. Beje, didesnės šio skyriaus dalies dirvožemį sudarė smėlis, o per jį traukti pabūklus sproginėjant sviediniams praktiškai buvo neįmanoma, nors pavienių atvejų ir būta. Daugiausiai pabūklų buvo galima išvežti iš III, dalį – iš II gynybos skyriaus. Iš viso galima buvo galima išgabenti apie 150 artilerijos pabūklų. Manau, infant. gen. K. Litzmannas nurodė teisingą trofėjų skaičių.

Tvirtovę gynusių artileristų indėlis buvo gana svarus. Tai rodo ir apdovanotųjų skaičius. 2-ojo laipsnio Šv. Georgijaus kryžiais buvo apdovanota 11 karių, 3-iojo – 74 kariai, 4-ojo – 955 kariai, 3-iojo laipsnio medaliais – 23, 4-ojo – 1 458 kariai²⁹. Autoriaus skaičiavimais, iš viso apie 50 lietuvių artileristų.

²⁶ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 136.

²⁷ Керсновский А. Большое отступление 1915 года // История русской армии. Москва. 1999. Л. 571.

²⁸ 1915 m. kovo mėn. Kauno tvirtovės artilerijos viršininko pasiaiškinimo raštas // F. 13148. Ap. 1. B. 1466.

²⁹ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64 „Dėl Kauno tvirtovės artilerijos žemesniųjų laipsnių karių apdovanojimo“ // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 69.

9. Vokiečių artilerija ir jos vaidmuo užimant Kauno tvirtovę

1915 m. rugpjūčio 9 d. (s. st. liepos 27) 40-ojo rezervinio korpuso artileriją sudarė 58 baterijos – 237 artilerijos pabūklai ir 12 ypatingos galios mortyrų¹. Iš 130 pabūklų 68 buvo lengvosios patrankos ir haubicos, 50 sunkiųjų (100 mm patrankos ir 150 mm haubicos) ir 12 ypatingos galios mortyrų (4 – 210 mm, 1 – 280 mm, 4 – 305 mm, 3 – 420 mm)². Saugant korpuso dešinįjį sparną nuo galimo Rusijos padalinių puolimo buvo skirti 68 pabūklai, iš jų 16 sunkiųjų³. Rezervą sudarė 32 artilerijos pabūklai. Rugpjūčio 12 d. (s. st. liepos 29) korpusas papildomai gavo dvi 305 mm mortyras ir aštuonias 150 mm haubicas. Iš išvardytų kovos priemonių išsiskiria ypatingos galios artilerija. Pateiksime svarbesnius šių „monstrų“ techninius duomenis.

Pabūklo tipas, kalibras	Parengto kovai pabūklo masė	Didžiausias sviedinio lėkimo tolis	Sviedinio masė	Sprogstamosios medžiagos kiekis sviedinyje
420 mm mortyra „Gama-Gerat“, transportuojama dalimis geležinkeliu ir surenkama ant specialaus stovo	150 t	14,1 km	800 kg	100 kg
420 mm mortyra „M-Gerat“, surenkama ant pabūklo lafeto	41,7 t	9,3 km	810 kg	114 kg
305 mm mortyra	55,2 t	12 km	333 kg	40–42 kg
280 mm mortyra	14,6 t	10 km	340 kg	-
210 mm haubica	7 t	9,4 km	120 kg	-

420 mm mortyrai „Gama-Gerat“ pervežti reikėjo dešimt 25 t keliamosios galios geležinkelio prekinį vagonų (platformų). Nutiesus geležinkelio liniją iki Pažerų k., dvi šios rūšies mortyros buvo atvežtos į pozicijas, surinktos ir parengtos šaudyti. Tarp Mauručių ir Ilguvos buvo parengtos pozicijos 420 mm mortyrai „M-Gerät“.

Vienos mortyros komandą sudarė 200 artileristų. Jie vilkėjo specialia vata apsiūta uniforma, kuri saugojo svarbiausius žmogaus organus⁴. Prieš šūvį artileristai užsimerkdavo, užsirišdavo ausis, gerklę tam skirtais raiščiais ir kuo greičiau bėgdavo slėptis 30 m atstumu nuo pabūklo iškastuose apkasuose. Sviedinys būdavo iššaukiamas nuspaudus elektros jungiklį⁵.

¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. Kaunas. 1930. T. 19. L. 130.

² Ten pat.

³ Ten pat.

⁴ Манчестер У. Стальная империя Круппов. Москва. 2003. Л. 276.

⁵ Такман Б. Августавские пушки. Москва. 1972. Л. 237.

Jis išlėkdavo į 1 km aukštį ir po 60 sekundžių pasiekdavo fortą, pramušdavo jo perdangą ir kur nors jo viduje sprogdavo. Vaizdas būdavo baisus.

Kazematuose, prie kurių nugriaudėdavo kurtinantis sprogdimas, buvę kariai dažniausiai uždusdavo nuo plytų ir betono dulkių, daugeliui plyšdavo pakaušiai, kraujagyslės⁶. Triukšmingai griūdavo lubos, galerijos, aplinkui siautėdavo ugnis, verždavosi dūmai. Karius, kurie išlikdavo nesugriuvusiuose kazematuose, ištikdavo isterija belaukiant naujo atlekiančio sviedinio, juos apimdavo išgąstis, panika. Kariai šių mortyrų sviedinius vadindavo „lagaminais“ (rus. „чемодан“)⁷.

Tvirtovės karininkų ir karių teigimu, vokiečių ugnis buvo labai galinga. Ji dažnai nesiliaudavo beveik ištisą parą. Vokiečiai turėjo sviedinių atsargų, todėl jų taupyti nereikėjo. Ar galėjo vokiečių 150 artilerijos pabūklų palaikyti tą dažnai nepertraukiamą uraganinę ugnį? Tvirtovės artilerija, bent iš pradžių, buvo stipri ir ne vieną vokiečių pabūklą išvedė iš rikiuotės, bet priešininko ugnis vis tiek liko tokia pat pavojinga.

Rugpjūčio 8 d. (s. st. liepos 26) į 7-osios Kauno rinktinės 4-osios kuopos apkasų barą nuo 15 iki 18 val. nukrito apie 1 tūkst. sviedinių⁸, rugpjūčio 10 d. (s. st. liepos 28) į I gynybos skyriaus 3-įjį gynybos sektorių per parą – apie 15 tūkst. įvairaus kalibro sviedinių⁹. Iš ataskaitų matyti, kaip stiprėjo vokiečių artilerijos ugnis. Negausi Rusijos kariuomenės aviacijos žvalgyba pranešdavo apie naujų dalinių ir baterijų išsidėstymą. Mūšiams prie tvirtovės įpusėjus, labai suaktyvėjo priešininko artilerija, apšaudanti IV gynybos skyrių, nors prieš tai jos beveik nesigirdėjo.

Atsakymas vienas – korpusui buvo siunčiama vis daugiau artilerijos. Prieš užimant tvirtovę vokiečių artileriją sudarė 1 360 artilerijos pabūklų, kurie paleido 853 tūkst. sviedinių¹⁰.

Į pabūklų skaičių turėjo įeiti ir minosvaidžiai¹¹. Kiek jų buvo, nežinoma, bet šiuo nauju, galingu ir ypač pavojingu pėstininkams ginklu, apie kurį tvirtovės įgula praktiškai nieko nežinojo, jau karo pradžioje vokiečiai mokėjo naudotis. Jie buvo įgiję patirties apšaudydami belgų tvirtoves 170 mm minosvaidžiais, turėjo tiek mažesnio, tiek dar didesnio kalibro minosvaidžių¹².

Ši milžiniška plieno armada, paleidusi tiek sviedinių, tikrai galėjo sukurti tikrą pragarą, kuriam nei tvirtovės artilerija, nei įgula atsilaikyti negalėjo. Juo labiau kad vokiečių artilerijos dalinių vadai puikiai bendradarbiavo su aviacija, kuri pranešdavo tiksliai išsidėsciusių rusų baterijų koordinatas. Vokiečių artilerija įveikė tvirtovės pasipriešinimą. Nenuvertinant pėstininkų indėlio reikėtų pabrėžti, kad ji užimant Kauno tvirtovę suvaidino pagrindinį vaidmenį. Ne veltui infant. gen. K. Litzmannas rašė: „Labai daug buvo sugadinta pabūklų, ypač dėl vamzdžių sprogdimo, pavyzdžiui, 63-iojo rez. lauko artilerijos pulko 1 grupė iš 12 pabūklų turėjo tik 5 pabūklus, tinkamus toliau veikti.“¹³

⁶ Gabrys J. Sprogstamosios medžiagos sviediniuose pritaikymo ir jų įtaisymo bruožai // Mūsų žinynas. Kaunas. 1922. T. 3. L. 559.

⁷ Сухомлинов В. Воспоминания. Берлин. 1924. Л. 438.

⁸ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 3.

⁹ 1915 m. liepos 11–rugpjūčio 4 d. Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus artilerijos ryšių organizavimo ir panaudojimo ataskaita // F. 13148. Ap. 3. B. 1350.

¹⁰ Уткин А. Завершение драмы // Первая мировая война. Москва. 2002. Л. 223.

¹¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. Kaunas. 1930. T. 19. L. 136.

¹² Pociūnas A. Lietuvos kariuomenės minosvaidžiai 1921–1940 metais // Kardas. Nr. 2. 2003. L. 35.

¹³ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. Kaunas. 1930. T. 19. L. 142.

10. Tvirtovės ryšių sistema

XX a. pradžioje daugelis kariuomenės štabų įvertino ryšių sistemos reikšmę karinių veiksmų metu. Tvirtovės štabas taip pat stengėsi kiek įmanoma ją tobulinti. 1911 m. Kauno tvirtovės galimos mobilizacijos plane matyti aiškiai nubrėžtos būtinos laikinosios telefono linijos, kurios turėjo sujungti visus svarbiausius objektus ir parengtas gynybos linijas¹. Daugiausia telefono ir telegrafo sistemą sudarė virš žemės nutiesti laidai, ir tai vėliau skaudžiai atsiliepė tvirtovės gynybai. Telefono ir telegrafo požeminius tinklus buvo numatyta tiesti tik 1915 metais. Šių darbų kaina siekė 3 mln. rublių, juos baigti planuota 1918 m.² 1912 m. Kauno tvirtovės karinis telegrafas turėjo 3 telefono stotis: 1 centrinę su numeratoriumi (100 numerių) ir 2 galines (183 numeriai)³.

Prasidėjus karui ypač sparčiai telefono linijos buvo tiesiamos visuose gynybos baruose. Telefono linijos buvo nutiestos I gynybos skyriuje tarp fortų ir Centrinio gynybos pylimo, o vėliau ir tvirtovės štabo⁴, IV gynybos skyriuje nuo priešakinio karininkų stebėjimo punkto ties Muniškiais iki centrinės komendanto stoties⁵.

1915 m. tvirtovės komendantui buvo duotas įsakymas suformuoti telegrafo kuopą⁶. Jos baze tapo Kauno tvirtovės karinis telegrafas, kuris buvo pavadintas telegrafo kuopa⁷. Birželio 8 d. (s. st. gegužės 26) Kauno tvirtovės telegrafo kuopa buvo suformuota. Ją birželio 22 d. (s. st. 9) sudarė 6 karininkai, 417 eilinių ir puskarininkų⁸. Kuopa per trumpą laiką atliko daug ir svarbių darbų – birželio 25 d. (s. st. 12) per Nemuną ir Nerį buvo nutiesusi šias ryšio linijas:

per Nemuną į A. Panemunę – dviejose vietose povandeninius kabelius (vienas iš jų buvo pažeistas);

prie geležinkelio tilto – dviejose vietose povandeninį 12 gyslų kabelį;

per Nerį – dviejose vietose povandeninį 4 gyslų kabelį;

per Nemuną prie 1-osios baterijos ir VI forto – vienos gyslos kabelį ryšiui su gynybos skyriais palaikyti.

Tvirtovė turėjo dvi 1 ½ kilovato lauko radijo stotis „Markoni“, atvykę pėstininkų daliniai – savo ryšių sistemas. Lauko artilerijos baterijų ryšio sistemą sudarė 643 telefonai ir 1 603 varstai laidų⁹.

Telefono linijos jungė gynybos linijas ir gynybos sektorių štabus, iš jų ėjo į gynybos skyrių štabus ir toliau – į tvirtovės centrinę komendanto stotį. Komendantas gaudavo svarbius raportus iš fronto, o iš štabo atgal siuntė įsakymus, nurodymus, kurie pasiekdavo apkasus.

¹ 1911 m. Kauno tvirtovės gynybos linijų išdėstymo planas // F. 13148. Ap. 1. B. 3934. L. 1.

² 1914 m. gegužės 23 d. tvirtovės komendanto raportas Vilniaus karinės apygardos vadui // F. 1956. Ap. 1. B. 2030. L. 93.

³ 1912 m. Kauno tvirtovės telegrafas // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 16.

⁴ Яковлев В. Крепость Ковна. Москва. 1934. Л. 51.

⁵ 1914 m. rugsėjo 17 d. Kauno tvirtovės IV gynybos skyriaus ryšių schema // F. 13148. Ap. 1. B. 3941. L. 1.

⁶ 1915 m. balandžio 26 d. vyriausiojo vado įsakymas Nr. 315.

⁷ 1915 m. gegužės 17 d. Kauno tvirtovės komendanto įsakymas Nr. 48 // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 10.

⁸ 1915 m. birželio 9 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos viršininko raportas // F. 5644. Ap. 1. B. 35.

⁹ 1915 m. kovo mėn. Kauno tvirtovės artilerijos viršininko pasiaiškinimo raštas // F. 13148. Ap. 1. B. 1466.

Taip buvo iš pradžių, bet vokiečių artilerijos ugnis nutraukė laidus ir nuvertė visus telefono-telegrafo stulpus. Labai nukentėjo ant žemės nutiesti laidai, priešininko sviediniai nuolat juos pažeisdavo. Rizikuodami gyvybe ryšininkai šliaužė ieškodami nutrauktų laidų ir aplinkui sproginėjant sviediniams juos taisė. Daug ryšininkų žuvo, nemažai už pasiaukojimą buvo apdovanoti Šv. Georgijaus kryžiais. Rugpjūčio 16 d. (s. st. 13) tarp tvirtovės štabo ir I bei IV gynybos skyrių ryšys visai nutrūko. Komendanto, kitų viršininkų vadovavimas sutriko. Dalinių vadai su raportais siuntė raitelius ir pėsčiuosius ryšininkus, kurių ne visi pasiekdavo štabą. Nedaug ryšininkų turto pavyko išvežti.

Išlikęs išvežto tvirtovės telegrafo kuopos turto aprašas, iš kurio galima sužinoti, kokia aparatūra buvo naudojama tuo metu tvirtovėje¹⁰.

Ryšio priemonės	Išvežta (vnt.)	Palikta (vnt.)
Kariniai žygio telefonai	100	59
Sieniniai telefonai „Erikson“	28	19
„Geisler“	16	14
Kariniai žygio telefonai, turintys foninio iškvietimo sistemą	8	-
Stalo telefonai	4	-
Kariniai žygio telefonai	3	-
Kariniai žygio telefonai „Semens“	11	19
Kariniai žygio telefonai su dviem laidais	2	18

Vykstant mūšiams į radiotelegrafą dėtos viltys iš dalies pasiteisino, bet rugpjūčio mėn. buvo padaryta lemiama klaida. Gen. K. Litzmannas rašė: „Vėly 16 d. vakarą mes gavome labai svarbų rusų radijo pranešimą:

„Kauno tvirtovė.

Rusų 10-ajai armijai

Mes atsitraukėme už Nemuno. Baisūs nuostoliai. Telegrafo ryšys su Vilniumi nutrauktas.

Frontas atviras. Laukiu direktyvų radijo telegrafu.

Grigorjev

Kauno komendantas“

Mano štabo viršininkas atnešė radiogramą, prašydamas leisti ją tuojau telefonu paskelbti puolančioms divizijoms ir pridėti „Pirmyn prie Nemuno ir per Nemuną!“¹¹

Sudėtingi telegramų šifrai, ilgai trunkantis jų šifravimas štabo ryšininkus vertė naudotis atviru tekstu, tą darė praktiškai visi Šiaurės Vakarų fronto dalių štabai.

Vokiečių artilerijai pasisekė sugadinti tvirtovės ryšių sistemą, kurios netekus šiame technikos kare valdyti įgulos veiksmus buvo neįmanoma. O vokiečių ryšių sistema veikė nepriekaištingai, todėl korpuso vadas galėjo palaikyti ryšį su visais daliniais.

¹⁰ 1915 m. rugpjūčio mėn. Kauno tvirtovės telegrafo kuopos išvežto turto aprašas // F. 5644. Ap. 1. B. 35.

¹¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. Kaunas. 1930. T. 19. L. 136, 137.

11. Tvirtovės karinė karvelių stotis

1912 m. sausio 14 d. (s. st. 1) Šančiuose, tvirtovės 4-osios klasės karinėje karvelių stotyje (viršininkas – kpt. Fiodoras Rajeuskis), buvo laikomi 328 karveliai. Juos prižiūrėjo vienas samdomas prižiūrėtojas ir du eiliniai kariai. Čia karveliai buvo dresuojami – pratinami skraidyti dviem kryptimis – į Baranovičius (285 varstai) ir Vladislavovą (Kudirkos Naumiestį – 80 varstų)¹.

Sausio 22 d. (s. st. 9) buvo surengtas tvirtovės karvelių dresavimo rezultatų patikrinimas. 284 karveliai buvo paleisti skristi į Baranovičius. Tikslą pasiekė ir į tvirtovę grįžo 258².

Prasidėjus karui, tvirtovės komendantas pareikalavo, kad karvelius laikantys miesto gyventojai juos visus sunaikintų, ir įspėjo, jog nurodymui nepaklususieji bus baudžiami pagal karo meto įstatymus³. Praktiškai turėjo išlikti tik tvirtovės karveliai. Šiuos karvelius prižiūrėti buvo bandoma verbuoti vietos ūkininkus. Žinoma, kad trys ūkininkai iš Mauručių–Pabartupio rajono privalėjo išsiųsti apmokytus karvelius su žvalgybos duomenimis į tvirtovę, jeigu priešininkas užimtų jų gyvenamąją teritoriją⁴. Tačiau tikslesnių duomenų apie tvirtovės karvelių naudojimą gynybos metu pasigendama. Manau, to nereikėjo, nes vokiečiai nesugebėjo apsupti tvirtovės, kurios štabas galėjo palaikyti ryšį su armijos ir fronto štabais.

¹ 1912 m. Kauno tvirtovės metinė ataskaita // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 17.

² Ten pat.

³ 1914 m. liepos 20 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 116.

⁴ 1915 m. birželio 26 d. Kauno tvirtovės žandarų komandos viršininko raportas Nr. 5264 // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 17.

12. Prožektorių daliniai

1915 m. liepos 1 d. (s. st. birželio 18) tvirtovė turėjo:

2 prožektorius su 150 cm skersmens reflektoriais;

14 prožektorių su 90 cm skersmens reflektoriais;

4 prožektorius su 25 cm skersmens reflektoriais¹.

Srove juos aprūpindavo tam skirtos lauko elektros stotys, įrengtos ant dviejų tiltų vežimo su varikliu, kurio degalai buvo žibalas arba nafta, ir dinamo mašina². Turėta ir 57 50 cm skersmens prožektorių, tarp jų 5, įrengiamus ant vežimėlio³.

Liepos 3 d. (s. st. birželio 20) papildomai buvo atvežti 3 Šukerto 150 cm skersmens prožektoriai⁴. Žinoma, kaip šie prožektoriai buvo išdėstyti.

I gynybos skyrius turėjo 24 prožektorius, iš kurių 3 buvo 90, 1 – 25 cm skersmens ir 20 – kitokių. Po vieną didelį (90 cm) prožektorių buvo duota 1-ajam, 2-ajam ir 3-ajam gynybos sektoriams. Jie buvo kabinami ant sausų medžių. Vienas iš šių prožektorių buvo įrengtas 200–250 sieksnių nuo I forto, t.y. jo užnugaryje. Prožektoriaus variklis stovėjo nuokalnėje, ant šlaito prie kelio⁵. Papildomai atvežti prožektoriai iš karto buvo statomi pozicijose. Liepos 22 d. (s. st. 9) III gynybos skyriaus apsaugos pozicijoje buvo išsidėstyta 11 įvairaus dydžio prožektorių ir 3 dideli 90 cm prožektoriai: pirmasis – Pažaislio aukštumose, antrasis – arčiau Centrinio gynybos pylimo, į kairę nuo VI forto, trečiasis – Naujasodyje. Vienas 150 cm prožektorius buvo pastatytas prie Centrinio pylimo tvoros, šalia Vilkmėrgės plento⁶.

Vokiečiams artėjant prie tvirtovės prožektoriai tapo labai svarbia priemone naktinių veiksmų metu. Tvirtovės prožektorių komandoms buvo keliami šie uždaviniai:

1. Apšviesti priešininko pozicijas.
2. Apšviesti mūšio lauką ir laiku pastebėti priešininko žvalgus arba jų rengiamą ataką.
3. Apšviesti priešininko ataką, padėti artilerijos ir kulkosvaidžių komandoms kuo tiksliau šaudyti.
4. Neduoti priešininkui apšviesti savų pozicijų, perkirsti priešininko prožektorių šviesos spindulius.

Vokiečių prožektorių komandos turėjo savo uždutis:

1. Apšviesti perėjas priešininko vielų užtvarese ir neleisti jų sutaisyti.
2. Puolant naktį, apšviesti priekyje esančias vietas, kurių link puola savi daliniai, kartu padėti jiems orientuotis vietovėje.

¹ Tvirtovės apšvietimo sistemos paaiškinimas // F. 13148. Ap. 3. B. 280. L. 85.

² Полевая электрическая станция // Энциклопедический словарь. С. Петербург. 1894. Т. 79. Л. 431.

³ Tvirtovės apšvietimo sistemos paaiškinimas // F. 13148. Ap. 3. B. 280. L. 85.

⁴ 1-ojo artilerijos diviziono valdybos pranešimas // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 177.

⁵ Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus prožektorių išdėstymo ir panaudojimo ataskaita // F. 13148. Ap. 3. B. 1350 (datos ir lapų numeracijos nėra).

⁶ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo aprašymo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 348.

3. Priešais puolamą fronto barą sukurti šviesos uždangą.
4. Apakinti gynėjus.
5. Šaudantiems artilerijos pabūklams ir kulkosvaidžiams apšviesti taikinius.

Tirdamas vokiečių veiksmus pastebėjau, kad pagrindinius savo prožektorių šviesos srautus jie sutelkdavo į I gynybos skyrių. Liepos 26 d. (s. st.13) vieną galingą prožektorių jie pastatė Požėruose⁷.

Pavieniai prožektoriai buvo išdėstyti priešais II ir IV gynybos skyrius. Vokiečiai, be nelabai veiksmingų prožektorių, kurių reflektorių skersmuo buvo 90 ir 60 cm, tuo metu jau naudojo daug galingesnius – 110 cm jūrų ir 200 cm kranto prožektorius, kurie į tolį švietė atitinkamai 4 000 ir 6 000 m⁸. Todėl nieko nuostabaus, kad iš pradžių tvirtovės prožektorių komandos priešinosi gan sėkmingai, tačiau vokiečiai buvo geriau pasirengę. Bendradarbiaudami su galinga artilerija, jie sugebėjo išvesti iš rikiuotės tvirtovės prožektorius ir jų komandas. Netekusi prožektorių tvirtovės artilerija naktį tapo tarsi akla ir šaudė spėliodama. Puolančioms vokiečių grupėms labai palengvėjo užduotis, be to, jos tapo saugesnės.

⁷ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo aprašymo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 530.

⁸ Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск. 2005. Л. 86.

13. Transportas

Tvirtovės įgula, kovos technika, sužeistieji, ligoniai, kroviniai ir kita buvo vežama arkliais. 1891 m. gegužės 29 d. (s. st. 17) Vilniaus karo apygarda gavo pirmąją dviračių partiją, iš kurios po 2 gavo kiekvienas pulkas¹. Kauno tvirtovė taip pat turėjo gauti dviračių, apygardoje kiekvienais metais jų daugėjo.

Tvirtovės dviratininkai važinėdavo kaip pasiuntiniai. Kautynėse prie Kauno tvirtovės ypač pasižymėjo Artilerijos valdybos dviratininkai, kurie, atlikdami pasiuntinių pareigas, pristatydavo labai svarbius dokumentus į nurodytus objektus, apkasus, o iš jų atveždavo pranešimus nekreipdami dėmesio į aplinkui vykstančias kautynes².

Kada tvirtovė gavo pirmąjį automobilį, tiksliai pasakyti sunku. Tačiau žinoma, kad 1913 m. pradžioje buvo gauta pirmoji automobilių partija. Jie buvo statomi garaže A. Fredoje, šalia Kauno tvirtovės artilerijos štabo³. Tų pačių metų gruodžio 14 d. (s. st. 1) tvirtovė turėjo 11 automobilių⁴. 1914 m., plečiantis 2-ojo tvirtovės žiedo statybai, jų padaugėjo iki 20, daugiausiai buvo sunkvežimių⁵. Papildomai buvo gauti 2 keleiviniai automobiliai, 2 traktoriai, kuriems buvo uždrausta važiuoti tiltais, 1 vienkaušis ir 7 daugiakaušiai ekskavatoriai⁶. 1913 m. prie tvirtovės štabo buvo pradėta formuoti automobilių komanda. Ją sudarė vairuotojai ir mechanikai, tarnavę mokomosiose automobilių kuopose, arba savanoriai. 1914 m. gegužės mėn. mokomosios automobilių kuopos mokymus baigė 9 kariai, visi jie tarnavo tvirtovės automobilių kuopoje⁷. Savanoriais tarnauti užsirašė dvarininkai Stanislovas ir Liudvikas Godlevskiai, valstietis Kazimieras Jankovskis, kauniečiai Leonardas Lopatinskis ir Sergejus Fantilis (1919 m. Lietuvos kariuomenės Autorinktinės įkūrėjas), atvykęs nuosavu automobiliu. Prsidėjus karui, iš Kauno gyventojų buvo rekvizuota nemažai įvairių transporto priemonių, kurias priimdavo ir vertino tam sudaryta speciali komisija⁸. Ji rekvizavo 450 dviračių⁹, pavyzdžiui, Kauno pašto tarnautojo Nikolajaus Golubevo, V. Šmidto, Aleksejaus Kazlovskio ir kt., kauniečio Artūro Narunskio krovininį automobilį. Kauno žuvies pirklys Levinas protestavo, nes manė, kad jo rekvizuotas automobilis neteisingai įvertintas¹⁰.

Gavęs gen. mjr. V. Burkovskio telefonogramą pppr. Rodovičius su tvirtovės automobilių komanda paliko Kauną ir atvyko į Vilnių. Komandą sudarė 4 karininkai ir 113 eilinių. Jos

¹ Канунников А., Шабанов В. Военные самокаты русской армии // Военная иллюстрация. Москва. 1998. Nr. 1. Л. 37.

² 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 64.

³ 1913 m. vasario 18 d. įsakymas Nr.13 Kauno tvirtovės kariams // K.A.A. F. 465. Ap. 1. B. 29. L. 11.

⁴ 1913 m. gruodžio 1 d. raštas apie Kauno tvirtovės aprūpinimą atsarginiu inžineriniu turtu // F. 1956. Ap. 1. B. 2030. L. 15.

⁵ Ten pat. L. 14.

⁶ Ten pat

⁷ 1914 m. gegužės 8 d. įsakymas Nr. 66 Kauno tvirtovei.

⁸ 1914 m. liepos 30 d. įsakymas Nr. 130 Kauno tvirtovei.

⁹ 1915 m. liepos 30 d. įsakymas Nr. 405 Kauno tvirtovei // F. 13148. Ap. 1. B. 4248. L. 13.

¹⁰ 1915 m. liepos mėn. rekvizuotų transporto priemonių iš Kauno m. tarnautojų ir gyventojų tvirtovės poreikiams sąrašas // F. 13148. Ap. 1. B. 4248. L. 61, 68.

žinioje buvo 15 lengvųjų automobilių, 4 sunkvežimiai, 2 priekabos, 1 gaisrinės sunkvežimis, 8 motociklai¹¹. Automobiliai buvo įvairių firmų: lengvieji – „Peugeot“, „Brennabor“, „Russo Balto“, „Benz“, „Senbeyn“, „Opel“, sunkvežimiai – SPA, „Daimler“, „Ley Land“, „Bussing“, gaisrinė – „Benz“, motociklai – „Indian“, „Magnet“, NSU, „Wanderer“¹². Daug automobilių išvažiavo su kitais iš tvirtovės besitraukiančiais daliniais. Iš statybose dirbusio darbininko Kazimiero Stakniūno pasiaiškinimo sužinome apie bene anksčiausiai Kaune užregistruotą transporto avariją. 1914 m. rugsėjo 11 d. (s. st. rugpjūčio 29) pasiaiškiniame rašoma: „Kauno tvirtovės Inžinerinei tarnybai turiu garbės pranešti, kad šių metų rugpjūčio 28 d. per tiltą (per Nemuną ties Vytauto bažnyčia) važiavo bėgiais pakrautas automobilis. Apie 16 val. arkliai išsigando automobilio burzgimo ir metėsi į tilto atramą, kurią sulaužė, ir sudaužė žibintą<...> Turiu garbės prašyti Kauno tvirtovės Inžinerinės valdybos man išduoti statybinę medžiagą, kad galėčiau sutaisyti atramą ir žibintą“¹³.

Tvirtovės kariai vairuotojai stengėsi išsaugoti savo automobilius. 1915 m. vasario 10 d. (s. st. sausio 28) iš Rytprūsių pro Virbalį besitraukiančią Rusijos kariuomenę apšaudė vokiečių artilerija. Geležinkelio stotyje tuo metu buvo chaosas. Tvirtovės 3-iojo pionierių bataliono kariai: j. fejerv. Janis Richteris, bmb. Germanas Lorbergas, kanonieriai Ivanas Sevastjanovas ir Ivanas Lipašnikovas nesutriko. Jie patys surado kelias senas platformas ir dviem sunkvežimiais „Bussing“ (Nr. 690 ir Nr. 701) ant jų užvažiavo, nors traukinys jau buvo pajudėjęs! Taip labai reikalinga technika pasiekė Kauną, o visi pasižymėję kariai buvo apdovanoti 4-ojo laipsnio Šv. Georgijaus kario kryžiais¹⁴.

Daug ryžto, sumanumo ir drąsos vairuotojai parodė ir kautynių metu. 1915 m. rugpjūčio 4 (s. st. liepos 22)–rugpjūčio 16 d. (s. st. rugpjūčio 3) 17-osios artilerijos kuopos j. fejerv. Fiodoras Danilovas, nors ir apšaudomas vokiečių artilerijos, reguliariai atveždavo užtaisų ir sviedinių I gynybos skyriaus 2-ojo gynybos sektoriaus artilerijos baterijoms¹⁵. Tvirtovės gynybos metu vairuotojai vežė sužeistuosius iš I, II ir IV gynybos skyriuose buvusių sanitarijos punktų. 12 iš jų buvo apdovanoti Šv. Georgijaus 3-iojo ir 4-ojo laipsnio medaliais¹⁶.

Viename dokumente rašoma apie bandymą Kaune surinkti šarvuočius: „1915 m. liepos mėn. praporščiko S. Fanstilio įvairios sąskaitos už įrenginių detales, skirtas dviem šarvuotiesiems automobiliams surinkti, yra tikros.“¹⁷ Deja, apie šarvuotų automobilių surinkimą, jų dalyvavimą kautynėse autoriui rasti žinių nepavyko.

Infant. gen. K. Litzmannas užsimena apie vokiečių šarvuočių dalyvavimą mūšiuose prie tvirtovės, tačiau vienoje vietoje rašo apie šarvuočių būrį¹⁸, kitoje – apie ltn. Eickstedto vadovaujamą šarvuočių grupę¹⁹.

¹¹ 1915 m. rugpjūčio 27 d. iš Kauno tvirtovės evakuotų automobilių ir motociklų aktas ir aprašymas, skirtas tvirtovės štabo viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 3177. L. 36, 45, 46.

¹² Ten pat. L. 3.

¹³ 1914 m. rugpjūčio 29 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos tilto statytojo Kazimiero Stakniūno pasiaiškinimas // F. 13148. Ap. 4. B. 360. L. 44.

¹⁴ 1915 m. vasario mėn. žemesniųjų laipsnių karių, teikiamų apdovanoti Šv. Georgijaus 4-ojo laipsnio kryžiumi, vardiniai sąrašai // F. 13148. Ap. 3. B. 116. L. 15.

¹⁵ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 31.

¹⁶ 1915 m. liepos 26–rugpjūčio 4 d. bendras pasižymėjusių vairuotojų, apdovanojusių Šv. Georgijaus 3-iojo ir 4-ojo laipsnio medaliais, skaičius // F. 13148. Ap. 1. B. 285. L. 47.

¹⁷ 1915 m. liepos mėn. prp. Fanstilio tikrosios sąskaitos // F. 13148. Ap. 1. B. 4248. L. 39.

¹⁸ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 132.

¹⁹ Ten pat. L. 133.

Rusų karininkai dienos mūšio ataskaitose rašė, kad iš pabūklų apšaudė šarvuotus automobilius arba automobilines patrankas (pusiau šarvuotus automobilius „Kfz14“, ant kurių buvo sumontuotos priešlėktuvinės patrankos). Tačiau Vokietija pirmuosius šarvuotus automobilius pradėjo gaminti tik 1915 m., todėl tai, kad jie minimi mūšių prie tvirtovės dokumentuose, rodo, jog vokiečiai naudojo naujausią techniką. Tai galėjo būti pusiau šarvuoti lengvieji „Opel“ arba krovininiai „Mulag“ automobiliai. Tačiau vokiečių šarvotininkai, automobilių patrankų įgulos nespėjo įvaldyti ir neiškovo tinkamai naudoti patikėtos technikos, nes tvirtovės artileristai, taip pat ir pėstininkai, juos laiku pastebėdavo, apšaudydavo ir priverdavo palikti savo pozicijas arba padarydavo įguloms daug nuostolių.

Transporto vokiečių pajėgos turėjo pakankamai. T. Daugirdas rašė: „<...> po mano langais įsikūrė fronto automobilių taisomoji dirbtuvė su elektros magnetine mašina ant automobilio ir kelia tokį triukšmą<...>²⁰ Važiuoja daug sunkvežimių. Visi sandariai uždengti brezentais<...>²¹ Naktį buvo smarkus stovinčių prie Rotušės automobilių judėjimas<...>²² Korpuso žinioje buvo 24-asis automobilių divizionas, tačiau daugelis dalinių turėjo savo lengvųjų ir krovinių automobilių, tai leido vokiečiams būti judriems. Automobiliais laiku kariams buvo atgabenami šoviniai, maisto produktai, artilerijai – šaudmenys, sanitariniai automobiliais sužeisti kariai išvežami iš fronto ligoninių į užnugario ligonines. Tarp korpuso štabo ir dalinių ryšys buvo palaikomas pasitelkus motociklininkus, kurie skubiai pristatydavo svarbius įsakymus, ataskaitas. Vokiečių dviratininkų kuopos atlikdavo žvalgybos užduotis, o prireikus stodavo į mūšį. Jos buvo gerai parengtos ir aprūpintos. Mūšiuose prie Kauno tvirtovės dalyvavo 3 dviratininkų kuopos ir keli būriai. Vieną kuopą galėjo sudaryti apie 120 dviratininkų, 1 lengvasis automobilis ir 2 sunkvežimiai, vieną dviratininkų jėgerių kuopą – 3 karininkai, 113 dviratininkų, 5 motociklininkai²³.

Vokiečių inžinerijos daliniai turėjo pakankamai galingos keliams taisyti pritaikytos technikos. Puolimų metu jie tvarkė kelius, juo labiau kad oras pasitaikė saulėtas ir sausas. Be to, tvirtovės teritorijoje esantys keliai ir taip buvo gana geri: pagrindiniais – 2-os rūšies – plentais per parą buvo galima pervežti nuo 200 iki 300 t, o kitais – 3-ios rūšies, vedančiais į fortus, stacionariąsias baterijas ir sandėlius, – nuo 100 iki 150 t bruto vnt.²⁴ Vokiečių artilerijos ugnis juos gerokai apgadino. Dėl to sulėtėjo transporto judėjimas, bet vos tik jie užimdavo kokį tvirtovės plotą, kuriuo ėjo kelias, inžinerijos kuopos iš karto pradėdavo juos taisyti. Tai buvo labai svarbus veiksnys, nes vokiečiai galėjo gana laisvai naudotis užimtais plentais ir nestabdomi puliti tvirtovę, kai jų transportas nuolat aprūpindavo kovos dalinius.

²⁰ Daugirdas T. Kaunas vokiečių okupacijoje. Kaunas. 1937. L. 29.

²¹ Ten pat. L. 31.

²² Ten pat. L. 34.

²³ Таис, Регеле. Самокатные части по опыту войны 1914–1918 г. Ленинград. 1928. Л. 35.

²⁴ Tuskenis L. Lietuvos plentai ir moderniškiosios konstrukcijos. Kaunas. 1931. L. 68.

14. Siaurieji tvirtovės geležinkeliai

Kauno tvirtovė vienintelė iš visų Rusijos imperijos sausumos tvirtovių turėjo gerai išplėtotą siaurųjų geležinkelių tinklą¹. 1894 m. vasario 27 d. (s. st. 15) Tvirtovių ginkluotės komisija nutarė kreiptis į karo ministrą, prašydama leisti Kauno tvirtovėje nutiesti 75 cm pločio, 25 varstų ilgio siaurąjį geležinkelį.

Reikėjo užsakyti pagaminti 24 naujo pavyzdžio platformas, 2 garvežius ir 6 varstus bėgių galimiems papildomiems bėgių keliams įrengti². Tais pačiais metais jau vyko statybos darbai, kuriems buvo skirta 260 tūkst. rublių³.

1895 m. vasarą buvo patikrinti nutiesti geležinkeliai. Patikrinimo rezultatai buvo teigiami, todėl karo ministras įsakė siauruosius geležinkelius nutiesti visose Rusijos tvirtovėse⁴.

Tvirtovės Inžinerijos valdyba pasirašė sutartį su Malcevo fabriku bendrove, kuri turėjo siaurajam geležinkeliui pagaminti 2 dviejų kaminų „Pežo-Bordon“ garvežius. Ant vieno iš garvežių šono buvo užrašas „Kauno tvirtovė Nr. 3“⁵. Žemojoje Fredoje buvo įrengta nedidelė siaurojo geležinkelio trijų bėgių kelių karinė stotis ir dirbtuvės⁶.

1900 m. Kauno tvirtovėje buvo nutiesta daugiau kaip 20 varstų siaurojo geležinkelio⁷. 1912 m. buvo planuojama ant jo platformų sumontuoti 6 colių „Kane“ haubicas. Šios ginkluotos platformos galėjo sudaryti judrias baterijas ir prireikus artilerijos ugnimi remti dalinius, ypač ten, kur yra gilių rėvų, upelių, aukštų skardžių, vežti karius ir sviedinius⁸. Tačiau nežinoma, ar šis įdomus projektas buvo įgyvendintas.

1914 m. rudenį geležinkelis buvo nutiestas į kiekvieną tvirtovės gynybos skyrių, į kiekvieną fortą – tiek seną, tiek naują, bet 1915 m. kovo mėn. daug kur buvo nuimti bėgiai, nes juos pareikalauta perduoti veikiančiajai armijai⁹. Tačiau, peržiūrėjus 1915 m. liepos 1 d. (s. st. birželio 18 d.) patvirtintą tvirtovės gynybos pozicijų sustiprinimo projektą, aiškiai matyti pažymėti siaurieji geležinkeliai, kurie buvo išraižę visą tvirtovės teritoriją¹⁰. Jie siekė Noreikiškės, Marvą, Jonučius, Rokus, Pakalniškis, Petrašiūnus, Kleboniškį, Lentainius, Domeikavą, Šilainius, Žemuosius Kaniukus, buvo jų ir mieste. Kauną užėmę vokiečiai visų bėgių kelių neišardė. Jie labai pravertė 1918–1940 m. Lietuvos Respublikai. Išlikę geležinkeliai perėjo Krašto apsaugos ministerijos žinion. Vėliau jie buvo pradėti ardyti ir perduoti įvairioms žinyboms.

¹ Яковлев В. Русские крепости 90-х годов // История крепостей. Москва. 2000. Л. 265.

² Яковлев В. Крепость Ковна (1882–1915 г. г.). 1934. Л. 20.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat.

⁵ Dėl siaurųjų geležinkelių garvežių. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdyba // K.A.A. F. I-465. Ap. 1. B. 92. L. 1. 12.

⁶ Šarvuotininkai // Karo technikos dalių dvidešimtmetis. Kaunas. 1939. L. 192.

⁷ 1900 m. Vyriausiosios artilerijos valdybos 3-iojo skyriaus raštas Vilniaus karo apygardos štabui // RKIAIRMA. F. 6. Ap. 79. B. 78. L. 1.

⁸ 1912 m. Vyriausiosios artilerijos valdybos raštas dėl projekto // RKIAIRMA. F. 6. Ap. 4/1. B. 807. L. 509.

⁹ Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus artilerijos veiksmų 1915 m. liepos 1–rugsėjo 4 d. ataskaita // F. 13148. Ap. 3. B. 1350 (be lapo numeracijos).

¹⁰ Kauno tvirtovės gynybos skyriuose esančių priešakinių ir saugos pozicijų sustiprinimo projektas // RKIAIRMA. KEU-6495/140.

Pavyzdžiui, 1921 m. sausio 21 d. Susisiekimo ministerijai buvo perduota 550 vnt. 5 m ilgio (iš viso 2 750 m) bėgių. Šie bėgiai buvo paimti išardžius VII forto teritorijoje buvusį geležinkelį¹¹. 1925 m. Lietuvos kariuomenė statybos reikalams Lietuvos bankui perdavė per 200 t geležinkelio bėgių, kuriuos surinko Kauno tvirtovės fortuose, ir kito turto (vien tik IX forte buvo surinkta 48 t, o jo apylinkėse – net 250 t spygliuotos vielos¹²).

¹¹ KAM Kauno tvirtovės Geležies ir kito turto rinkimo komisijos aktas Nr. 694 // L.C.V.A. F. 833. Ap. 1. B. 38. L. 28.

¹² Karo technikos tiekimų skyriaus naikintųjų bylų ir knygų sąrašas // L.C.V.A. F. 1364. Ap. 1. B. 663.

15. Brandvachtos Nemune

Galimas priešininkas, pasinaudojęs Nemune esančiomis brandvachtomis – sargybiniais laivais, turėjo galimybę įplaukti į tvirtovę ir įgulai padaryti daug nuostolių.

1905 m. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdyba iš dviejų brandvachtų ir dviejų garinių katerių bandė sudaryti upės flotilę. Tačiau dėl nežinomų priežasčių šis projektas nebuvo įgyvendintas. Prasidėjus karui, jis vėl buvo prisimintas. Tvirtovės štabas iš Vilniaus apygardos Kauno laivininkystės žinioje esančių ratinių garlaivių pasirinko „Jaroslavną“ ir „Venerą“. Garlaivių šonai buvo padengti metalo plokštėmis, apšarvuoti priekio, vidurio ir laivagalio kazeratai, sumontuotos patrankos ir kulkosvaidžiai. Brandvachtomis tapę garlaiviai nuo 1915 m. gegužės 26 d. (s. st. 13) pradėjo savo kelią Nemunu¹.

Vokiečiai Nemuno kovos veiksmų teatre nuo Klaipėdos iki Tilžės ir toliau link Kauno dažnai naudojo ledlaužį „Hindenburg“, ginkluotą dviem 37 mm revolverinėmis patrankomis, bei du garlaivius – „Tilzit“ ir „Herold“. Jie buvo lengvai šarvuoti plieno plokštėmis. Be šių laivų, jie turėjo 8 motorinius katerius, iš dalies ginkluotų kulkosvaidžiais arba minų tralais. Ši laivų grupė sudarė kovos flotilę². Užėmus Jurbarką, čia ji ir bazavosi. Vokiečių brandvachtos ieškojo patogaus momento susikauti su tvirtovės brandvachtomis, tačiau tarp jų įvyko tik keli susidūrimai³. Vokiečiams užėmus Kauno tvirtovę, kovos flotilė buvo dislokuota Kaune⁴.

¹ Plačiau apie garlaivių ginklavimą, įgulos sudėtį ir dalyvavimą kovos operacijose žr.: Pociūnas A. Garlaiviai Kauno tvirtovėje // Kauno istorijos metraštis. Kaunas. 2002. Nr. 3. L. 99–104.

² Черников И. Речные силы Германии в Восточной Пруссии // Энциклопедия речного флота. Москва. 2004. Л. 616–617.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat.

16. Aviacija

1898 m. tvirtovė jau turėjo suformuotą Oreivystės skyrių¹. 1902–1903 m. vykusiuose manevruose Krasnoe Selo, Breste ir Vilniuje buvo bandomos pririšamų oro balionų panaudojimo žvalgybos (stebėjimui) ir artilerijos reikmėms galimybės². Karo ministerija, pastebėjusi teigiamus rezultatus, nutarė Varšuvos, Novgorodo, Bresto, Kauno, Osoveco ir Tolimųjų Rytų tvirtovėse sudaryti specialius dalinius. Jų žinioje buvo ir 65 oro balionai³.

1905 m. tvirtovėje vykstant manevrams buvo pakelti du oro balionai⁴. 1906 m. A. Paneemunėje išsidėstė Oreivystės skyriaus padaliniai⁵. Skyrius turėjo sferinių ir „Parsefal“ sistemos pririšamųjų aerostatų⁶. Be aerodromo Kaune, didelės aerostotys buvo įrengtos Vilniuje ir už Vilniaus, šiaurės rytų pusėje, mažos – Tauragėje, Šiauliuose, Alytuje, Varėnoje ir Vilkaviškyje. Jose turėjo būti pakankamai degalų atsargų, aparatams taisyti reikalingų instrumentų⁷. Iš Oreivystės skyriaus buvo sudaryta 4-oji oreivystės kuopa, kuriai 1910 m. vadovavo pplk. baronas P. Noldė⁸. 1913 m. į Varėnos poligoną buvo atgabentas vienas pririšamasis šios kuopos aerostatas, iš kurio buvo stebimos tvirtovės artilerijos šaudymo pratybos⁹. Tais pačiais metais Rusijoje buvo statoma 12 elingų aerostatams laikyti ir remontuoti, tarp jų vienas Kaune¹⁰.

1914 m. rugpjūčio 10 d. (s. st. liepos 28) iš 3-iosios oreivystės kuopos, buvusios Lydoje, į Kauno tvirtovę atskrido rusų dirižablis „Golub“ („Balandis“). Jo įgulą sudarė vadas kpt. Šabskis, štb. kpt. Gulišanbarovas ir pprč. Sviatoblivas-Korobkinas¹¹. Tai ne pirmas atvejis, kai į Kauną atskridęs dirižablis kuriam laikui buvo priskiriamas tvirtovės oreivystės kuopai.

1912 m. viduryje Rusija įsigijo pirmą didelę lėktuvų partiją, iš kurios, be įvairių kitų aviacijos dalinių, buvo suformuoti 5 tvirtovės daliniai. Jiems buvo skirti 6 lėktuvai¹². Prie 4-osios oreivystės kuopos buvo suformuotas Kauno tvirtovės aviacijos dalinys¹³. Jį turėjo sudaryti 5 karininkai, 47 puskarininkiai, 133 kariai, daliniui priklausė 148 arkliai¹⁴. Kauno tvirtovė turėjo 16 lėktuvų – „Farman“ ir „Voisin“ sistemų orlaivius¹⁵.

Tvirtovės aviacijos dalinio lakūnams buvo skiriamos įvairios kovos užduotys. Jie 1913 m. vasarą atliko net 57 naktinius skrydžius, kurių metu kaip signalizacijos priemonės kitiems

¹ Памятная книжка Ковенской губернии на 1899 г. Л. 122.

² Бескровный Л. Армия и флот России в начале XX в. Москва. 1986. Л. 135.

³ Ten pat.

⁴ 1905 m. spalio 10 d. raštas apie dviejų Kauno tvirtovės oro balionų panaudojimą manevruose // F.1956. Ap. 1. B. 1968. L. 163.

⁵ 1906 m. kovo 21 d. įsakymas Nr.95 Vilniaus karinės apygardos kariams.

⁶ Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 г. Москва. 1966. Выпуск 1. Л. 114.

⁷ Aerodromų išdėstymo Vilniaus karinėje apygardoje aprašas // F. 1956. Ap. 1. B. 2037. L. 22.

⁸ Памятная книжка Ковенской губернии на 1911 г. Л. 148.

⁹ 1913 m. raštas apie Kauno tvirtovės oro balionų pratybas Oranuose // F. 13148. Ap. 1. B. 183. L. 15.

¹⁰ Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 г. Москва. 1972. Выпуск 5. Л. 157.

¹¹ 1914 m. rugpjūčio 1 d. įsakymas Nr. 135 Kauno tvirtovei.

¹² Бескровный Л. Армия и флот России в начале XX в. Москва. 1986. Л. 139.

¹³ Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 г. Москва. 1972. Выпуск 5. Л. 106.

¹⁴ Ten pat. Москва. 1971. Выпуск 4. Л. 83.

¹⁵ 1913 m. gruodžio 1 d. raštas apie Kauno tvirtovės aprūpinimą atsarginiu inžineriniu turtu // F. 1956. Ap. 1. B. 2030. L. 15.

lėktuvams įspėti buvo naudojami 1–3 kišeniniai prožektoriai. Skrydžių metu lakūnai orientuodavosi pagal kompasą ir apšviestus gyvenamuosius rajonus, tačiau leisdavosi iš anksto parinktoje aikštelėje, kurią apšviisdavo dviem prožektoriais. Skraidyta 50–600 m aukštyje, kol galutiniai buvo pasirinktas naktinei žvalgybai tinkamiausias aukštis – 200 m (tokiame aukštyje naktinių skrydžių metu kišeniniai prožektoriai nebuvo naudojami)¹⁶. 1915 m. Kauno tvirtovės aviacijos dalinys buvo performuotas į 27-ojo korpuso aviacijos dalinį.

Rusų ir vokiečių lėktuvų susidūrimai ties Kaunu buvo reti, tačiau nuolat vyko žvalgyba. 27-ojo korpuso aviacijos dalinio lakūnai paskutinėmis kautynių savaitėmis atliko nemažai žvalgybos skrydžių, pavyzdžiui, rugpjūčio 8 d. (s. st. liepos 26) – du, rugpjūčio 9 d. (s. st. liepos 27) – tris, rugpjūčio 11 d. (s. st. liepos 29) – du, rugpjūčio 12 d. (s. st. liepos 30) – vieną, rugpjūčio 13 d. (s. st. liepos 31) – penkis, rugpjūčio 14 d. (s. st. 1) – tris, rugpjūčio 15 d. (s. st. 2) – du, rugpjūčio 16 d. (s. st. 3) – tris¹⁷. Jų metu tvirtovės štabas gavo labai svarbių žinių apie priešininko dalinių judėjimą, baterijų išdėstymą. Vokiečiams pralaužus fortų liniją, aviacijos dalinys kartu su aprūpinimo padaliniu iš tvirtovės sėkmingai pasitraukė. 1915 m. rugsėjo 6 d. (s. st. rugpjūčio 24) sudaryta komisija apžiūrėjo iš Kauno rugpjūčio 17 d. (s. st. 4) išvežtą 27-ojo korpuso aviacijos dalinio turtą ir nustatė, kad išgabenti:

septyni „Voisin“ lėktuvai su 130 AG „Salmson“ varikliais;
vienas „Sopwith“ lėktuvas su 40 AG „Gnom“ varikliu;
trys 80 AG varikliai „Gnom“;
vienas 130 AG variklis „Salmson“;
vienas oro balionas;
0,705 t pirmos rūšies benzino;
trys „Farman XVI“ lėktuvai su 80 AG „Gnom“ varikliais;
trys „Farman XXII“ lėktuvai su 80 AG „Gnom“ varikliais¹⁸.

Buvę tvirtovės lėktuvai kovą tęsė kituose frontuose.

Vokiečių oreivystės dalinius daugiausia sudarė priirišamieji „Parsefal“ aerostatai. Karo pradžioje oro balionų dalinį sudarė vienas, vėliau – du aparatai¹⁹.

Didelėje gelsvai nudažytoje aerostato pūslėje tilpdavo 600 m³ vandenilio dujų, kurios jį galėjo pakelti į 1 tūkst. m. aukštį. Pūslės ilgis – 24 m, plotis – 6,4 m. Kiek vėliau atsirado aerostatai, kurių pūslės talpa buvo 1 tūkst. m³. Tokie aerostatai automatiškai pakeliami į 1 400 m aukštį ir paskui nuleidžiami²⁰. Juos naudojant atsirado galimybė kovos veiksmų metu glaudžiau bendradarbiauti aparato stebėtojams ir sunkiajai artilerijai, ypač vokiečiams puolant Kauno tvirtovę. Aerostatų stebėtojai ne tik žvalgė priešą, bet ir fotografavo apylinkes, pagal gautas fotonuotraukas buvo tikslinami žemėlapiai. Tačiau tiek rusų, tiek vokiečių aerostatai galėjo būti saugūs tik apie 6 tūkst. m aukštyje²¹.

¹⁶ 1913 m. gruodžio 16 d. Kauno tvirtovės štabo viršininko pranešimas Nr. 7519 Vilniaus karinės apygardos gen. kvartirmeisteriui // F. 1956. Ap. 1. B. 730. L. 46.

¹⁷ 1915 m. rugpjūčio 23 d. 27-ojo korpuso aviacijos dalinio slaptoji raportas Nr. 101 Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 285. L. 95.

¹⁸ 1915 m. rugpjūčio 24 d. specialios komisijos parengtas 27-ojo korpuso aviacijos dalinio inžinerinio turto, kuris buvo evakuotas iš Kauno, aprašas // F. 13148. Ap. 1. B. 3177. L. 22.

¹⁹ Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск. 2005. Л. 36.

²⁰ Radus-Zenkavičius L. Oro grumtynių priemonės // Mūsų žinynas. Kaunas. 1922. T. 3. L. 3.

²¹ История Великой войны. Москва. 1916. Т. 3. Л. 28.

1915 m. Kauno tvirtovę ir jos prieigas bombardavo vokiečių dirizabliai. Gegužės 21 d. (s. st. 8) dirizablis LZ-34²² bombardavo Kauną. Teigiama, kad dirizabliai Z-XII bombardavo geležinkelį Vilnius–Varšuva, L-85 ir L-39 – Kauną (pastarasis numetė net 1 t bombų)²³. Tačiau šie antskrydžiai tvirtovės kovos žurnaluose nepaminėti, neminėjo savo atsiminimuose kitų dirizablių antskrydžių ir Kauno gyventojai, todėl tai sunku patvirtinti. Šiuo laikotarpiu vokiečių dirizabliai mėtė 58, 100, 150, vėliau – 300 kg bombas²⁴.

1914 m. vokiečių tvirtovių aviacijos daliniai tapo lauko aviacijos daliniais. Jų ginkluotę daugiausiai sudarė monoplanai „Taube“ ir biplanai „Albatros“, „Aviatik“, LVS, „Otto“. Monoplanai neatitiko skrydžių reikalavimų, todėl įsitvirtino biplanai. Lėktuvų įgulų ginkluotę sudarė revolveriai ir karabinai. 1914 m. gruodžio mėn. atsirado lėktuvų, kuriuose buvo įrengti siųstuvai, o 1915 m. frontuose jau buvo surengta ne viena sėkminga operacija. Tuo metu buvo reikalaujama, kad vokiečių lakūnai atliktų artimosios ir tolimosios žvalgybos, aerofotografavimo užduotis, koreguotų artilerijos baterijų šūvius, bombarduotų. Visas šias operacijas daugiausia atlikdavo 51-asis aviacijos dalinys, kuris savo veiksmais daug prisidėjo, kad sėkmingai būtų užimta Kauno tvirtovė²⁵.

Dėl Rusijos aviacijos pasyvumo vokiečiai į Rytų frontą siuntė gana senus lėktuvus, ko negalėjo sau leisti Vakarų fronte²⁶.

²² Журнал военных действий управлений Ковенской крепостной артиллерии с 13 июля 1914–23 июля 1915 // Ф. 13148. Ар. 3. В. 212. Л. 45.

²³ Дирижабли на войне. Минск-Москва. 2000. Л. 181–182.

²⁴ Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск. 2005. Л. 33.

²⁵ Авиация в Мировой войне. Ленинград. 1924. Л. 14.

²⁶ Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск. 2005. Л. 62.

17. Priešlėktuvinė gynyba

Tobulėjant karo aviacijai atsirado naujų pavojų, nuo kurių reikėjo apsisaugoti. Karo pradžioje Rusija priešlėktuvinių pabūklų neturėjo, todėl ieškojo, ką iš esamos ginkluotės galėtų panaudoti kovoje su lėktuvais ir dirizabliais. Karo žinybos centrinė mokslinė techninė laboratorija pasiūlė 3 linijų šautuvams padegamuosius šovinius, pritaikytus kovai su skraidomaisiais aparatais. Jie buvo užtaisomi į šautuvo šovinio lizdą įleidžiant po vieną šovinį. Laboratorija parengė tvirtovei išsiųsti 1 500 tokių šovinių¹. Pirmoji šių padegamųjų šovinių 400 vnt. partija tvirtovę pasiekė lapkričio mėnesį. Komendantas įsakė juos ypač saugoti ir 60 tokių šovinių perduoti tvirtovės aviacijos daliniui².

1914 m. spalio–lapkričio mėn. tikriausiai buvo pradėtos formuoti Kauno tvirtovės priešlėktuvinės (tuo metu vadintos rus. k. „verchneboinyje“) baterijos – 1-oji, 2-oji, 3-ioji, 4-oji ir 5-oji. Dauguma jų buvo išdėstyta A. Šančių šlaitų pakraščiuose, 1915 m. vasario 21 d. (s. st. 8) viena baterija iš 6 pabūklų – 9-ojoje stacionariojoje baterijoje Ažuolų kalne (šalia dabartinės A. Mackevičiaus g.)³. Tai buvo 1900 arba 1902 metų greitašaudės 76,2 mm lauko patrankos, kurioms buvo pritaikytas V. Ivanovo suprojektuotas specialus pabūklo stovas. Patrankai iškasdavo duobę su atrama, kad galėtų kuo aukščiau pakelti jos vamzdį. Prie vežimo rato pritvirtindavo specialų įtaisą, o ant jo užridendavo patranką. Taip buvo padaromas paaukštinimas, kad būtų patogų nukreipti vamzdį, ant kurio galima sukinių pagal lėktuvo skrydį patrankos korpusą.

1915 m. suaktyvėjo vokiečių aviacijos skrydžiai žvalgybos tikslais. Kartais ant miesto buvo numetama bombų. Vasario 17 d. (s. st. 4) 12 val. Šančiuose sprogsi vokiečių bomba apgriovė vieną gyvenamąjį pastatą ir sužeidė netoliėjusią moterį. Šalia stovėjusi priešlėktuvinė baterija nespėjo paleisti ugnies į skrendantį lėktuvą. Tikriausiai tai buvo pirmas atvejis, kai miestas buvo bombarduotas⁴. Baterijos šaudydavo į oro taikinį, kol šis būdavo baterijos apšaudymo zonoje. Tačiau naudojant 76,2 mm lauko patranką numušti lėktuvą buvo labai sunku, nes jis skrisdavo 5 km aukštyje ir šrapneliai jokios didesnės žalos negalėjo padaryti, nes prarasdavo savo naikinamąją galią. 1915 m. vasario 14 d. (s. st. 1) komendantas išleido įsakymą Nr. 9: „Į virš tvirtovės pasirodžiusius dirizablius ir lėktuvus šaudyti tik tuo atveju, jei iš jų mėtomos bombos“⁵. Nors šis įsakymas buvo paskelbtas, tačiau baterijos dažnai veikė iš įpročio ir, pastebėjusios skrendantį lėktuvą, vis tiek į jį šaudydavo. 1915 m. vasario 16 d. (s. st. 3) 3-ioji priešlėktuvinė baterija du kartus – 8 val. 48 min. ir 8 val. 51 min. – apšaudė vokiečių lėktuvą, į jį paleido 27 šrapnelius⁶. Birželio 30 d. (s. st. 17) buvo apšaudyti keli vokiečių lėktu-

¹ 1914 m. spalio 15 d. Šiaurės Vakarų fronto artilerijos aprūpinimo viršininko raštas Nr. 4047 Kauno tvirtovės komendantui // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 583.

² 1914 m. lapkričio 14 d. tvirtovės komendanto įsakymas Nr. 21796 // Ten pat.

³ 1915 m. vasario 8 d. Kauno tvirtovės artilerijos viršininko raštas Nr. 11072 III gynybos skyriaus viršininkui // F. 13148. Ap. 3. B. 959. L. 10.

⁴ 1915 m. sausio–kovo mėn. Kauno tvirtovės artilerijos kovos veiksmy žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 1475. L. 4.

⁵ 1915 m. vasario 1 d. įsakymas Nr. 7 Kauno tvirtovei // F. 5644. Ap. 1. B. 35.

⁶ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 77.

vai, liepos 2 d. (s. st. 19) priešinininko lėktuvus apšaudė tik 1-oji, 2-oji ir 3-ioji priešlėktuvinės baterijos. Liepos 15 (s. st. 2), 16 (s. st. 3), 17 (s. st. 4) ir 18 (s. st. 5) dienomis vokiečių lėktuvai skraidė tik nuo 7 iki 8 val., todėl baterijos į juos šaudė tik tuo metu⁷. Į priešinininką buvo nukreipiami ir oro erdvės gynybai nepritaikyti pabūklai. Įdomus birželio 15 d. (s. st. 2) atvejis, kai vokiečių lėktuvą apšaudė 122 mm haubicų būrys, išsidėstęs IV gynybos skyriuje.

Tačiau tarnybos jo laiku nepastebėjo, ir orlaivis ištrūko iš naikinimo zonos. Į priešinininko lėktuvą buvo spėta paleisti tik dvi salves: 8 val. 20 min. 3 šrapnelių ir 8 val. 42 min. 10 šrapnelių⁸.

Liepos 13 d. (s. st. birželio 30) 3-ioji stacionarioji baterija du kartus apšaudė vokiečių lėktuvą. Pirmąjį kartą (nuo 8 val. 18 min. iki 8 val. 30 min.) ji iššovė 19 šrapnelių, tačiau orlaivis pasislėpė debesyse. Lėktuvui pasirodžius 8 val. 30–31 min. buvo išauti dar 4 sviediniai, bet jis vėl dingo tarp debesų⁹.

Kartais šrapneliai taip apgadindavo lėktuvus, kad jie būdavo priversti leisti. Taip atsitiko vokiečių lėktuvams liepos 18 d. (s. st. 5) 7 val. 30 min. ties Didžiosiomis Lapėmis¹⁰, liepos 5 d. (s. st. birželio 22) 7 val. Muniškių r.¹¹ Teigiama, kad gegužės mėn. virš Kauno buvo pamuštas vokiečių dirizablis LZ-34 ir sugadintas vienas dirizablio LZ-39 variklis¹². Rusijos kariuomenės karys A. Vireliūnas rašė: „Žiūrime išbėgę iš kareivinių – ogi iš tikrųjų aiškiausiai matyt, šmėkšo padangėj lyg koks cigaras. Tvirtovėj pyška visais kampais, matyt, šaudė į tą „cigarą“. Bet tas ūžia ir eina savo keliu.“¹³

1915 m. gegužės 21 d. (s. st. 8) 3 val. virš Kauno pasirodė vokiečių dirizablis, kuris skrido prieš Nemuno tėkmę. Tvirtovės oro erdvės gynybos baterijos tylėjo, nes laukė praskrendant rusų dirizablio. Vokiečių dirizabliui numetus pirmąsias bombas prie Karmelitų bažnyčios (taikyta į geležinkelio tiltą per Nemuną), pradėjo šaudyti 2-oji ir 3-ioji priešlėktuvinės baterijos. Jos iššovė 72 šrapnelius, bet nepataikė (o gal pataikė, tačiau skraidomasis aparatas nuskrido toliau nuo Kauno). Dirizablis, numetęs dar kelias fugasines ir padegamąsias bombas, staigiai pasuko į dešinę, II forto link, ir nuskrido. Numestos bombos Kaunui žalos nepadarė¹⁴.

Vokiečiai turėjo daug geresnę oro erdvės gynybos sistemą. Jau karo pradžioje ant pusiau šarvuotų krovininių automobilių „Ehrhardt“ („Kfz14“ kategorijos variklio galingumas – 50 AG, masė – 8 t) buvo sumontuotos 65 mm L-35 ir 77 mm „K“ patrankos. Vieno automobilio komandą sudarė 10 karių¹⁵. Keliolika automobilių dalyvavo ir mūšiuose prie Kauno. 1915 m. rugpjūčio 1 d. (s. st. liepos 19) ties Vilemais praskridęs tvirtovės lėktuvas buvo apšaudytas vokiečių artilerijos, tačiau net neapgadintas nuskrido toliau¹⁶. Vokiečiai priešlėktuvinės baterijas sėkmingai naudojo ir naikindami priešinininko ant žemės esančią ginkluotę. Baterijas sudarė du automobiliai su pabūklais arba keturi arkliai velkami pabūklais¹⁷.

⁷ 1915 m. liepos 13–23 d. Kauno tvirtovės artilerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 3. B. 212. L. 48.

⁸ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo kovų aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 4.

⁹ 1915 m. liepos 5 d. telegrama // Ten pat. L. 121.

¹⁰ Ten pat. L. 121.

¹¹ 1915 m. liepos 4 d. Kauno tvirtovės komendanto raštas Nr. 6497 Kauno apsaugos brigados vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 8. L. 15.

¹² Дирижабли на войне. Москва. 2000. Л. 181, 182.

¹³ Vireliūnas A. Atsiminimai iš Didžiojo karo // Karo archyvas. Kaunas. 1925. L. 110.

¹⁴ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės Artilerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 3. B. 212. L. 45.

¹⁵ Вернер О. Полный каталог военных автомобилей и танков Германии. 1900–1982 г. г. Москва. 2003. Л. 48–49.

¹⁶ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėst. pulko kovos veiksmų aprašymas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 1.

¹⁷ Генер Э. Война Германии в воздухе. Минск. 2005. Л. 84.

18. Tvirtovės karo ligoninės

1897 m. Kauno tvirtovėje buvo viena vietinė 350 lovų ligoninė (1914 m. – Kauno karo ligoninė) ir 6 priėmimo (medicinos) punktai (po 16 lovų kiekviename). Priėmimo punktai buvo įkurti prie didesnių tvirtovės dalinių¹, o 1900 m. pradėta statyti ir antroji vietinė 350 lovų ligoninė². 1899 m. karo atveju tvirtovė turėjo 700 lovų, tačiau medicinos reikmėms panaudojus ir kitus įvairius pastatus buvo galima papildomai įrengti dar 300 lovų. Visi kariniai medicinos punktai galėjo priimti apie 1 tūkst. sužeistų karių³. Tai, kad tvirtovės medicinos padaliniai turėjo tiek mažai lovų, jos štabą vertė ieškoti papildomų išteklių. Nutarta karo metu didesniuose miesto pastatuose įrengti laikinąsias ligonines. Pavyzdžiui, Kauno tvirtovės 3-ioji laikinoji ligoninė turėjo įsikurti Komercijos mokykloje, 7-oji – Valstybiniame banke, 8-oji – Inteligentų klube, 10-oji – Kamberio name⁴, 4-oji – Berniukų gimnazijoje, 6-oji – Kunigų seminarijoje⁵.

Iš 1914 m. Kauno tvirtovės 10-osios laikinosios ligoninės rašto mobilizacijos klausimais matyti, kad devynių laikinųjų ligoninių ir Intendantūros neliečiamosios medicinos atsargos buvo saugomos tvirtovės sandėliuose A. Šančiuose, o kitų keturių ligoninių – Kauno karo ligoninės patalpose, čia taip pat laikytos ir visiškai sukomplektuotos ligoninių palapinės⁶.

Antrąją mobilizacijos dieną 1-osios, 2-osios, 5-osios, 8-osios, 9-osios ir 12-osios, o trečiąją – 3-iosios, 7-osios, 10-osios, 11-osios ir 13-osios ligoninių vyriausieji gydytojai ir pavaduotojai prisistatė tvirtovės gydytojui⁷. Žinoma, kad Kaune buvo dislokuota 26-oji atsargos ligoninė. Mūšiuose sužeistiems kariams pirmąją medicinos pagalbą teikė devyniuose fortuose įrengti perrišimo punktai. Be to, kiekviename gynybos skyriuje buvę pulkai privalėjo turėti savo perrišimo punktus⁸. Iš šių punktų sužeisti kariai patekdavo: iš I gynybos skyriaus – į 12-ąją (Aleksote), 6-ąją ir 9-ąją (Rotušės aikštėje), iš II – į 11-ąją (A. Panemunėje) ir Kauno karo, iš III – į 1-ąją (Kauno mergaičių gimnazijoje), 5-ąją (Valstiečių žemės banke) ir Kauno karo, iš IV – į 13-ąją (Liaudies rūmuose), 6-ąją ir 9-ąją (Rotušės aikštėje) ligonines⁹. Iš mūšių aprašymų matyti, kad kildavo daug sunkumų, kai reikėdavo sužeistuosius ten vežti, nes trūko sanitarinio transporto.

1905 m. po tvirtovėje vykusių didelių manevrų buvo apžiūrėtas pagal daktaro Munko projektą pagamintas naujo pavyzdžio sanitarinis vežimas, kuriame tilpo šeši sėdintys arba du gulintys sužeistieji (jo kaina – 150 rublių). Vežimą traukė vienas arklys. Buvo užsakyta

¹ 1897 m. liepos 3 d. Karo ministerijos vyriausiojo štabo slaptas mobilizacijos planas Nr. 17, skirtas Vyriausiojo štabo 1-ajam skyriui // F. 400. Ap. 2. B. 6336. L. 32.

² Ten pat. L. 10.

³ Ten pat.

⁴ 1914 m. rugsėjo 10 d. įsakymas Nr. 183 Kauno tvirtovei.

⁵ 1915 m. 4-oji laikinoji karo ligoninė // F. 13148. Ap. 1. B. 3198. L. 75.

⁶ 1914 m. Kauno tvirtovės 10-osios laikinosios karo ligoninės mobilizacijos planas // F. 1956. Ap. 1. B. 1465. L. 2.

⁷ Raštas, skirtas antrajai mobilizacijos dienai // F. 1956. Ap. 1. B. 1465. L. 51.

⁸ 1914 m. rugsėjo 10 d. įsakymas Nr. 183 Kauno tvirtovei.

⁹ Ten pat.

daugiau tokių vežimų. Gautieji buvo perduoti tvirtovės pulkams¹⁰. Tačiau arklių traukiamus sanitarinius vežimus buvo gana nepatogu naudoti, nes vokiečių artilerija gyvulius dažnai sužeisdavo.

Sanitarinių automobilių trūko, todėl sužeistieji, dažniausiai vežami sunkvežimių kėbuluose, kentė pragariškus skausmus. Iš tvirtovės evakuojant sužeistuosius pagrindinis krūvis teko sanitariniams traukiniams. Jų pritrūkus, ligoniai buvo guldomi ir prekinuose vagonuose.

1914 m. karo pradžioje Kauno tvirtovės 3-iosios laikinosios ligoninės personalą sudarė:

6 gydytojai;

5 civiliniai tarnautojai;

2 rikiuotės kariai;

138 ne rikiuotės kariai¹¹.

Ligoninei priklausė ir 1 arklys.

Vėliau personalo gretas papildė galeistingosios seserys. Pavyzdžiui, 7-ojoje laikinojoje ligoninėje dirbo vyresnioji sesuo Liudmila Žebrovskaja, etatinės galeistingosios seserys Jonė Meištovič, Jelizaveta Dobronickaja, galeistingosios seserys Nadežda Androsanova, Aleksandra Dietrich, Dana Gajevska (baigusi Kauno galeistingųjų seserų kursus). Iš viso buvo devynios galeistingosios seserys. Panašus ir kitose ligoninėse dirbusių galeistingųjų seserų skaičius. Nors kovos veiksmai vyko toli nuo tvirtovės, darbo ligoninėse užteko. Jas užpildė iš fronto atvežti sužeistieji ir susirgę įgulos kariai. 1914 m. nuo lapkričio 14 d. (s. st. 1) iki lapkričio 16 d. (s. st. 3) 3-iojoje laikinojoje ligoninėje gulėjo 377 kariai ir civiliai, dirbę tvirtovės gynybinių įtvirtinimų statyboje¹². Tuo ramesniu laikotarpiu raštingi sužeistieji ir ligoniai skaitė pagrindinius periodinius leidinius „Litovskaja Rus“ ir „Ruskij invalid“. Gruodžio 5 d. (s. st. lapkričio 22) į Kauną atvyko ir lankėsi tvirtovės ligoninėse imperatorienė Aleksandra Feodorovna su dukterimis Olga ir Tatjana¹³.

Vykstant mūšiams prie Kauno tvirtovės, ligoninių medikams buvo įtempto darbo laikotarpis, nes kasdien daugėjo sužeistų karių. Vokiečiams prasiveržus pro tvirtovės fortų žiedą, prasidėjo skubi sužeistųjų evakuacija į Kauno geležinkelio stotį, kur stovėjo sanitariniai traukiniai. Vokiečių artilerijai apšaudant geležinkelio stotį, jos rajoną, medicinos personalas sugebėjo juos evakuoti. Didelės pagarbos nusipelnė sąžiningai atlikę savo pareigą medikai, tarp jų lietuviai štb. kpt. Ipolitas Pranckevičius, j. med. felčeris Kazimieras Garmus, galeistingoji seselė Adelė Mejer, 1-osios laikinosios ligoninės karo valdininkas Mykolas Tamulėnas ir kiti.

Mūšiuose sužeistiems caro šeimos giminaičiams buvo sudarytos išskirtinės sąlygos. 1914 m. rugsėjo mėn. netikėtai tvirtovėje pasirodė visa grupė kunigaikščių, iš kurių vienas – Gavrilas – vėliau tapo didžiuoju kunigaikščiu. Tuo metu Kaune, karo ir laikinosiose ligoninėse, dirbo žinomas Raudonojo Kryžiaus konsultantas, karo medicinos profesorius V. Opellis. Spalio 11 d. (s. st. rugsėjo 28) anksti ryte pažadintas, jis skubiai atvyko į Kauno

¹⁰ 1905 m. raštas, skirtas Kauno tvirtovės manevrams // F. 1956. Ap. 1. B. 1968. L. 162.

¹¹ 1914 m. rugpjūčio 29–1915 m. rugpjūčio 2 d. Kauno tvirtovės 3-iosios laikinosios karo ligoninės žiniaraštis, kuriame nurodyta personalo sudėtis ir arklių skaičius // F. 13148. Ap. 1. B. 5239. L. 2.

¹² Ten pat.

¹³ Lietuvos žinios. Nr. 184. 1914 m. lapkričio 26 d.

geležinkelio stotį. Greitai prie perono privažiavo keleivinį vagoną traukiantis garvežys. Prof. V. Opellis, įlipęs į vagoną, pamatė gulintį caro giminaitį jauną kunigaikštį Olegą Konstantinovičių ir šalia jo sėdintį brolių kunigaikštį Igorį. Nors ir pavėlavęs, tačiau gana greitai atvyko dar vienas brolis – Gavrilas. Kunigaikštį Igorį, kuris buvo sužeistas prie Pilviškių, gydytojas ruošėsi guldyti į vieną iš Kauno ligoninių. Sužinoję, kad Vilniuje yra garsusis karo medicinos prof. N. Burdenko, visi nutarė jaunąjį kunigaikštį skubiai ten vežti. Tačiau Vilniaus ligoninėje sužeistasis mirė¹⁴.

Vokiečių sanitarai savo sužeistus karius pirmiausia gabendavo į perišimo punktus, iš jų – į karo ligonines. Sunkiai sužeistus, negalinčius toli vykti veždavo į Marijampolę, Vilkaviškį, galinčius išverti ilgesnę kelionę – į Prūsiją. Vokiečių karo medicinos tarnybų buvo nepalyginamai geresnė materialinė bazė: jie turėjo daug sanitarinių traukinių, automobilių, vežimų, medikamentų, ko labai trūko tvirtovės įgulos medikams.

¹⁴ Константинович Г. Сентябрь 1914 // Воспоминания. Москва. 2005. Л. 250.

19. Tvirtovės ugniagesiai

Karinės ugniagesių komandos buvo pavaldžios tvirtovės komendantūros štabo karininkui. Jas sudarė dvejus metus šias pareigas eiti paskirti eiliniai tvirtovės kariai.

1902 m. tvirtovė turėjo vieną ugniagesių komandą, kurią sudarė brandmeisterio vadovaujami 26 eiliniai kariai. Komandos žinioje buvo 10 arklių, 2 rankiniai vandens siurbliai, 1 vežimas gesinimo įrankiams ir 6 statinėms vandens vežti. Komanda buvo gerai parengta. Ją iškvietus į gaisrą, per 1,5 min. būdavo skubiai pasiruošiama išvykti. Tai, kad tvirtovės ugniagesių komanda yra gerai pasirengusi, pažymima ir vadų įsakymuose¹.

Prasidėjus karui tvirtovė turėjo dvi ugniagesių komandas. Jos jau naudojo daug geresnę gesinimo techniką, pavyzdžiui, autocisterną „Benz“, Nr. 3353². Vykstant kautynėms prie Kauno tvirtovės ugniagesiai aktyviai dalyvavo gesinant gaisrus, kurie įsiplieskdavo labai pavojingose vietose, pavyzdžiui, šovinių, sviedinių ir parako sandėliuose. Nekreipdami dėmesio į sprogėjančius savo pajėgų ir priešininko sviedinius, jie dorai atlikdavo savo pareigas. Brandmeisteris Čiževskis buvo apdovanotas 2-ojo laipsnio Šv. Stanislovo ordinu su kalavijais, o daugelis eilinių ugniagesių, tarp jų ir lietuviai – įvairiais medaliais³.

¹ 1902 m. liepos 26 d. Vilniaus karinės apygardos įsakymas Nr. 170 Kauno tvirtovei.

² 1915 m. rugpjūčio 27 d. Kauno tvirtovės komandos evakuotų automobilių ir motociklų aprašas ir aktas // F. 13148. Ap. 1. B. 3177. L. 43–44.

³ 1915 m. 10-osios armijos vado įsakymai // F. 13148. Ap. 1. B. 285. L. 88.

20. 1915 m. vokiečių kariuomenė artėja prie Kauno

1915 m. gegužės 11 d. (s. st. balandžio 28), susidarius sudėtingai padėčiai, I gynybos skyriaus viršininkas gavo tvirtovės komendanto įsakymą Nr. 4330, kuriame reikalaujama skyriuose darbo jėgą palikti iki paskutinės akimirkos. Taip pat įsakoma iš gynybos skyrių iškelti daugiavaikes šeimas, vaikus, senelius ir kitus negalinčius dirbti asmenis, o darbininkus, bevaikius ir inventorių palikti sodybose. Tačiau įspėta, kad, kai tik bus pareikalauta, ir jie iš savo ūkių privalės išsikelti¹.

Gegužės 15 d. (s. st. 2) pradėtos rengti lauko pozicijos ties Vandžiogala, Babtais ir Vilkija. Gynybos skyriams buvo išduotas nustatytas skaičius tvirtovės inžinerijos priemonių dirbtuvėse pagamintų šaudmenų: 2 tūkst. G. Zaslavskio, 3 900 Lišino, 100 Prokopovo sistemos granatų ir 6 tūkst. joms skirtų kapsulių².

Gegužės 16 d. (s. st. 3) Kauno apsaugos brigados viršininkas gavo 4-osios Kauno rinktinės vado plk. Jakovlevo telefonogramą Nr. 80. Joje pranešama, kad rinktinės kuopos, kurias sudaro nuo 130 iki 160 karių, pradėjo puolimą Elžbietiškio–Elžbietiškelio palivarkų kryptimi. Puolimo tikslas – užimti perkėlą per Šešupę ir įsitvirtinti kairiajame jos krante³.

Gegužės 18 d. (s. st. 5) Rusijos kariuomenės vyriausiasis vadas kav. gen. didysis kunigaikštis Nikolajus Nikolajevičius įsakė iš Kauno per tris dienas, iš kitur – per 24 val., išstremti visus žydus, nes įtarė, kad jie yra vokiečių agentai. Nemažai žydų buvo susodinta į vagonus, kiti pėsčiomis patraukė toliau į Rusiją. Tie, kurie vyko geležinkeliu, pasiekė Dvinską (Daugpilį). Į 80 atvirų vagonų susodinti žmonės be maisto ir vandens išgyveno siaubingą kelionę. Nemažai jų mirė kelionės metu. Iš vagonų nuolat buvo išnešami lavonai⁴. Kiek vėliau Dvinsko karinės apygardos štabo nurodymu visi žydai kariai buvo atšaukti ir iš Kauno tvirtovės įgulos, pavyzdžiui, iš 71-ojo, 67-ojo, 68-ojo ir 73-iojo (net 526 eiliniai kariai žydai) atsargos batalionų. Iš Kauno tvirtovės įgulos iš viso buvo surinkti 1 104 eiliniai žydai kariai ir atvežti į Vilnių, kur iš jų buvo sudarytos šešios darbo kuopos, turėjusios dirbti Vilniaus gynybos įtvirtinimų statybos darbus⁵. Tas pats nutiko ir Kauno pažangiai nusiteikusiems lietuviams, kurie turėjo palikti miestą⁶.

Tą dieną buvo baigti rengti apkasai Vilkijos–Babtų–Vandžiogalos–Jonavos ir Kazlų Rūdos rajone⁷.

Gegužės 31 d. (s. st. 13) 8-osios Kauno rinktinės dalinys, vadovaujamas prč. Suchomlinovo, užėmė pozicijas Pyplių kaime⁸.

¹ 1915 m. balandžio 28 d. Kauno tvirtovės komendanto įsakymas Nr. 4330 // F. 13148. Ap. 2. B. 215. L. 192.

² 1915 m. gegužės 1–liepos 1 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 1.

³ Kauno tvirtovės apsaugos brigados byla // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 3.

⁴ Мазилкина И., Орлицкий Ю. На линии огня и смерти // Родина. 1993. Nr. 8–9. Л. 110–111.

⁵ 1915 m. liepos 14–spalio 16 d. Vilniaus valsčiaus karinio viršininko kovos veiksmų žurnalas // L.V.J.A. F. 496. Ap. 1. B. 21. L. 21.

⁶ Leonas P. Mano pergyvenimai (1914–1919) // Mūsų senovė. Kaunas. 1938. T. 2. L. 284.

⁷ 1915 m. gegužės 1d.–liepos 1 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 1.

⁸ 1915 m. gegužės 17 d. Kauno tvirtovės 8-osios rinktinės vado raportas Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. B. L. 44.

Birželio 1 d. (s. st. gegužės 19) tvirtovės IV gynybos skyriuje 5-osios Kauno rinktinės kuopos pasikeitė pozicijomis: 3-ioji kuopa iš Domeikavos forto persikėlė į Romainių fortą, 4-oji – iš Lentainių į Domeikavos fortą, o 1-oji – į Lentainius⁹.

Birželio 2 d. (s. st. gegužės 20) I gynybos skyriuje vyko naujų apkasų statyba ties Dominikoniskėmis ir šalia esančios 40,3 m aukštumos. Skyriaus 2-ajame gynybos sektoriuje buvo pradėtos statyti dviejų toliašaudžių 11 colių greitašaudžių mortyrų baterijos pozicijos¹⁰.

Birželio 3 d. (s. st. gegužės 21) įvyko konferencija, kurioje dalyvavo kaizeris Vilhelmas II ir aukšti vadai generolai E. Falkenhaynas, P. Hindenburgas, E. Liudendorfas, M. Hoffmannas, A. Mackensenas. Konferencijos metu P. Hindenburgas ir E. Liudendorfas jau reikalavo apsupti priešą Kauno–Gardino rajone ir perskirti labai svarbią Rusijos pajėgoms geležinkelio liniją tarp Vilniaus ir Peterburgo¹¹.

Birželio 5 d. (s. st. gegužės 23) ats. plk. P. Jogailos vadovaujama 7-oji Kauno rinktinė išvyko į Pyplius¹².

Birželio 8 d. (s. st. gegužės 26) 12 val. vokiečiai atakavo prie Šešupės išsidėsčiusią 4-ąją Kauno rinktinę. Jos vadas Kauno apsaugos brigados vadui skubiai išsiuntė telefonogramą Nr. 169, kurioje prašė atsiųsti vežimų, nes, išskeldinus aplinkinius gyventojus, jų gauti buvo neįmanoma, o rinktinė turėjo tik du arklius ir vežimą. Atsitraukimo atveju reikėjo išvežti 8 kulkosvaidžius su dėžėmis. Be to, iš Mauručių (apie 30 km) teko kariams vežioti maistą. Vadas prašė 4-ąją rinktinę pakeisti kita rezervo rinktine, kuri turėjo 80 arklių ir pakankamai vežimų¹³.

Birželio 9 d. (s. st. gegužės 27) 10 val. 05 min. Kauno tvirtovės iš Kronštato atgabentų 10 colių patrankų baterija iššovė 4 sviedinius Zapyškio, kur tuo metu vokiečių kariai kasė apkasus, kryptimi¹⁴.

Visą birželio 10-osios (s. st. gegužės 28) naktį iki 6 val. ryto vyko darbai Prienų įtvirtinimų rajone, kur buvo rengiami nauji apkasai. Priverstinai šiuos darbus dirbo 62 vietos gyventojai¹⁵. Užduotį atlikusi žvalgų grupė Kauno apsaugos brigados vadui pranešė, kad ties Skriaudžiais, prie Gudelių kaimo, pastebėjo tris priešinininko pėstininkų pulkus, dvi lengvasias ir dvi sunkiasias artilerijos baterijas. Jų manymu, priešinininkas rengėsi pulti Garliavos link. Žvalgai pranešė, kad vokiečiai užėmė Skriaudžius ir bažnyčios varpinėje įrengė sekyklą¹⁶.

Birželio 12 d. (s. st. gegužės 30) vakarą 1-osios Kauno rinktinės žvalgų grupė su Sibiro šaulių pulko raitaisiais žvalgiais prie Šimėkų kaimo atmušė vokiečių kavalerijos eskadroną, jokusį Plutiškių link. Susidūrimo metu abi pusės patyrė nuostolių¹⁷.

⁹ 1915 m. gegužės 19 d. Kauno tvirtovės 5-osios rinktinės vado raportas Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 32.

¹⁰ 1915 m. gegužės 1–liepos 1 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 2.

¹¹ Уткин А. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. Смоленск. 2000. Л. 137.

¹² 1915 m. gegužės 23 d. Kauno tvirtovės štabo telefonograma Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 34.

¹³ 1915 m. gegužės 26 d. Kauno tvirtovės 4-osios rinktinės vado telefonograma Nr. 169 Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 39.

¹⁴ 1915 m. liepos 13–23 d. Kauno tvirtovės Artilerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 3. B. 212. L. 47.

¹⁵ 1915 m. gegužės 28 d. telefonograma Nr. 23 Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 48.

¹⁶ 1915 m. gegužės 28 d. priedas prie telefonogramos Nr. 25 Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 49.

¹⁷ 1915 m. gegužės 31 d. Kauno tvirtovės apsaugos brigados štabo viršininko telefonograma Nr. 21 Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 54.

Birželio 13 d. (s. st. gegužės 31) ats. plk. V. Zelensio vadovaujama rinktinė (dokumentuose dažnai vadinama Pyplių rinktine), kurią sudarė 6-oji ir 7-oji Kauno rinktinės bei 4-oji Tauragės raitoji šimtinė, užėmė pozicijas Pyplių kaime¹⁸.

20 val. Kauno tvirtovę paliko 20 gvardijos žygio kuopų¹⁹. Pyplių rinktinės pasiūsta žvalgų grupė buvo apšaudyta vokiečių artilerijos, bet tuojau ėmė atsišaudyti rusų baterijos, stovėjusios Nemuno dešiniajame krante, ir privertė priešininką nutilti. Žvalgai pasiekė Vilemus, iš kurių vokiečiai taip pat juos apšaudė, ir atsitraukė, bet spėjo apklausti vietos gyventojus. Jie papasakojo, kad vokiečiai apsikasa prie kelio ir ant jo kažką deda (tvirtovėje buvo spėjama, kad kelias minuojamas). Vokiečių kariai iš aplinkinių sodybų į apkasus vežė šieną²⁰. Ties Pažerais išsidėstė Rusijos leibgvardijos dragūnų pulkas, kurio pagrindinė 40 raitelių užkarda stovėjo prie Girininkų kaimo. Šio pulko 1-asis eskadronas puolė netoli Naudžių, prie 35,8 m aukštumos, dirbusius vokiečių karius, atėmė jų darbo įrankius ir užvertė iškastus apkasus. Atsipeikėję vokiečiai Naudžiuose buvusį eskadroną apšaudė ir privertė rusų karius pasitraukti į mišką²¹.

Birželio 15 d. (s. st. 2) vokiečiai bombardavo Zapyškio bažnyčią, tarp abiejų pusių patrulių vyko smarkus susišaudymas. Pypliuose 2-osios gvardijos divizijos leibgvardijos dragūnų pulkas įrengė radijo telegrafo stotį²². Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymu į tvirtovę atvyko komisija, vadovaujama pėst. gen. Palicino, kuri įvertino inžinerinius darbus ir tvirtovės pasirengimą gynybai, taip pat domėjosi, ko dar trūksta, kad ją būtų galima užtikrinti²³.

Birželio 16 d. (s. st. 3) prie Zapyškio vokiečių pėstininkai atakavo kazokų postą. Po įnirtingo susišaudymo kazokai buvo priversti palikti postą. Vokiečių artilerija apšaudė Zapyškio apylinkes ir Dievogalą. Vietos gyventojai pasakojo, kad palivarke į vakarus nuo Marvos vokiečiai nužudė moterį ir mergaitę. Pyplių įtvirtinimų dešiniajame sparne rusų kavalerгарdų eskadronai keletą kartų susišaudė su priešininku²⁴. Į tvirtovę atvyko 71-asis ir 73-iasis atsargos batalionai. 71-asis batalionas išsidėstė III forto rajone²⁵.

Birželio 18 d. (s. st. 5) po aršios kovos vokiečiai užėmė sudegusią Igliauką. Miestelio šventoriuje palaidojo 400 rusų ir 180 vokiečių karių²⁶.

Birželio 21 d. (s. st. 8) 19 val. priešininko puskuopė surengė sargybos posto rajone Vilemai–Dievogala puolimą. Postą sudarė 7-osios Kauno rinktinės 2-osios kuopos kariai. Jie sugebėjo atremti vokiečių ataką²⁷.

Birželio 27 d. (s. st. 14) pasienio divizijos vadas gen. mjr. A. Krenkė išleido įsakymą Nr. 25548, kuriuo vadovaudamasis 1-asis pasienio pulkas užėmė savo pozicijas I gynybos skyriuje, o 2-asis pasienio pulkas – II gynybos skyriuje.

¹⁸ 1915 m. gegužės 31 d. tvirtovės komendanto įsakymas Pyplių rinktinei // F. 13148. Ap. 3. B. 280. L. 80.

¹⁹ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo veiklos aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 69.

²⁰ 1915 m. birželio 1 d. Pyplių rinktinės vado telefonograma Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 57.

²¹ 1915 m. birželio 2 d. Pyplių rinktinės vado telefonograma Nr.113 Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 62.

²² 1915 m. birželio 2 d. Pyplių rinktinės vado telefonograma Nr.109 Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. B. 13. L. 61.

²³ 1915 m. gegužės 1–liepos 1 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 3.

²⁴ 1915 m. birželio 2 d. Pyplių rinktinės vado telefonograma Nr. 109, liepos 3 d. telefonogramos Nr. 132 ir Nr. 121 Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 61, 67, 69.

²⁵ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo veiklos aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 77–78.

²⁶ Kviklys B. Mūsų Lietuva. Vilnius. 1991. T. 3. L. 213.

²⁷ 1915 m. birželio 8 d. Pyplių rinktinės vado telefonograma Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 94.

Tvirtovės komendantas gynybos skyriuose leido kirsti miškus, jeigu to reikalavo ypatinga pozicijų padėtis. Į Kauną atvykęs 67-asis atsargos batalionas užėmė pozicijas I forto rajone²⁸.

Liepos 1 d. (s. st. birželio 18) tvirtovės komendantas patvirtino fortų komendantus²⁹:

I forto – kpt. Chinkulovą,

II forto – kpt. Pervogbatskį (nuo rugpjūčio 13 iki rugpjūčio 17 d. šias pareigas ėjo štb. kpt. I. Laskijus)³⁰;

III forto – štb. kpt. Prokofjevą,

IV forto – pprč. F. Lukiną,

V forto – pprč. Trofimovičių,

VI forto – štb. kpt. Bechtajevą,

VII forto – kpt. Čegetajevą,

VIII forto – štb. kpt. Mackevičių (kitur – Maculevičius),

IX forto – štb. kpt. F. Demidenkovą,

X forto – ats. kpt. Trembovelaskį.

Kpt. G. Zauškevičių jis paskyrė III gynybos skyriaus 1-ojo sektoriaus viršininku.

Liepos 3 d. (s. st. birželio 20) tvirtovės komendantas įsakė Kauno apsaugos brigados vadui iš savanorių sudaryti 150 karių komandą, kurią daugiausia sudarytų mokantys kirsti ir versti medžius lietuviai ir latviai³¹.

Liepos 13 d. (s. st. birželio 30) IV gynybos skyriuje, į šiaurę nuo Nemuno, tarp Nevėžio ir Neries, trys Kauno apsaugos brigados rinktinės įsirengė savo pozicijas. 14-oji apsaugos brigada užėmė pozicijas Raudondvario rajone. Brigadai buvo priskirta viena haubicų ir dvi lengvosios baterijos. 14-oji raitoji apsaugos ir viena Tauragės raitoji šimtinės, taip pat viena pasienio diviziono brigada turėjo užtikrinti ruožo palei Nemuną nuo Neries iki Nevėžio saugą³².

I gynybos skyriuje ties Pypliais išsidėstė Kauno apsaugos brigados rinktinės, gvardijos (jūrų) ekipažo 6-oji kuopa, dvi Tauragės pasienio brigados raitosios šimtinės.

1-asis pasienio pėstininkų pulkas, 96-osios apsaugos brigados 6 rinktinės, 58-asis kazokų pulkas užėmė gynybos pozicijas ruože Veršvai–Alšėnai–Rinkūnai–Aleksotas. Kauno dalinys –Karininkų šaulių mokyklos pulkas, 2-asis pasienio pėstininkų pulkas, 96-osios ir 31-osios apsaugos brigadų po vieną rinktinę, 51-asis Dono kazokų pulkas, Artilerijos mokyklos lengvoji baterija ir 12 sunkiosios artilerijos pabūklų išsidėstė Pažerų–Petkėliškių–Mauručių ruože³³.

II gynybos skyriuje, į rytus nuo Jiesios iki Nemuno, pozicijas užėmė 102-osios apsaugos brigados penkios rinktinės³⁴.

²⁸ 1915 m. balandžio 28 d. Kauno tvirtovės komendanto įsakymas Nr. 4330 I gynybos skyriaus viršininkui // F. 13148. Ap. 2. B. 195. L. 192.

²⁹ 1915 m. birželio 18 d. fortų komendantų sąrašas // F.13148. Ap. 3. B. 280. L. 85.

³⁰ Karininkų atestacijos sąrašas // F. 13148. Ap. 3. B. 173. L. 9.

³¹ 1915 m. birželio 20 d. gen. Burkovskio telefonograma Nr. 905 Kauno tvirtovės apsaugos brigados vadui // F. 8285. Ap. 1. B. 13. L. 129.

³² 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo veiklos aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 9.

³³ Ten pat.

³⁴ Ten pat.

III gynybos skyriuje tarp Nemuno ir Neries įsitvirtino Kauno apsaugos brigados viena rinktinė³⁵.

Pačiame Kaune stovėjo rezervas: pusantros 31-osios apsaugos brigados rinktinės ir du pasienio pulkai³⁶.

Tvirtovėje toliau vyko betonavimo darbai 18 slėptuvių, kurios turėjo apsaugoti nuo 11 colių (280 mm) pabūklų sviedinių. I gynybos skyriuje jau buvo pastatyta 15 betoninių slėptuvių, baigti įtvirtinimų statybos darbai 36,9 m aukštumoje prie Ringaudų. Apkasai supo visą Domininkoniškių kaimą ir tarp Armoniškių ir Kampiškių buvusią 40,3 m aukštumą. Šiuos įtvirtinimus dengė vienos ir trijų eilių spygliuotos vielos užtvaros³⁷.

Netoli Mauručių išsidėsčiusią 186-ąją Astrachanės rinktinę pakeitė 182-oji Smolensko rinktinė, kurią sudarė 1 štabo karininkas, 8 karininkai, 1 gydytojas, 510 eilinių, jai priklausė 38 arkliai ir 15 vežimų³⁸. Šiame rajone stovėjusių 4-ajai haubicų, 5-ajai ir 6-ajai sunkiosios artilerijos baterijų apsaugai iš 182-osios rinktinės buvo skirta po pusantros kuopos³⁹.

Liepos 18 d. (s. st. 5) 6 val. 30 min. 2-osios Kauno rinktinės 1-osios kuopos posto sargybiniai pastebėjo devynis prie Vilemų besiantinančius vokiečių karius. Kuopos posto ir šalia buvę raiti pasieniečių sargybiniai kartu pradėjo šaudyti. Po trumpo susišaudymo penki vokiečių kariai buvo paimti į nelaisvę, vienas iš jų sunkiai sužeistas. Postas nuostolių nepatyrė⁴⁰.

7 val. Karmėlavos stoties telegrafninkai vyr. psk. I. Krašenikovas ir eil. S. Jakuškinas pastebėjo lėktuvą, kuris nuo Davalgonių skrido Sergiejiškių k. link. Nepriskridęs iki Karmėlavos, lėktuvas staiga pakeitė kryptį – pasuko Didžiųjų Lapių link. Jis skrido gerokai pakrypęs. Telegrafninkai ant sparnų pamatė kryžių ir aiškiai girdėjo, kaip užsikirsdavo, kartais net nustodavo veikti variklis. Stoties viršininkas vyr. psk. I. Krašenikovas leido eil. S. Jakuškinui persekioti lėktuvą. S. Jakuškinas nubėgo iki Neries. Nors tuo metu lėktuvas jau leidosi miške, karys spėjo įsidėmėti jo tūpimo vietą. Jis valtimi persikėlė į kitą krantą, pasigavo ten besiganantį arkli, sėdo ant jo ir nujojo link įsidėmėtos vietos. Jodamas sutiko keliu einantį būrelį vietinių vyrų. Jis įtikino vyrus nebijoti, ir jie visi nusigavo iki numatytos vietos. Eil. S. Jakuškinas, atsargiai pakėlęs krūmų šakas, pamatė nusileidusį lėktuvą. Du įgulos nariai stengėsi jį sutaisyti. Išrikiuotus puslankiu vyrus eil. S. Jakuškinas nuvedė link vokiečių. Šie, pamatę ateinančius žmones, puolė bėgti, bet buvo sulaikyti. Įsakęs saugoti lėktuvą, eil. S. Jakuškinas patikrino vokiečių lakūną ir žvalgą, nuvedė juos į Didžiašias Lapes ir pasiuntė vieną iš vyrų į artimiausią dalinį pagalbos. Atvykęs Kauno apsaugos brigados 5-osios Kauno rinktinės 1-osios kuopos vadas štb. kpt. Raikinas perėmė belaisvius.

Eil. S. Jakuškinas grįžo į Karmėlavą ir apie įvykį pranešė trumpa telegrama Kauno telegrafo kuopos vadui pplk. Kagulkovui. Pplk. Kagulkovas, norėdamas apklausti karį, nutarė užvažiuoti į D. Lapes, bet pamatė grįžtantį lengvąjį automobilį, kuriame sėdėjo tvirtovės žandarų komandos viršininkas rtm. Rekas ir du belaisviai. Įdomiausia, kad Karmėlavos telegrafo stoties telegrafninkai savo šautuvus buvo atidavę į sandėlį, o karabinų jiems niekas neišdavė!⁴¹

³⁵ Ten pat.

³⁶ Ten pat.

³⁷ 1915 m. gegužės 1–liepos 1 d. Kauno tvirtovės Inžinerijos valdybos kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 3132. L. 5.

³⁸ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo veiklos aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 3.

³⁹ 1915 m. liepos 31 d. Kauno tvirtovės štabo veiklos aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 1.

⁴⁰ 1915 m. liepos 5 d. 2-osios rinktinės vado telefonograma iš Pyplių // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 22.

⁴¹ 1915 m. liepos 5 d. Kauno tvirtovės telegrafo kuopos vado raportas Nr. 2014 tvirtovės inžinierių viršininkui // F. 5644. Ap. 1. B. 35.

Lėktuvas priklausė 51-ajam lauko aviacijos daliniui. Lakūnas su žvalgu turėjo skristi palei geležinkelio liniją maršrutu Kaunas–Kaišiadorys, pasukti į Prienus ir atlikti žvalgybos užduotį, bet dėl gedimo privalėjo pakeisti maršrutą ir nusileisti Didžiosiose Lapėse⁴². Vėliau lėktuvas buvo nuvežtas į Kauną ir perduotas tvirtovės aviacijos daliniui.⁴³

Į Kauną jau buvo išsiųstos trys greitašaudės apsaugos baterijos, iš kurių suformuota artilerijos brigada turėjo būti perduota tvirtovės įgulai priklausančiai pasienio divizijai⁴⁴.

Kauno tvirtovės aviacijos dalinio lakūnai vyr. srž. Matvejevui ir žvalgui prp. Akajomovui buvo duota užduotis skristi į žvalgybą maršrutu Kaunas–Kėdainiai–Raseiniai. Po skrydžio lakūnai ataskaitoje rašė: „Pakilę į 1 400 m aukštį, netoli Kauno pastebėjome priešo lėktuvą, kurį ėmėme persekioti. Virš Pravieniškių stoties, kai prie jo priartėjome apie 30 m, vokiečių lėktuvo žvalgas pradėjo į mus šaudyti iš šautuvo! Prp. Akajamovas atsišaudė iš mauzerio! Po 10 min. susišaudymo, baigę šovinius ir privertę vokiečių lėktuvą pasukti atgal, grįžome į namus. Dėl stipraus vėjo Raseinių pasiekti nepavyko.“⁴⁵ Dėl rusų aviacijos nedidelio aktyvumo oro mūšiai buvo gana reti⁴⁶.

10 val. 20 min. į Pyplius garlaiviu atplaukė didysis kunigaikštis Kirilas Vladimirovičius. Jis apžiūrėjo gvardijos (jūrų) ekipažo Pyplių dalinių rikiuotę, susipažino su įtvirtinto rajono pozicijomis ir apkasų sistema⁴⁷.

⁴² 1915 m. liepos 5 d. telegrama // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 121.

⁴³ 1915 m. liepos 5 d. 3-iosios rinktinės vado ats. plk. M. Lavrentjevo raportas Kauno apsaugos brigados štabui // F. 2437. Ap. 2. B. 8. L. 17.

⁴⁴ 1915 m. liepos 5 d. gen. Pustovoitienkos telegrama Nr. 3415 // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 128.

⁴⁵ Balčiūnas J. Lėktuvai, lakūnai, žygdarbiai. V. 1975. L. 49.

⁴⁶ Гепнер Э. Война Германии в воздухе. Минск. 2005. Л. 62.

⁴⁷ 1915 m. liepos 3 d. Pyplių rinktinės vado telefonograma Nr. 526 Kauno tvirtovės komendantui // F. 2437. Ap. 2. B. 8. L. 10.

21. Kovos dėl tvirtovės prieigų liepos 19–rugpjūčio 7 dienomis

Liepos 19 d. (s. st. 6) dėl blogo oro vokiečių artilerija ir minosvaidžiai nebuvo parengti, o be paramos ugnimi pulti stiprias rusų pozicijas buvo neįmanoma. Puolimas buvo atidėtas 24 val.¹

Naktį iš liepos 19 d. (s. st. 6) į 20-ąją (s. st. 7), apie 24 val., vokiečiai, apšviesdami prožektoriais vietovę, pradėjo šaudyti iš lengvųjų ginklų į tvirtovės I gynybos skyriaus pozicijų apkasę (Pypliai–Stangviliškiai–Alšėnai–Garliava–Rinkūnai) dešiniajame sparne esančius sargybų postus. Jiems sargybiniai atsakė darniomis šautuvų salvėmis. Pagaliau priešas tankiomis gretomis ir palaikomas stiprios ugnies privertė postuose buvusius sargybinius atsitraukti iki Dievogalos. Skubiai pasiūstas postų rezervas kartu su 2-osios Kauno rinktinės 1-ąja kuopa atakavo puolančiuosius ir privertė juos palikti ką tik užimtas pozicijas. Tuo tarpu Tauragės šimtinės sargybų postai prie sargybų pozicijų apkasę buvo išdėstyti daugiausiai kairiajame sparne. Juos taip pat apšviesdavo prožektoriai. Buvo pastebėtas aktyvus priešas judėjimas tarp jų užimto miško ir Vilemų. Nedelsdamas 2-osios Kauno rinktinės vadas ats. plk. V. Zelenskis įsakė haubicų baterijai, stovėjusiai nuolatinėje pozicijoje Veršvuose, nukreipti ugnį į Vilemų pusę. 2-ajai Kauno rinktinei skubiai į pagalbą buvo pasiūstas pasieniečių batalionas (800 karių, kiekvienam šautuvui buvo skirta 120 šovinių). Bare įsivyravus ramybei, apie 3 val. batalionas grįžo į savo ankstesnes pozicijas².

Liepos 20 d. (s. st. 7) 8 val. virš Šančių praskrido vokiečių lėktuvas, iš kurio buvo išmestas maišelis. Jį pakėlė 8-osios Kauno rinktinės 1-osios kuopos karys N. Sucharevas. Jis atrišo maišelį, kuriame buvo kartoninė dėžutė, padalyta į penkis skyrelius, kuriuose buvo įdėta 100 papirosų ir laiškas vokiečių kalba. Dėžutė su laišku tuojau buvo perduota karininkui, kuris jį perskaitė. Laiškas buvo adresuotas tvirtovės komendantui. Jo buvo prašoma papirosus perduoti į nelaisvę Kaune patekusiems vokiečių lakūnams. Buvo duotas nurodymas prašymą įvykdyti³.

Tačiau vienas žymiausių to meto lakūnų Manfredas von Richthofenas teigė, kad rusai nekenė vokiečių lakūnų ir, jeigu paimdavo į nelaisvę, būtinai juos nužudydavo⁴. Autoriui tokių duomenų apie tvirtovės gynėjų elgesį su vokiečių lakūnais nepavyko rasti. Tikriausiai tokių dalykų būdavo kituose frontuose.

Tą dieną tvirtovės įgulą papildė 80-oji, 81-oji Maskvos ir 84-oji apsaugos rinktinės⁵. Kauno tvirtovės komendantas išleido įsakymą Nr. 5988, kuriame nurodoma gadinti geležinkelių bėgius, o išardytus vežti į užnugarį, sprogdinti tiltus, siurbines, ardyti įvairias užtvankas, iš

¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 39. L. 22.

² 1915 m. liepos 7 d. 2-osios rinktinės vado telefonograma Nr. 558 // F. 24. Ap. 2. B. 8. L. 6–7.

³ 1915 m. liepos 7 d. Šančių policijos prižiūrėtojo raportas Nr. 3148 Kauno apskrities policijos vadui // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 261.

⁴ Манфред фон Рихтхофен // Красный истребитель. Москва. 2004.

⁵ 1915 m. liepos 26 – rugpjūčio 3 d. telefonogramos, lauko užrašai, įsakymai // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 11, 13.

galimų kautynių vietų išvežti visas aliuminio, švino, vario, cinko, miltų, grūdų, odos atsargas, nuimti bažnyčių ir cerkvių varpus⁶.

Vakare prie tvirtovės pozicijų į šiaurę nuo Užliedžių pasirodė priešakiniai vokiečių daliniai⁷.

Liepos 21 d. (s. st. 8) 1 val. 30 min., ats. plk. V. Zelenskiui įsakius, grupė minuotojų padėjo 5 minas ir susprogdino apgriautą Zapyškio bažnyčią ir vieną jos sveiką likusią sieną⁸.

4 val. po ilgai trukusio artilerijos apšaudymo vokiečių pėstininkai pradėjo ataką. Praėjus trims valandoms gen. Litzmannas pradėjo gauti pranešimų, kad pėstininkai užėmė pirmuosius apkasus. 9 val. jie įsitvirtino Juodbūdyje, Veiveriuose ir Pažėruose. Apie tūkstantį rusų karių buvo paimta į nelaisvę. 10 val., pradėjus lyti, puolimo tempas sulėtėjo. Gen. Boesso daliniai jau buvo pasiekę Jiesios upę, kai susikovė su rusų daliniais, gerai įsitvirtinusiems dešiniame jos krante, tačiau vokiečių ataka buvo sustabdyta. Tuo metu Karaliaučiaus landvero divizijai, kuri puolė Grabavos kryptimi, sekėsi geriau. Ji paėmė į nelaisvę 4 rusų karininkus ir 1 211 kareivių, pasisavino 6 kulkosvaidžius, užėmė nemažą teritoriją ir šia kryptimi prie tvirtovės priartėjo 12 km⁹.

20 val. prieš artilerija pradėjo šaudyti į Vilemų malūną. Pagal sviedinių šūvių trajektorijas galima spręsti, kad jo baterijos buvo išsidėsčiusios Altoniškiuose ir šalia esančiame miške, šiek tiek į kairę nuo Potiškių. Vokiečių žvalgai, slenkantys nuo Zapyškio bažnyčios griuvėsių, buvo apšaudyti iš Pyplių įtvirtinimų sargybos postų. Vokiečiai greitai pasitraukė, bet postų artilerijos šūviai netilo. Reikėjo, kad tvirtovės baterija dešiniame Nemuno krante apšaudytų Potiškiuose ir šalia esančiame miške išsidėsčiusias vokiečių baterijas. Šalia Ežerėlio nugriaudėjo galinga artilerijos kanonada ir nesilpo kulkosvaidžių ugnis. Priešininkas sutelkė jėgas ir puolė Vilemų malūno kryptimi, tada ten buvusios rusų sargybų postų grupelės pradėjo trauktis¹⁰.

Liepos 22 d. (s. st. 9) 26-ojo korpuso vakarinėje įvykių suvestinėje minima, kad kairiajame Nemuno krante priešininkas privertė atsitraukti Kauno dalinius ir užėmė Veiverių miestelį¹¹.

Matėsi, kad fronte telkiami ir pergrupuojami vokiečių daliniai. Iš Vakarų fronto atvyko hercogas Rudolfas. Jis dalyvavo Kauno tvirtovės puolime ir apie šiuos įvykius yra sukūręs gražių eilių¹².

Liepos 23 d. (s. st. 10) Kauno tvirtovės 10-osios laikinosios karo ligoninės gailestingoji seselė Adelė Mejer, Vilchelmo, liuteronė iš Vladislavo (Kudirkos Naumiesčio), valstietė, namų šeimininkė iki karo dirbo ligoninėje, nuo 1914 m. lapkričio 9 d. rūpinosi sužeistaisiais, už jų gerą priežiūrą buvo apdovanota medaliu „Už uolumą“ su Šv. Anos juostele¹³.

Pakaunės gyventojai taip pat pajuto karo baisumus. Stanislovas Andriušis rašė: „Supratau, kad ir kaimynai Joniūnai grįžo. Joniūnienė verkia, šeimininkas Joniūnas žarsto pelenus

⁶ Ten pat. L. 9.

⁷ 1915 m. liepos 7 d. įsakymas IV gynybos skyriui. VIII fortas // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 28.

⁸ 1915 m. liepos 8 d. ats. plk. V. Zelenskiio telefonograma Nr. 567 Kauno apsaugos brigados viršininkui // F. 2437. Ap. 2 B. 8. L.-30.

⁹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 124.

¹⁰ 1915 m. liepos 8 d. ats. plk. V. Zelenskiio telefonograma Nr. 567 Kauno apsaugos brigados viršininkui // F. 2437. Ap. 2. L. 31.

¹¹ 1915 m. liepos 9 d. 26-ojo korpuso fronto vakarinių įvykių suvestinė // 2723. Ap. 1. B. 289. L. 18.

¹² Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 126.

¹³ 1915 m. liepos 11 d. Kauno 10-osios laikinosios ligoninės išduotas apdovanojimo lapas // F. 1956. Ap. 1. B. 1465. L. 135.

ir, pamatęs mane klumpes rankoj laikant, nustebęs klausia: „O kur tu, Staseli, taip vėlai basas bėgi?“ Sakau: „Bėgu pažiūrėti ar ir mūsų nameliai sudeginti.“ „Sudeginti, Staseli, sudeginti. Ką nameliai sudeginti, bet ir tavo mamelė mirė...“ Kai praėjo frontas, miškuose ir laukuose liko daug visokiausių ginklų – ir vokiškų, ir rusiškų šautuvų, šovinių ir rankinių granatų. Miškelyje, kur mudu su Andriumi ganėme, buvo primėtyta daug šautuvų ir šovinių. Vokiški šautuvai mums geriau patikdavo, todėl imdavome tik vokiškus ir tik kur nauji, gražūs.¹⁴

Liepos 25 d. (s. st. 12) nuo ankstyvo ryto vyko vokiečių 10-osios armijos 40-ojo rezervinio korpuso pergrupavimas, nes jį paliko 4-oji kavalerijos divizija, o ją laikinai pakeitė sustiprintas 1-asis rezervinis pulkas. Korpuso vadas pėst. gen. K. Litzmannas sudarė tvirtovės puolimo kryptį sektorius ir dalinių vadams nurodė pirminius uždavinius.

1-ajame sektoriuje plk. Zenkerio brigada – 6 batalionai, 6 lengvosios ir 2 sunkiosios artilerijos baterijos – turėjo saugoti kairįjį Jiesios upės krantą.

2-ajame sektoriuje plk. Heydemanno 9-oji landvero brigada – 9 batalionai, 5 lengvosios ir 3 sunkiosios baterijos – gavo užduotį užimti priekyje esantį mišką, toliau vykdyti sparno apsaugą kairiajame Jiesios krante ir padėti plk. Zenkerio brigadai.

3-ajame sektoriuje gen. mjr. Boesso vadovaujama 79-oji rezervinė divizija – 9 batalionai, 6 pionierių kuopos, 9 lengvosios ir 9 sunkiosios baterijos, taip pat ypatingos galios artilerijos pabūklai ir daug minosvaidžių – Kauno tvirtovei, jos I gynybos skyriui, turėjo smogti pagrindinį smūgį iš pietvakarių.

4-ajame sektoriuje plk. ltn. Charisiuso vadovaujamam sustiprintam 1-ajam dragūnų pulkui – 3 batalionams, 3 eskadronams, 1 sunkiajai ir 4 lengvosioms baterijoms – buvo įsakyta užimti teritoriją tarp 79-osios rezervinės divizijos ir Nemuno¹⁵.

Tvirtovės štabo viršininkas išleido visiškai slaptą įsakymą, skirtą I gynybos skyriaus viršininkui. Jame pateikti skyriaus sargybu slaptažodžiai¹⁶:

	S. st.	Leidimas	Atsakas
Rugpjūčio 8 d.	Liepos 26 d.	Patron	Petrograd
Rugpjūčio 9 d.	Liepos 27 d.	Luga	Loža
Rugpjūčio 10 d.	Liepos 28 d.	Vareški	Varšava
Rugpjūčio 11 d.	Liepos 29 d.	Kurok	Kovna
Rugpjūčio 12 d.	Liepos 30 d.	Drevko	Dvinsk
Rugpjūčio 13 d.	Liepos 31 d.	Valtrap	Vilna

Liepos 25 d. (s. st. 12) caro įsakymu pėst. ats. gen. Lopusanskis buvo priimtas į tarnybą ir paskirtas naujai formuojamos 124-osios pėst. divizijos vadu¹⁷.

Liepos 26 d. (s. st. 13) Kauno tvirtovės komendantas pėst. gen. V. Grigorjevas turėjo gauti telefonogramą apie vienturčio sūnaus, kuris dalyvavo kautynėse rusams palikus Varšuvą,

¹⁴ Andriušis S. 18 parų po žeme. Kaunas. 1991. L. 16,19.

¹⁵ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 127.

¹⁶ 1915 m. liepos 12 d. Kauno tvirtovės štabo viršininko visiškai slaptas įsakymas Nr. 17 // F. 13148. Ap. 3. B. 934. L. 750.

¹⁷ 1915 m. liepos 20 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 514.

žūtį (komendantas buvo vedęs plk. V. Sevastjanovo dukterį Jevdokiją; jie susilaukė trijų vaikų: dukterų Ninos (g. 1878 m.) ir Olgos (g. 1884 m.), sūnaus Georgijaus (g. 1879 m.)¹⁸. Lietuvis karys Jurgis Jakelaitis gerai pažinojo G. Grigorjevą dar gyvendamas Kaune. Juos į vieną bateriją suvedė karas. J. Jakelaitis rašė: „Čia vėl užvirė kruvinos kovos: vieną dieną vokiečiai mus puola, kitą dieną pačiame mūšio įkarštyje nutrūko telefono ryšys su stebėjimo punktu. Tuoj iš baterijos ryšininkas nubėgo patikrinti liniją. Stebėjimo punktą rado sudaužytą – sviedinys kritęs tiesiai į apkasą, kapitonas Grigorjevas ir trys kareiviai užmušti, vienas sunkiai sužeistas. Kapitoną mūsų pėstininkai jau buvo iki nuogumo išrengę. Baterijos vadas įsakė kapitono kūną atnešti į bateriją<...> Vakare, mūšiui apimus, palaidojom kapitoną, ant kapo iš dviejų lentgalių sukalmėm kryžių. Vadas užrašė: „Čia palaidotas garbingai mūšyje žuvęs kapitonas Grigorjevas.“¹⁹

Ši žinia turėjo stipriai sukrestti jau nejauną generolą, juo labiau artėjant didelėms kautynėms, o nuo jo vadovavimo priklausė įgulos, tvirtovės, o kartu ir Šiaurės Vakarų fronto padėtis.

Pažėruose vokiečiai pastatė prožektorių²⁰. Kauno tvirtovės įgulą papildė naujai atvykę daliniai: 24-oji atsarginė žygio brigada, 67-asis, 71-asis ir 73-iasis žygio batalionai²¹.

40-ojo rezervinio korpuso žinion buvo paskirtos atvykusios dvi pionierių ir dvi geležinkelinių statybos kuopos, taip pat du darbo batalionai. Jie nuo Jūrės geležinkelio turėjo nutiesti 11 km ilgio geležinkelio liniją iki Pažerų. Ši linija buvo reikalinga 420 mm mortyrai ir mortyros sviediniams gabenti²². (Autorius rado dviejų mortyrų pozicijas, išlikusias Pažerų pamiškėje, į rytus nuo miestelio, ir dalį pylimo, geležinkelis, deja, neišliko.) Tačiau reikėjo užimti Pažerų mišką, kuriame dar buvo įsitvirtinę Rusijos kariuomenės daliniai.

Liepos 27 d. (s. st. 14), remdamasis 1915 m. liepos 17 d. (s. st. 4) Šiaurės Vakarų fronto vado įsakymu Nr. 271, Kauno tvirtovės komendantas išleido įsakymą Nr.108, kuriame įsakoma neatidėliotinai performuoti 14-osios apsaugos brigados 79-ąją, 80-ąją, 81-ąją, 82-ąją, 83-ąją ir 84-ąją rinktines į 493-ąją ir 494-ąją pėstininkų pulkus, Kauno tvirtovės apsaugos brigados 1-ąją, 3-ąją, 4-ąją, 5-ąją, 6-ąją ir 7-ąją rinktines – į 495-ąją ir 496-ąją pėstininkų pulkus.

Beje, buvo nurodyta į 7-ąją rinktinę perkelti silpnesnius dalinius ir juos paskirstyti sargybos tarnyboms. 8-oji darbo rinktinė liko neįtraukta į divizijos sudėtį. Įsakymą pasirašė divizijos vadas gen. Lopusanskis²³.

Iš 495-ojo pėstininkų pulko eilinių, kuriems buvo skirtas maitinimas, sąrašo galima sužinoti batalionų karių skaičių. 1-ąją batalioną sudarė 692 kariai (pusė lietuvių, kiti latviai, rusai), 2-ąją batalioną – 612 karių (pusė lietuvių, kiti latviai, rusai). 3-iojo bataliono sąrašo nerasta²⁴.

Tvirtovėje jautėsi didelė įtampa, patekti į ją buvo sunku. Dr. M. Yčas rašė: „Su dideliu vargu patekome į Kauną. Prie tvirtovės vartų Vilijampolėje (Slabadoje) patruliai mus sulaikė ir nenorėjo įleisti į miestą; mums teko kurį laiką palūkėti, kol atėjo karininkas. Šis, peržiūrėjęs dokumentus, atsiprašė mūsų, pateisindamas sargybą, kuri karo metu turinti būti labai atsargi, nes Kaunas pilnas karių<...> Žadėjo gintis iki paskutiniosios.“²⁵

¹⁸ Gen. štb. plk. Grigorjevo tarnybos lapas // F. 409. Ap. 1. B. 126407.

¹⁹ J. Jakelaitis. Jeigu kas nors skaitys. K. 1996. L. 87.

²⁰ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo kovų aprašymo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 530.

²¹ Ten pat. L. 774.

²² Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 126.

²³ 1915 m. liepos 14 d. div. vado gen. Lopusanskio raštas 495-ojo pėst. pulko vadui plk. Zelenskiui // F. 3034. Ap. 1. B. 17. L. 2.

²⁴ Ten pat. L. 10–12.

²⁵ Yčas M. Atsiminimai. Nepriklausomybės keliais. Kaunas. 1935. D. 2. L. 21.

Liepos 28 d. (s. st. 15) toliau sparčiai vyko darbai link Pažerų tiesiant geležinkelio linijas. Tačiau reikėjo užimti Pažerų miškelį į rytus nuo gyvenvietės. Anksti ryte 79-oji rezervinė divizija atakavo ten buvusius rusų karių apkasus ir juos užėmė. Dabar jau buvo galima baigti tiesti paskutinę geležinkelio linijos atkarpą ir pradėti rengti ypatingos galios artilerijos pabūklų pozicijas.

7-oji Kauno rinktinė užėmė apkasus Pypliuose (prieš tai pakeitusi kitą dalinį ir turėjusi užduotį atmušti priešą nuo sargybų pozicijų ir neleisti jam įsiveržti į priešakines pozicijas²⁶), o 6-oji rinktinė (vadas ats. plk. M. Šteinas) – pozicijas IV gynybos skyriuje tarp IX ir X fortų²⁷.

Nors liepos 29 d. (s. st. 16) rytas buvo lietingas, netoli 7-osios rinktinės pozicijų prasidėjo įnirtingas susišaudymas iš šautuvų. Buvo pasiųsta žvalgyba, kuri pastebėjo 100 vokiečių pėstininkų, puolusių greta esantį 490-osios Vladimiro rinktinės postą. Sutelkta rinktinės ugnis išsklaidė priešų gretas²⁸. Tuo metu 79-oji rezervinė divizija įsiveržė į Juozapavą, o iš dešinės puolantis 9-osios landvero brigados 264-asis rezervinis pėstininkų pulkas šalia Mauručių užėmė nemažą miško plotą. Šiose kautynėse žuvo 100 vokiečių karių, 1 150 tvirtovės gynėjų pateko į nelaisvę, jie neteko keturių kulkosvaidžių²⁹.

Kauno tvirtovės įgulą papildę nauji, neturintys kovinės patirties daliniai mūšio metu tirpo kaip sniegas. Liepos 31 d. duomenimis, iš 68-ojo žygio bataliono 1 270 karių liko 968, iš 67-ojo žygio bataliono 600 karių – 564, o iš 71-ojo žygio bataliono 1 190 karių – 1 004 kariai³⁰. Vėliau po įnirtingų mūšių šie daliniai visai pakriko.

Liepos 30 d. (s. st. 17) vokiečių 40-asis rezervinis korpusas gavo dvi 420 mm ypatingos galios mortyras „Berta“ („Gama Gerät“) – anksčiau gautoji 420 mm „Berta“ („M-Gerät“) plentu buvo nugabenta į pozicijas – ir dar papildomai dvi 305 mm, vieną 280 mm ir keturias 210 mm kalibro mortyras. Artilerijos viršininko pareigų eiti atvyko plk. Ballmannas³¹.

Liepos 31 d. (s. st. 18) Kauno tvirtovės fronte nieko ypatinga neįvyko.

Rugpjūčio 1 d. (s. st. liepos 19) naktis praėjo ramiai. 9 val. netoli eigučio namo, į pietus nuo Vilemų, prie 31,9 m aukštumos, pasirodė ilga vokiečių pėstininkų vora, pasirengusi užimti neseniai įrengtus rusų apkasus. Tačiau 2-oji stūmoklinių pabūklų baterija pradėjo šaudyti ir privertė priešą sprukti atgal į mišką, iš kurio jis buvo išėjęs.

Vokiečių artilerija apšaudė virš jų apkasų pasirodžiusį tvirtovės lėktuvą, bet sviedinių skeveldros orlaivio net neapgadino ir jis nuskrido tolyn³².

Rugpjūčio 2 d. (s. st. liepos 20) Veiveriuose susitelkė daug vokiečių dalinių. Tvirtovės 10 colių (254 mm) artilerijos pabūklai iššovė 8 ardomuosius (fugasinius) sviedinius. Vokiečių kariai išsilakstė. Sviediniai sugriovė keletą pastatų³³. Greitai ties Mauručiais buvo pastebėta vokiečių automobilinė patranka („Kfz14“) ir šalia jos pėstininkų dalinys. Tvirtovės 6 colių (152 mm) patranka paleido keletą salvių. Kariai išsibėgiojo, automobilinę patranką atitrau-

²⁶ Pociūnas A. Rusijos kariuomenė 495-o pėstininkų Kauno pulko istorija (1915–1918) // Tarptautinės mokslinės-praktinės konferencijos „Lietuvos karybos istorijos klausimai“ medžiaga, tezės, pranešimai. Kaunas. 1992. L. 29–33.

²⁷ Ten pat.

²⁸ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 1.

²⁹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 127.

³⁰ 1915 m. liepos 16 d. duomenys apie į I gynybos skyrių atvykusius dalinius // F. 13148. Ap. 2. B. 195. L. 544, 564, 578.

³¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 127.

³² 1915 m. liepos 19 d. Pyplių įtvirtinimų vado telefonograma Nr. 668 Kauno apsaugos brigados vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 8. L. 78.

³³ 1915 m. liepos 21 d. gen. Pustovoitenkos 21 val. 30 min. sudaryta suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 33.

kė³⁴. 17 val., pagerėjus orui, virš Pyplių įtvirtinimų pasirodė vokiečių lėktuvai³⁵. Vokiečių dešiniajame sparne apie 20 km fronto liniją užėmė 21-ojo korpuso daliniai. Dėl to 40-asis rezervinis korpusas galėjo sutrumpinti fronto barą ir sutelkti daugiau dalinių pulti būsimo-
mis kryptimis³⁶.

Rugpjūčio 3 d. (s. st. liepos 21) vokiečių aviacijos žvalgyba pranešė, kad Rusijos pajėgoms pradėjus trauktis, iš Varšuvos tvirtovės Kauno link juda kariuomenės transporto kolonos, artilerija, taip pat pastebėtos dvi į Garliavą atvykusios brigados. Gen. Litzmannas rašė: „Tas galėjo apsunkinti mūsų operaciją<...> Todėl reikėjo skubiai pulti.“³⁷

Tuo metu tvirtovės aviacijos žvalgyba pastebėjo Kazlų Rūdos stotyje stovintį dešimties traukinių sąstatą, o nuo Pilviškių Kazlų Rūdos link judantį dviejų vagonų traukinį. Ažuolų Būdoje ir Gudeliuose buvo daug vokiečių gurguolių³⁸. Tvirtovės štabas iš aviacijos žvalgybos pranešimų suprato, kad vokiečiai telkia ypatingos galios artileriją, tik nežinojo, kurioje vietoje ji išsidėstys. Vakariniėje Kauno dalyje padažnėjo abiejų pusių atskirų grupelių susidūrimai³⁹.

Į vakarus nuo Giraitės dvaro, netoli IX forto, 81-oji Mogiliovo rinktinė užėmė pozicijas, kurias sudarė keturios apkasų eilės. Dešinysis rinktinės sparnas susijungė su 4-ąja Kauno rinktine, tačiau kairysis sparnas liko neapdengtas. 4-osios Kauno rinktinės vado štabas buvo įrengtas Giraitės dvaro pastate⁴⁰. IV gynybos skyriaus daliniai gavo 124-osios pėstininkų divizijos štabo nurodymą, priešui prisiartinus prie tiltų, juos visus susprogdinti⁴¹.

Rugpjūčio 4 d. (s. st. liepos 22) I gynybos skyrių atakavę vokiečių pėstininkai išstūmė iš sargybos postų apkasų 403-iosios rinktinės kuopas, kurios pradėjo trauktis. Tačiau neištvėręs stiprios tvirtovės artilerijos ugnies priešininkas pasitraukė. Rinktinės kariai grįžo į apkasas⁴². Tvirtovės aviacijos žvalgyba vėl pastebėjo Kazlų Rūdos stotyje vieną stovintį traukinį, o kitą, prikrautomis platformomis, judantį į Pažerius⁴³.

IV skyriaus žvalgyba ties Vandžiogala rado užmuštą vokiečių karį, kurio daiktai liudijo, kad jis priklausė 1-ajai kavalerijos divizijai, kuri iš Marijampolės r. buvo perkelta į šiaurę nuo Kauno⁴⁴.

Vokiečiai pasiekė Bernatonis, Naujuosius Bernatonis-Raudondvarį. Anot žvalgų pranešimų, jie prie naujai įrengtų apkasų tiesė spygliuotų vielų užtvaras, rengė artilerijos pabūklų pozicijas. Šaulių susišaudymai vyko visą dieną (tai turėjo būti gen. Esebecko brigada ir kiti daliniai, kurie kovėsi su IV gynybos skyriaus daliniais)⁴⁵.

Rugpjūčio 5 d. (s. st. liepos 23) Šaulių mokyklos pulko štabas pranešė, kad už 6 varstų nuo tvirtovės pasirodė vokiečiai ir įsitvirtino prie IX forto, šiaurės vakarų pusėje, Giraitės

³⁴ Ten pat. L. 33.

³⁵ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 2.

³⁶ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 129.

³⁷ Ten pat. L. 129.

³⁸ 10-osios armijos štabo suvestinė // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 49.

³⁹ Официальный отдел // Летопись войны. 1915 г. Но. 52. Л. 102.

⁴⁰ 1915 m. liepos 21 d. 124-osios pėst. divizijos štabo įsakymas // F. 2437. Ap. 2. B. 13. L. 35.

⁴¹ Ten pat. L. 37.

⁴² 1915 m. liepos 23 d. duomenų apie priešininką suvestinė // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 45.

⁴³ Ten pat.

⁴⁴ Ten pat. L. 44.

⁴⁵ 1915 m. nuo susiformavimo iki rugpjūčio 6 d. Kauno tvirtovės 124-osios pėstininkų divizijos kovos veiksmų aprašymas // F. 2437. Ap. 2. B. 83. L. 2.

dvare⁴⁶. Vidurdienį vokiečių artilerijos baterijos, išdėstytos prie senosios Zapyškio bažnyčios, apšaudė sargybų pozicijų dešiniajame sparne buvusius apkasus. O dešiniajame Nemuno krante vokiečių žvalgai pasirodė prie Raudondvario⁴⁷.

15 val. tvirtovės fronto baruose buvo tylu, priešininkai nebuvo aktyvūs. IV gynybos skyriaus įgulą papildė gvardijos ekipažo 2-asis atskirasis jūrų batalionas, susidedantis iš dviejų kuopų, ir pasienio raitoji šimtinė. Jūrų batalionas apsistojo Aukštuosiuose Veršvuose – jam ties Žemaisiais Veršvais reikėjo organizuoti tilto per Nemuną apsaugą. Pasienio raitoji šimtinė išsidėstė Vilijampolėje⁴⁸.

Naktį iš rugpjūčio 5-osios į 6-ąją vokiečių plk. Montenono (jis pakeitė IV sektoriuje puolusių vokiečių dalinių vadą plk. ltn. Charisiusą) vadovaujami daliniai užėmė didelį plotą ties Padainupiais.

Rugpjūčio 6 d. (s. st. liepos 24) 4 val. nuo Mauručių pusės pradėjo šaudyti vokiečių artilerija. Sargybų postų įtvirtinimai buvo puolami tiek iš dešiniojo, tiek iš kairiojo sparno. Pyplių įtvirtinimus vokiečių pėstininkai atakavo tankiomis eilėmis, juos palaikė kavalerijos daliniai ir gerai dengianti puolimą kulkosvaidžių ugnis. 6-osios Kauno rinktinės 1-osios kuopos kariai, vadovaujami ats. kpt. Nikolajevo, buvo priversti atsitraukti į Mitkūnų daubą⁴⁹.

Vokiečių daliniai puolė ir Dievogalos kryptimi. Ties kaimu jie susidūrė su įnirtingu pasipriešinimu. 1-osios art. kuopos j. fejerv. Fiodorovas Klimovičius ir bmb. Kazimieras Maniokas koregavo 33-iosios sunkiosios artilerijos baterijos ugnį. Turėdama tikslių duomenų, baterija sunaikino arba išsklaidė du kavalerijos eskadronus, kurie bandė apeiti sparnuose sudarytą užkardą ir ją užimti. Tačiau vokiečiai ir toliau įnirtingai atakavo. Gavę įsakymą trauktis, abu artileristai paliko stebėjimo punktą, jie išsinešė telefoną, žemėlapius, žiūronus⁵⁰.

Rugpjūčio 7 d. (s. st. liepos 25) dešiniajame Nemuno krante ties Netoniais vokiečiai įrengė savo sargybos postą, pastatė 4 artilerijos pabūklus. Iš čia buvo stebima, kur Pyplių įtvirtinimuose yra artilerijos pozicijos. 2 val. 30 min. vokiečių artilerija pradėjo šaudyti į Pyplių įtvirtinimų apkasus. Sprogstantys sviediniai išrausdavo dideles duobes, bet daug nuostolių nepadarė – buvo kontūzytas tik vienas karys. 5 val. artilerija pritilo, bet 8 val. dar labiau suaktyvėjo. Ilgai nedelsdamos Pyplių įtvirtinimų 1-oji stūmoklinių pabūklų, o netrukus ir haubicų baterijos apšaudė vokiečių ką tik įrengtus apkasus Netonių–Mitkūnų ruože⁵¹.

10 val. vokiečiai sutelkė artilerijos ugnį į Poderiškiuose ir Tabariškiuose įrengtus apkasus. Per dieną vien Tabariškiuose nukrito daugiau kaip 1 tūkst. sviedinių⁵². Tą dieną sėkmingai veikė I gynybos skyriaus 2-osios art. kuopos 34-oji baterija, kurios vadas vyr. fejerv. Jochanas Bertulsonas buvo įrengęs stebėjimo postą prie pėstininkų apkasų šalia Digrių k. Baterijos sviediniai padegė Dievogalos k., kuriame jau buvo įsitvirtinęs priešas. Vokiečiai skubiai traukėsi iš degančio kaimo ir apkasų. Gaisro metu girdėjosi galingi sprogimai. Baterijai pradėjus

⁴⁶ 1915 m. liepos 23 d. 493-ojo pėstininkų pulko laikinai einančiojo vado pareigas pranešimas 4-osios Kauno rinktinės vadui // F. 3035. Ap. 1. B. 1.

⁴⁷ 1915 m. liepos 23 d. Pyplių įtvirtinimų vado telefonograma Nr. 697 Kauno apsaugos brigados vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 8. L. 80.

⁴⁸ 1915 m. liepos 23 d. IV gynybos skyriaus įsakymas // F. 2437. Ap. 2. B. 13. L. 125.

⁴⁹ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // 3034. Ap. 1. B. 1. L. 2.

⁵⁰ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 29.

⁵¹ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // 3034. Ap. 1. B. 1. L. 2,3.

⁵² 1915 m. liepos 21 d. 21 val. 30 min. Kaunas. Gen. Pustovoitenkos suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 45.

šaudyti šrapneliais, jų skeveldros vokiečių sanitarams neleido iš apšaudomos zonos išnešti sužeistų ir nukautų karių⁵³.

Prieš IV gynybos skyrių savo veiklą suaktyvino gen. Esebecko brigada: 7 batalionai, 1 eskadronas, 3 baterijos (14 pabūklų) ir pionierių kuopa⁵⁴.

Tvirtovės žvalgyba išsiaiškino, kad priešo pėstininkai užima gyvenvietes Babtų–Biliūnų–Netonių ruože, o žvalgai pasirodo net skyriaus rajone. 124-osios divizijos vadas, siekdamas geriau pasirengti gynybai, šiek tiek kitaip išdėstė savo dalinius. IV gynybos skyriui priklausė teritorija nuo Neries ties Lentainių k. iki Nevėžio žiočių. Skyriaus dešiniojo sparno apkasų liniją (vadas pplk. Jakovlevas) nuo Lentainių iki Giraitės užėmė 495-ojo pėstininkų pulko 3-iasis batalionas, 496-ojo pėstininkų pulko 2-asis ir 3-iasis batalionai, 2-ojo atskirojo jūrų bataliono dvi kuopos, 14-oji apsaugos šimtinė ir 1-oji Sibiro greitašaudė baterija (8 art. pabūklai). Sargybos postai buvo išdėstyti linijoje Agnopolis–Eigirgala. Kairiojo sparno liniją (vadas plk. Bagramovas) nuo Giraitės iki Nevėžio žiočių sudarė trys 494-ojo pėstininkų pulko batalionai, 14-osios apsaugos brigados baterijos dalis (3 art. pabūklai) ir 3-ioji Tauragės raitoji šimtinė.

Sargybos postai išsidėstė linijoje Būdos–Užliedžiai–kairysis Nevėžio krantas. Skyriaus rezervą sudarė 493-iojo pėstininkų pulko trys batalionai ir 1-oji tvirtovės haubicų baterija (4 haubicos). Rezervui vadovavo pplk. Liubimovas, minėti jam pavaldūs daliniai išsidėstė Linkuvoje. IX forto įgula buvo ypatinga – ji skyriaus dalinių kovos veiksmuose neturėjo dalyvauti⁵⁵. Tačiau IV gynybos skyriaus karius galėjo papildomai pridengti 23 lauko, taip pat fortų ir stacionariosios baterijos⁵⁶.

Vokiečių artilerija apšaudė IV gynybos skyriaus apkasus Užliedžiuose, o vėliau Aukštuosiuose Kaniukuose X ir VIII fortus⁵⁷. Kauno tvirtovės žandarų komanda buvo galutinai suformuota: ją sudarė 2 karininkai ir 52 žandarai (jie bus reikalingi vėliau, kai kariai pradės trauktis iš pozicijų)⁵⁸.

⁵³ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, pagal kurį sudarytas sąrašas pasižymėjusių kovose prie tvirtovės artileristų, siūlomų apdovanoti Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 6.

⁵⁴ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 131.

⁵⁵ 1915 m. liepos 24 d. 124-osios pėst. divizijos vado slaptas įsakymas // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 91.

⁵⁶ 1915 m. birželio 18 d. Kauno tvirtovės gynybos skyrių priešakinių ir apsaugos pozicijų projektas // RKIAIRMA. KEU-6495/140.

⁵⁷ Nuo susiformavimo iki 1915 m. rugpjūčio 6 d. Kauno tvirtovės 124-osios pėst. divizijos kovos veiksmų aprašymas // F. 2437. Ap. 2. B. 83. L. 2.

⁵⁸ 1915 m. liepos 25 d. Kauno tvirtovės žandarų komandos kovinė sudėtis // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 803.

22. Kovos veiksmai rugpjūčio 8–14 dienomis

Rugpjūčio 8 d. (s. st. liepos 26) vokiečiai pradėjo Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus puolimą. Jiems reikėjo pralaužti:

sargybų pozicijų liniją Pypliai–Stangviliškiai–Alšėnai–Garliava–Rinkūnai, kuri tęsėsi 17 km;

priešakinių pozicijų, kurios buvo įrengtos 1,5–3 km atstumu nuo sargybų pozicijų, 13 km liniją Ringaudai–Domininkoniškės–Armoniškiai–Jonučiai–Ražiškiai;

apsaugos pozicijų, kurios buvo įrengtos 1–1,5 km atstumu nuo priešakinių pozicijų, 11 km ilgio liniją Marvos fortas–Jonučių palivarkas–Teleičiai–Zagrada–Marvilisius; 7 km ilgio fortų liniją¹.

1 val. vokiečių artilerija pradėjo šaudyti į I gynybos skyriaus dešinįjį sparną Pypliai–Stangviliškiai, 2 val. jos ugnis visame fronte perėjo į artilerijos kanoną. Dengiami artilerijos vokiečiai atakavo sargybų pozicijų apkasus kairiajame sparne ties Stangviliškių ir Alšėnų palivarkais. Rusijos kariai, susprogdinę du fugasus, po sutelktos šautuvų ugnies perėjo į durtuvų ataką ir vokiečius privertė bėgti. Tačiau ties Digriais jiems pasisekė įsitvirtinti. 4 val. 30 min. artilerija nutilo, tuo pasinaudojo 498-oji rinktinė, kurios kariai po sėkmingos atakos iš Digrių išstūmė priešą. 8 val. 30 min. vokiečių artilerija nuo dešiniojo Nemuno kranto apšaudė Pyplių įtvirtinimų apkasus. 10 val. nutraukė, o 11 val. toliau tęsė apkasų apšaudymą. 14 val. 30 min. sviediniai pradėjo kristi į prie Dobrovolės rusų iškastus apkasus. Vokiečių daliniai šaudė nuo Gaižėnų pusės. 16 val. jų pėstininkai keturiomis tankiomis eilėmis puolė Dobrovolės apkasus. Jiems pasisekė apeiti 7-osios Kauno rinktinės 4-osios kuopos kairįjį sparną. Rinktinės kariai pradėjo trauktis, ir vokiečiai į besitraukiančiuosius paleido sutelktąją šautuvų ir kulkosvaidžių ugnį. 4-osios kuopos kariai paliko apkasus ir traukėsi link Dobrovolės dvaro. Nuo 15 iki 18 val. į Dobrovolės dvarą vokiečių artilerija iššovė apie 1 tūkst. sviedinių².

Pyplių įtvirtinimuose buvusi plk. V. Zelensko įgula (2-oji Kauno rinktinė, dvi pasienio šimtinės, viena jūreivių kuopa) papuolė į kryžminę ugnį ir buvo priversta trauktis³. 16 val. vokiečių 305 mm mortyros apšaudė III fortą. Sviediniai sugriovė slėptuvę, taip pat išvertė tris prieššturminius pabūklus⁴. 20 val. 30 min. lengvųjų ir sunkiųjų artilerijos pabūklų kanonada buvo nutaikyta į visą I gynybos skyriaus frontą. Tą dieną daugelyje skyriaus ryšių laidų buvo nutraukti, tačiau veikė telefonai, kurių laidai buvo apkasuose. 23 val. stūmoklinių, arkliais velkamų pabūklų baterijos vadas pranešė, kad gautas įsakymas trauktis visu frontu. Paskutiniai Pyplių įtvirtinimuose įnirtingai priešinęsi kariai pasivijo savo kuopas ir sėkmingai palei Nemuno krantą pasiekė Marvos fortą⁵.

Tuo metu, kai I gynybos skyriuje vyko mūšiai, IV skyriuje, nurodytose pozicijose, buvo išdėstomi paskutiniai daliniai. 493-ojo pėstininkų pulko stovykla buvo įkurta prie VIII forto, 1-asis

¹ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. 1923. T. 5. L. 255.

² 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 3.

³ Лемке М. 250 дней в царской ставке (1914–1915). Минск. 2003. Л. 297.

⁴ 1915 m. liepos 1–liepos 31 d. Kauno tvirtovės štabo kovų aprašymo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 264. L. 894.

⁵ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 3.

batalionas išsidėstė ties Linkuvos k., 5-oji kuopa ir 3-iasis batalionas – Linkuvos dvare, 8-oji kuopa – Šilainių k., 6-oji kuopa – betoninėse slėptuvėse Nr.4 ir Nr. 5, 7-oji kuopa sudarė X forto įgulą. Pulkas turėjo skirti 52 karius į sargybos postą prie tvirtovės vartų, kurie buvo netoli VIII forto. Pulko vadas ir štabas įsikūrė Linkuvos dvaro pastate, kuriame buvo telefono aparatas⁶.

Rugpjūčio 9 d. (s. st. liepos 27) naktį šalia III forto stovinčios 6 colių 120 pūdų pabūklų 24-osios artilerijos kuopos 54-osios baterijos vadas pppr. Stepanas Antinovas buvo sekykloje, iš kurios nušliaužė prie Vaitopolio dvaro. Jis apkase ant Jiesios kranto pastebėjo vokiečių kulkosvaidį. Grįžęs į sekyklą, S. Antinovas nedelsdamas nurodė jo koordinates ir baterijai įsakė paleisti ugnį. Baterija sunaikino kulkosvaidį, apgriovė apkasus ir privertė vokiečius iš jų pasitraukti. Šie baterijos veiksmai padėjo saviems pėstininkams įsitvirtinti apkasuose ties Rinkūnais⁷.

I gynybos skyriaus 3-iojo sektoriaus 4-osios artilerijos kuopos prožektorių komandos bombardyrai Antonas Karanikas ir Pavelas Mackevičius prožektoriais gerai apšvietė priešo pozicijas, dėl to šalia buvusios baterijos įnirtingai šaudė į šiame bare įsitvirtinčius priešų pėstininkus ir padarė jiems nemažai nuostolių⁸.

4 val. 30 min. nuo Pyplių įtvirtinimų atsitraukę daliniai gavo naują įsakymą – grįžti atgal ir atkovoti paliktus įtvirtinimus. 6 val. prie Nemuno kairiojo kranto Pyplių įtvirtinimų trečiąją liniją užėmė 6-oji Kauno rinktinė, vadovaujama ats. plk. A. Petkevičiaus, jos viena kuopa liko rezerve. 7-oji Kauno rinktinė, kuriai vadovavo ats. plk. P. Jogaila, ir haubicų baterija užėmė ketvirtą apkasų liniją, į kairę nuo į Pyplius vedančio kelio. Rinktinė pasiuntė žvalgus, kurie pasiekė buvusią pirmąją apkasų liniją, bet buvo apšaudyti vokiečių šautuvų salvėmis. Įvyko tarpusavio susišaudymas. 6-oji Kauno rinktinė į pagalbą žvalgams pasiuntė 3-iąją kuopą, bet nuo Stangviliškio pusės vokiečiai ją apšaudė. Kuopa sugulė antrosios linijos apkasuose. 14 val. vokiečių artilerijai pradėjus šaudyti nuo Nemuno dešiniojo kranto ir fronto, 3-ioji kuopa ir žvalgai pateko į kryžminę ugnį. Patyrę daug nuotolių, jie buvo priversti trauktis atgal. (Autorius rado šių įvykių metu išlikusių apkasų atkarpą, kurios 1 400 m² plote dar matyti 44 stambaus kalibro artilerijos sviedinių duobės). Daliniai paliko apkasus ir pasitraukė prie Marvos forto gynybos linijos⁹.

Kiek ilgiau išsilaikė ats. plk. V. Zelenskio vadovaujama 2-oji Kauno rinktinė, kuri buvo išsidėčiusi kaimynystėje, į kairę nuo 6-osios Kauno rinktinės. Ji 15 val. pasitraukė ir užėmė gynybos barą priešakinių pozicijų apkasuose į rytus nuo Stangviliškių¹⁰.

Tuo tarpu 508-osios rinktinės ataka privertė priešą palikti neseniai užimtus Tabariškius. 14 val. 305 mm haubicų sviediniai sproginėjo III forte, ant Centrinio gynybos pylimo, kai kurie iš jų nukrito Aukštojoje Fredoje. Tvirtovės kariai pastebėjo, kad pavieniai jų sviediniai buvo prikimšti stiklo šukių (tikriausiai stiklinių elementų, kurie po sproginimo virsdavo šukėmis), kurios itin sunkiai sužeisdavo¹¹.

Vykstant kautynėms tvirtovės komendantas gavo vyriausiojo kariuomenės vado, didžiojo kunigaikščio, telefonogramą: „Širdingai dėkoju mano vardu pavadintos ligoninės personalui už maldas ir sveikinimus. Perduokite mano šiltus sveikinimus šauniai įgulai, atrė-

⁶ 1915 m. liepos 26 d. 493-iojo pėstininkų pulko rikiuotės dalis. Pulko vado raportas 124-osios pėstininkų divizijos vadui // F. 2437. Ap. B. 13. L. 205.

⁷ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 63.

⁸ Ten pat. L. 40.

⁹ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 3.

¹⁰ 1915 m. liepos 17–rugpjūčio 1 d. duomenų apie priešininką suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B.245. L. 48.

¹¹ Ten pat.

musiai prieš šturmą. Įsitikinęs, kad įgula su Dievo pagalba garbingai gins tvirtovę ir atmuš visus šturmus. Tvirtai įsitikinęs, kad Jūs parodysite reikalingą tvirtumą, ramybę ir ryžtą, o kai reikės, savo asmeniniu pavyzdžiu palaikysite didvyrišką įgulos karių dvasią. Generolas adjutantas Nikolajus“ (tvirtovei reikėjo organizuotos kaimyninių korpusų atakos, bet įgula gavo tik vyriausiojo vado sveikinimą! – aut.)¹².

Pasienio jungtinės divizijos brigados vadas gen. mjr. A. Krenkė su rezervo daliniais surengė puolimą ir vėl užėmė Alšėnus, kuriuos prieš dieną buvo praradę. Durtuvų atakos metu buvo atbloškinti trys vokiečių batalionai (79-osios rezervinės divizijos), 60 karių pateko į nelaisvę, priešui atiteko du kulkosvaidžiai. Apklausiant belaisvius paaiškėjo, kad per kautynes liepos 25, 26 ir 27 dienomis vokiečiai patyrė daug nuostolių. Vien tik liepos 25 d. iš mūšio lauko transporto priemonėmis buvo išvežta daugiau kaip 500 sunkiai sužeistų karių, nesunkiai sužeistieji lauko ligonines pasiekdavo savo jėgomis¹³.

Po 16 val. 305 mm haubicų apšaudymo III fortas turėjo nemažai nuostolių: buvo sugriautų kazematų, užverstos slėptuvės, sugadinti keturi prieššturminiai pabūklai, visiškai sunaikinti gynėjų apkasai Tabariškių–Digrių ruože. Tačiau tvirtovės artilerija taip pat buvo aktyvi – tą dieną ji pasiekė savo aktyvumo apogėjų¹⁴.

Iš virš II gynybos skyriaus žvalgybą atliekančio tvirtovės lėktuvo prie Pajiesio k. Buvo pastebėta keturių artilerijos pabūklų baterija, o ties Girininkais – didelio kalibro pabūklas. Priešininkas rengėsi naujam šturmui¹⁵.

22 val. vokiečiai tvirtovę puolė visu frontu – nuo Nemuno iki Jiesios upės. Jiems pasisėkė pastūmėti gen. mjr. A. Karpovo dalinius, kurie atsitraukė į priešakines pozicijas Jonučių–Ražiškių ruože¹⁶.

Besitraukiančiuosius dengė 3-iosios stacionariosios baterijos 10-osios grupės pabūklai, nors juos pačius apšaudė vokiečių artilerija. Grupės vadas vyr. fejerv. Petras Stonkūnas, nekreipdamas dėmesio į šalia krintančius sviedinius, toliau šaltakraujiškai ir sumaniai vadovavo grupei. Jo grupė prie Nikiforovo palivarko nutildė ypač pavojingai šaudančią priešą bateriją, kurios likučius naktį vokiečiai išgabeno iš pozicijų. Puskarininkis buvo apdovanotas Šv. Georgijaus 4-ojo laipsnio kareivio kryžiumi¹⁷.

Šiomis dienomis vokiečiai nepasiekė ypatingų laimėjimų: jiems atiteko dalis Pyplių, Poderiškių, Digrių ir Mastaičių. Tačiau patys turėjo nemažai nuostolių.

Rugpjūčio 10 d. (s. st. liepos 28) 5 val. 6-oji Kauno rinktinė įsitvirtino Marvos forto apkasuose ir tapo pavaldi gen. mjr. Koptevui. 9 val. 7-oji Kauno rinktinė perėjo į rezervą ir įsikūrė jai skirtose betoninėse slėptuvėse tarp I ir II fortų. Ji buvo perduota 490-osios rinktinės vado plk. Grebeniuko žinion¹⁸.

11 val. 40 min. buvo apšaudytas IV fortas. Sviediniai nutraukė ryšį tarp forto ir Pajiesio bei artilerijos stebėjimo punktų¹⁹.

¹² Лемке М. 250 дней в царской ставке (1914–1915). Минск. 2003. Л. 293.

¹³ 1915 m. liepos 27 d. duomenų apie priešininką suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 51.

¹⁴ Ten pat. L. 48.

¹⁵ 1915 m. rugpjūčio 23 d. 27-ojo korpuso aviacijos dalinio vado raportas Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 95.

¹⁶ 1915 m. liepos 27 d. duomenų apie priešininką suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 51.

¹⁷ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 40.

¹⁸ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 4.

¹⁹ 1915 m. liepos 28 d. Kauno tvirtovės štabo suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B. 4948. L. 12.

Šios kautynės pusiau šarvuotiems garlaiviams „Jaroslavna“ ir „Venera“ buvo paskutinės, nes, sustiprėjęs prieš artilerijai, šių garlaivių atakos prarado reikšmę. „Jaroslavna“ dar dalyvavo rugpjūčio 10 d. kautynėse. Priplaukus prie Nemuno kairiojo kranto tarp Pyplių ir Marvos, buvo išsiųsti žvalgai, kurie sėkmingai koregavo brandvachtos artilerijos ugnį apšaudant prieš apkasus. Vokiečių artilerija taip pat apšaudė „Jaroslavną“, todėl ji buvo priversta nuolat manevruoti. Už pasižymėjimą šiose kautynėse bocmanas Nikolajus Sergejevas ir vairininkas Nikolajus Marinas buvo apdovanoti 4-ojo laipsnio Šv. Georgijaus kareivio kryžiais²⁰.

42-oji baterija 501-ajame kvadrante (šalia Garliavos) apšaudė šarvuotą automobilį, kuris rėmė puolančius pėstininkus²¹.

18 val. I gynybos skyriaus 2-ojo sektoriaus viršininkas įsakė kariams nuo Armoniškių iki Jonučių iškasti naujus apkasus. Vokiečių artilerija vėl visą dieną daužė I gynybos skyrių ir bandė atakuoti, tačiau tvirtovės gynybos pralaužti nepavyko. Vokiečiai patyrė daug nuostolių, tai patvirtino jų belaisviai²².

Kaizerinės Vokietijos karys Viktoras Gailius tos dienos mūšius savo laiške apibūdino taip. Jis rašė: „<...> Vakar po pietų mūsų imta Garliava. Rusai baisiai apsikasę ir apsitvirtinę, vis vaga už vagos, viena tvora po kitos. Kareivių jie ir tur kupinai. O tik mūšiai iš viso nesunkūs ir mums tik maž kruvini. O tad ačiū mūsų artilerijai, kuri nesigaili granatų. Žemė tiesiog dreba, jai bedirbant. Kaip veik mes bajonetu (durtuvu – aut.) einame prieš rusų perkasus, priešas jau taip sumišęs, kad pabėga arba valandėlę prieš stengęsis pasiduoda. Mūsų nuostoliai todėl tik maži. Fortai patys jau ir apšaudomi. Iš jų jau atbėgo būrelis rusų kareivių. Mačiau juos pats. Dauguma jų drūti, stiprūs vyrai, prieš kuriuos mes tik vaikučiai. Tik tinkančių vadų ir ginklų jiems trūksta. Mano kompanija (kuopa – aut.) šį rytą atsitraukė į rezervą. Gulime šiapus Godliavos. Kitos kompanijos pasiliko anapus kaimo. Rodos, gana arti prie forto (bene III), kad veik galėsime jį patį paimti. Kitiems bus lygus likimas. O tad ir Kaunas mūsų.“²³

Artilerijos ugnis tęsėsi iki 20 val. Vien tik į I gynybos skyriaus 3-įjį sektorių nukrito apie 15 tūkst. įvairaus kalibro sviedinių. 1-ajame sektoriuje iš 16 ryšių linijų vakare veikė dvi, o 2-ajame iš 23-ų – tik viena! Naktį linijas sutaisydavo, o dieną jos ir vėl buvo nutraukiamos²⁴.

Šalia III forto stovėjusios 63-osios 6 colių 120 pūdų patrankų baterijos vadas vyr. fejerv. Dmitrijus Netilkinas laiku pastebėjo prie Garliavos išradingai užmaskuotus vokiečių pėstininkų apkasus. Kai artileristams buvo pateiktos tikslios koordinatės, baterijai pradėjus šaudyti, apimti panikos priešininko pėstininkai išsibėgiavo²⁵.

Dar rugpjūčio 10 d. pėst. gen. K. Litzmanną aplankė jauniausias kaizerio sūnus princas Joachimas. Jis su generolo sūnumi apjojo kautynių lauką, o rugpjūčio 11 d. (s. st. liepos 29) vakare ir naktį sėdėjo Kauno miške kartu su buvusiais 1-ojo gvardijos pėstininkų pulko kariais ir linksminosi, dainavo. Jo buvę kariai, vadovaujami ltn. Eickstedto, sudarė šarvuotų automobilių grupę, kuri jau dalyvavo kautynėse prie Kauno tvirtovės. Gen. K. Litzmannas rašė: „Savotiškos aplinkybės, sunkiųjų pabūklų griausmas, rusų prožektorių šviesos, kurios

²⁰ Pociūnas A. Garlaiviai Kauno tvirtovėje // Kauno istorijos metraštis. Kaunas. 2002. Nr. 3. L. 103.

²¹ 1915 m. liepos 1–rugpjūčio 4 d. Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus artilerijos veiksmų ataskaita // F. 13148. Ap. 3. B. 1350.

²² 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 4.

²³ Viktoro Gailiaus 1914–1915 m. laiškas E. Jagomastui // Kraštotyra. Nr. 25. V. 1991. L. 36.

²⁴ 1915 m. liepos 16–rugpjūčio 4 d. Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus artilerijos ryšių organizavimo ir panaudojimo ataskaita // F. 13148. Ap. 3. B. 1350.

²⁵ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 64.

stulpai neramiai, lyg baltų šmėklų rankos, čiupinėja pamiškę, žaismas įkvėpė kartu buvusį hercogą Rudolfą parašyti eiles „Tvirtovės akivaizdoje“ <...> Princas Joachimas buvo malonus ir linksmas draugas.²⁶

Naktis Pyplių, Marvos ir Armoniškių apylinkėse praėjo ramiai²⁷. Tačiau buvo ir „karštų“ vietų. 1 val. plk. J. Karpovo vadovaujamas 4-asis Nemuno pasienio pėstininkų pulkas atakavo 79-osios rezervinės divizijos apkasus ties Garliava, bet ten buvusi automobilinė patranka („Kfz 14“), intensyviai šaudydama, sustabdė rusų ataką ir privertė juos grįžti į savo apkasus²⁸.

Naktį 7-osios artilerijos kuopos prožektorių komandų vadai j. fejerv. Antonas Rakovecas ir j. fejerv. Aleksandras Muninas bei 5-osios artilerijos kuopos bmb. Osipas Lukjanovas sėkmingai vadovavo savo daliniams. Jie, nepaisydami sproginėjančių priešo sviedinių, nors ir krito nemažai komandų narių, likusiems gyviems rodė pavyzdį ir savo prožektoriais neleido šviesti vokiečių prožektoriams, kad jie negalėtų artilerijai nurodyti taikinių²⁹.

21-osios artilerijos kuopos 54-osios 6 colių 120 pūdų patrankų baterijos vadas ppr. Luka Charitonovas pastebėjo priešą bateriją, kuri buvo išsidėsčiusi į dešinę nuo Prienų kelio. Keletas sėkmingos baterijos salvės nutildė priešą bateriją³⁰.

Tvirtovės karo lėktuvas, atlikdamas žvalgybą, pastebėjo vieną bateriją ties Digriais, šiek tiek į vakarus, Pažerų miškelyje, – sunkiosios artilerijos bateriją, Pamaišupio miškelyje ir šiek tiek į vakarus, ties Rašnava, – po bateriją, į rytus nuo Gaižėnų – iš dviejų lengvųjų ir dviejų sunkiųjų pabūklų susidedančią bateriją³¹.

Vokiečiai išdėstė artileriją kiek įmanoma arčiau tvirtovės fortų ir ruošėsi paskutiniam puolimui. Suaktyvėjo vokiečių veiksmai ir IV gynybos skyriaus šiaurės vakarų pusėje. Viena jų žvalgų grandis priartėjo prie Babtų ir susikovė su tvirtovės žvalgų postų kariais³².

Prie Valeriškių dvaro atvyko 100 dviratininkų, kavalerijos pulkas. Jis atsivežė 6 mažo kalibro pabūklus. Iš jų buvo apšaudyta Eigirgala, kur stovėjo tvirtovės sargybos postai ir buvo dislokuoti raitieji patruliai. Miškelyje prie Romaškių Būdos 4 vokiečių artilerijos pabūklai apšaudė Ražius, Varluvą ir Voškonis. Nuo 13 iki 15 val. minėtose vietose krito 120–305 mm sviediniai. Tuo metu, tvirtovės žvalgams išvijus vokiečius iš Paparčių, kai kurie Sitkūnų ir Gailiušių gyventojai pradėjo trauktis iš savo sodybų³³.

Per dieną po ypatingos galios artilerijos apšaudymo II fortas patyrė nemažai nuostolių, keletas sviedinių pataikė į forto virtuvę, karininkų kazematą ir netoli esanti parako rūšį³⁴.

Daug nuostolių turėjo ir tvirtovės artilerija. Žeme buvo užversta prie I forto stovėjusi 6 colių „Kane“ patrankų baterija, taip pat 2-oji stacionarioji baterija, turėjusi keturias 6 colių 120 pūdų patrankas, 35-oji stūmoklinių pabūklų baterija, 36-oji 6 colių 190 pūdų ir 37-oji 8 colių palengvintų patrankų baterijos, 38-oji lauko patrankų, 27-oji lauko 6 colių 190 pūdų,

²⁶ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 133.

²⁷ 1915 m. liepos 15–rugsėjo 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 4.

²⁸ 1915 m. liepos 29 d. kovos veiksnių rezultatų suvestinė // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 52.

²⁹ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 13.

³⁰ Ten pat. L. 3.

³¹ 1915 m. rugsėjo 23 d. 27-ojo korpuso aviacijos dalinio vado raportas Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 95.

³² 1915 m. rugsėjo 1 d. IV gynybos skyriaus fronto duomenų apie priešininką suvestinė // F. 3035. Ap. 1. B. 1. L. 287.

³³ Ten pat.

³⁴ 1915 m. liepos 29 d. 2-osios art. kuopos vado raportas Nr. 884 // F. 13148. Ap. 1. B. 266. L. 19.

26-oji 6 colių 120 pūdų patrankų baterijos³⁵. Viena 42 linijų patranka buvo sudaužyta. Praktiškai visos skyriaus baterijos patyrė nuostolių, pavyzdžiui, virš pabūklų pozicijų buvo nuplėšti stogeliai. Labai dideli buvo pabūklų tarnybų nuostoliai, kai kur siekė 75 proc.³⁶

Artileristai, nepaisydami sužeidimų, nenorėjo palikti pozicijų. 24-osios kuopos 53-iosios baterijos j. psk. Michailas Michailovas ir kan. Tarasas Čepelevas, nors ir sužeisti (T. Čepelevas į galvą, o M. Michailovas į ranką), nepaliko pozicijų ir toliau dalyvavo mūšiuose prie III forto³⁷.

Vokiečiai toliau daužė III fortą ir bandė pradėti kelias atakas 3-iajame gynybos sektoriuje. Šio sektoriaus 39-oji, 40-oji, 41-oji, 42-oji, 43^a-ioji, 45-oji, 46^a-oji, 47-oji, 48-oji, 50-oji, 51-oji baterijos, 3-ioji ir 52-oji raitosios artilerijos baterijos sėkmingai apšaudė šarvuotą vokiečių automobilį, stovėjusį Garliavos kapinėse, bei jų pėstininkus ir Vaitopolio rėvoje esančią bateriją, kuri netrukus buvo nutildyta, šarvuotas automobilis kartu su pėstininkais atsitraukė, o pradėtas puolimas buvo sužlugdytas³⁸.

Baigiantis dienai tvirtovės daliniai buvo išdėstyti toliau aprašyta tvarka. Pirmiausia tarp Nemuno ir Jiesios buvo išdėstytas I gynybos skyrius, nuo Nemuno iki 36,9 m aukštumos – 495-ojo pėst. pulko du batalionai – apie 700 karių, už jų rezervas – 493-iojo pėst. pulko vienas batalionas – apie 700 karių. Nuo 36,9 m aukštumos iki Sakalų palivarko – 403-ioji rinktinė – apie 500 karių, už jų rezerve – 504-oji ir 386-oji rinktinė – iki 800 karių. Nuo Sakalų palivarko iki Armoniškių palivarko išsidėstė 404-oji rinktinė, 493-iojo pėst. pulko batalionas ir 508-oji rinktinė – apie 1 tūkst. karių, užnugaryje – Šaulių karininkų mokyklos pulkas – apie 1 tūkst. karių.

Nuo Armoniškių palivarko iki Jonučių išsidėstė 490-oji rinktinė, 67-asis ir 68-asis atsargos batalionai – 1 400 karių, užnugario rezerve – 71-asis atsargos batalionas ir 3-iojo pasienio pulko vienas batalionas – 900 karių. Nuo Jonučių palivarko iki geležinkelio – 3-iasis ir 4-asis pasienio pulkai – iki 1 800 karių, rezerve – 73-iojo atsargos bataliono dvi kuopos – 400 karių – ir 1-asis pasienio pulkas – 400 karių. Bendras I gynybos skyriaus rezervas: 509-oji rinktinė – 800 karių, 2-asis pasienio pulkas – 400 karių, 415-asis pėst. pulko batalionas – apie 800 karių. Jiesios barui ginti ir ryšiui tarp II gynybos skyriaus ir kaimyninio 3-iojo Sibiro korpuso palaikyti buvo paskirta plk. Voronovo vadovaujama rinktinė. Gynybos barą Juodvario palivarkas–Elizentalio palivarkas sudarė šie 31-iosios apsaugos brigados daliniai – 182-oji, 183-ioji, 184-oji ir 185-oji rinktinės – apie 3 tūkst. karių.

Antra: II gynybos skyrius nuo Jiesios iki Nemuno, priešais Pažaislio vienuolyną. Nuo 34 iki 30,9 m aukštumos išsidėstė 512-oji ir 499-oji rinktinės, nuo Vaišvydavos dvaro iki Pakalniškių – 489-oji rinktinė, skyriaus rezervą sudarė 510-oji rinktinė – iš viso 3 200 karių.

Trečia: III gynybos skyriuje nuo dešiniojo Nemuno iki kairiojo Neries krantų gynybos liniją sudarė 496-ojo pėst. pulko vienas batalionas ir 72-asis atsargos batalionas – iš viso apie 1 600 karių.

Ketvirta: IV gynybos skyriuje nuo dešiniojo Neries iki dešiniojo Nemuno krantų gynybos liniją Lentainiai–Ražiai–Giraitė sudarė 496-ojo pėst. pulko du batalionai ir 495-ojo pėst. pulko vienas batalionas – iš viso apie 2 400 karių. Nuo Giraitės iki A. Kaniukų išsidėstė 494-ojo pėst. pulko trys batalionai – 2 400 karių. Skyriaus rezervas – 493-iasis pėst. batalionas

³⁵ I gynybos skyriaus vado raportas „Apie tvirtovės bombardavimą liepos 29 d. 20 val.“ // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 55.

³⁶ Ten pat.

³⁷ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 65.

³⁸ 1915 m. liepos 29 d. I gynybos skyriaus 3-iojo gynybos sektoriaus padėtis // F. 13148. Ap. 3. B. 1350.

– apie 800 karių. Ties Veršvais nutiestą pontoninį tiltą saugojo 2-ojo jūrų bataliono dvi kuopos – 270 karių.

Tvirtovės komendanto rezervą ties Freda sudarė 415-ojo pėst. pulko du batalionai ir karta atvykę 416-ojo pėst. pulko trys batalionai – iš viso 4 tūkst. karių³⁹.

Vakare ties Domininkoniškėmis 493-iojo pėst. pulko 1-asis batalionas apkasuose pateikė pasieniečių ir 508-osios rinktinės kuopas. Batalionas išsidėstė apkasuose šia tvarka: iš pradžių 2-oji ir 3-ioji, toliau – 1-oji ir 4-oji kuopos. Tačiau jas jau buvo apšaudžiusi vokiečių artilerija⁴⁰.

Rugpjūčio 12 d. (s. st. liepos 30) 493-iojo pėst. pulko 1-ojo bataliono kuopos atsidadė keblioje padėtyje, nes buvo iškasta tik viena eilė apkasų. Todėl 1-osios, 3-iosios ir 4-osios kuopos kariai išsidėstė šalia pirmosios linijos apkasų esančiame miške. Visą naktį 2-osios kuopos kariai taisė pirmosios eilės sugriautus apkasus ir rengė kitą eilę. Paryčiais minėtos kuopos grįžo iš miško ir užėmė parengtus apkasus. 13 val. vokiečių artilerija dar stipriau apšaudė apkasus. Uraganinės ugnies šalia buvęs miškas buvo nušluotas, apkasai vėl nukentėjo. Apšaudymas tęsėsi iki 21 val., po to vokiečiai pradėjo atakuoti, stengdamiesi apeiti bataliono sparną ir būtinai užimti Domininkoniškių–Armoniškių barą. Batalionas, prisileidęs puolančiuosius 600 žingsnių atstumu, paleido darnią ir taiklią šautuvų ugnį, kuri privertė priešą greitai atsitraukti, nors lauke liko daug nukautų ir sužeistų jo karių⁴¹.

Gen. K. Litzmannas gavo pastiprinimą. Atvyko 76-oji rezervinė divizija, vadovaujama gen. Elstremanno. Divizija iš karto buvo permesta į kairįjį sparną ir turėjo atakuoti Marvos – I forto kryptimi. Jis perėmė vadovavimą iš plk. Montenono. Pakaunėje pasirodė vokiečių 115-oji pėstininkų divizija, o artilerijos parkas dar pasipildė dviem 305 mm mortyromis ir aštuoniomis 150 mm haubicomis⁴². Vokiečių 10-osios armijos vadas gen. plk. G. Eichornas savo štabą perkėlė į Kazlų Rūdą, o tarp Skriaudžių ir Veiverių įsikūrė gen. K. Litzmanno štabas. Jam buvo įrengtas 25 m aukščio vadinamasis „Vicherto bokštas“, „Iki aukštuminės plotmelės buvo šimtas pakopų: iš čia per žiūroną buvo galima matyti II fortą, Kauno bokštus ir dominuojantį mieste Petro (Vytauto) kalną su radijo stotimi.“⁴³

Tvirtovės aviacijos žvalgyba pranešė, kad Digrių miškelyje pastatyti du didelio kalibro artilerijos pabūklai⁴⁴.

24-osios art. kuopos pprp. Stepanas Antipovas, vadovaudamas 53-iajai 6 colių 120 pūdų patrankų baterijai, šalia II forto, prie Rinkūnų k., įrengė savo stebėjimo punktą. Iš punkto žvalgydamas apylinkes jis pastebėjo užmaskuotą priešą bateriją, išsidėsčiusią iš Kauno į Prienus vedančio plento dešinėje pusėje, ir jos koordinatas pranešė baterijai, kuri nukreipė ugnį į kvadratą, kur buvo išsidėsčiusi priešą baterija. Pataikius į baterijos sviedinių sandėlį, nugriaudėjo baisus sprogdimas ir priešą baterija nutilo⁴⁵.

Tvirtovės 4-ojoje stacionariojoje baterijoje sprogdus vokiečių sviediniui, užsidegė bate-

³⁹ 1915 m. liepos 29 d. tvirtovės komendanto telefonograma į Gardiną gen. Šokorovui. 20 val. // F. 13148. Ap. 1. B. 245. L. 53.

⁴⁰ 1915 m. liepos 30 d. 493-ojo pėstininkų pulko kovų žurnalas // F. 3032. Ap. 1. B. 4. L. 10.

⁴¹ Ten pat. L. 4.

⁴² Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 134.

⁴³ Ten pat.

⁴⁴ 1915 m. rugpjūčio 23 d. 27-ojo korpuso aviacijos dalinio vado raportas Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 95.

⁴⁵ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 3.

rijos artilerijos sandėlis, kuriame buvo 15 tūkst. 8 colių sviedinių. 21-osios art. kuopos fejerv. Buinickis ir bmb. Malko suspėjo atbėgti ir gaisrą užgesinti, nes visi saugomi šaudmenys galėjo sprogti ir baterija būtų sunaikinta⁴⁶.

16 val. 48 min. Centrinio gynybos pylimo 2-ojo reduto 3-ioji baterija (6 colių 120 pūdų patrankos) nukreipė ugnį į Pamaišupyje išsidėsčiusią priešo bateriją. Baterija iššovė 80 fugasinių sviedinių. 17 val. 42 min. ji šaudyti nustojo. Buvo sunaikinti du priešo pabūklai ir sudegintas Pamaišupio k. (stebėtojo Nr. 4 duomenys)⁴⁷.

Vakare vokiečiai ypač atakavo Domininkoniškių–Armaniškių gynybos ruožą⁴⁸. Naktį iš rugpjūčio 12-osios į 13-ąją 96-osios apsaugos brigados kariai sugebėjo atmušti vokiečių ataką prie Marvos (XI forto), net 28 kariai už nuopelnus šio mūšio metu buvo apdovanoti Šv. Georgijaus kareivio medaliais⁴⁹.

Rugpjūčio 13 d. (s. st. liepos 31) 1 val. prasidėjo bendras I gynybos skyriaus puolimas. Pagrindinis vokiečių smūgis (79-oji rezervinė divizija) buvo nukreiptas į Armaniškius ir II fortą. Priešininkas priėjo iki vielų užtvary, bet po 20 min. buvo sustabdytas rusų durtuvų atakos. Taip permainingai kautynės vyko iki 3 val. Buvo atremti keturi įnirtingi puolimai. Trumpam mūšiai nurimo, bet 4 val. 20 min. prasidėjo II forto prieigų puolimas, tačiau 5 val. 30 min. vokiečiai vėl buvo priversti atsitraukti į savo pozicijas. Nuo 6 val. vyko intensyvus fortų apšaudymas iš visų kalibrų, tarp jų ir 420 mm, artilerijos pabūklų⁵⁰.

Prasidėjus kovoms dėl įtvirtinimų, abi pusės naudojo savo išbandytus metodus. Rusai dažnai puolančias vokiečių kolonas stengdavosi padalyti į dvi dalis. Galines puolėjų voras prie žemės prispausdavo artilerijos ugnimi, o pirmąsias be paliovos „laistė“ kulkosvaidžių ugnimi. Jeigu priešas įveikdavo esamas kliūtis, jie surengdavo durtuvų ataką. Vietoje kritusiųjų vokiečiai pasitelkdavo naujas pajėgas, kurios vėl energingai atakuodavo. Jeigu jiems pasisekdavo nueiti iki spygliuotos vielos užtvary, pirmiausia per jas permesdavo veltinį, o po to ant jo dėdavo lentą. Tokiu tilteliu vokiečių kariai sėkmingai įveikdavo kliūtis ir labai greitai atsidurdavo apkasuose. Prasidėdavo durtuvų kautynės, kurias dažniausiai laimėdavo tvirtovės kariai⁵¹.

Visą naktį priešo kariai, remiami visų rūšių artilerijos, įnirtingai atakavo 7-osios Kauno rinktinės apkasus, tačiau kiekvieną kartą būdavo nubloškiami. Žuvo kautynėse pasižymėjęs ats. prp. Bobravičius. Atakuojančiųjų tikslas buvo pralaužti fronto liniją Armaniškiai–Tirkiliškiai ir tęsti puolimą veržiantis gilyn – link fortų linijos. Per vieną iš atakų dviejų besiginančių rinktinių – 7-osios Kauno ir 490-osios Vladimiro – padėtis tapo kritiška. 2-ojo gynybos sektoriaus vadas plk. Grebeniukas rengėsi duoti įsakymą trauktis, kai netikėtai 7-oji Kauno rinktinė, vadovaujama ats. plk. Jogailos, sutelkė taiklią šautuvų ugnį, nuo kurios vokiečiai, patirdami daug nuostolių, turėjo kuo greičiau trauktis. Tos pačios rinktinės 3-iosios kuopos kariai pastebėjo netoli esančią vokiečių grupelę ir ją atakavo. Į nelaisvę buvo paimti 22 kariai, kiti skubiai pasitraukė⁵².

Jų pačių nuostoliai kol kas buvo nedideli: 1 karininkas užmuštas ir 6 kariai sužeisti. 7-osios Kauno rinktinės apkasus nuo vokiečių apkasų skyrė 600 m. Jų jau negalėjo pasiekti

⁴⁶ Kauno tvirtovės žandarų komandos eilinių, teikiamų apdovanoti Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais, sąrašas // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 83.

⁴⁷ 1915 m. liepos 30 d. II gynybos skyriaus Centrinio gynybos pylimo vado kovų žurnalas // F. 13148. Ap. 3. B. 1350.

⁴⁸ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. 1923. T. 5. L. 257.

⁴⁹ 1915 m. 10-osios armijos vado įsakymai Kauno tvirtovei // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 160.

⁵⁰ Liepos 31 d. suvestinės ir žinios apie priešą // F. 13148. Ap. 3. B. 277.

⁵¹ Василевский М. Как пала Ковна. Москва. 1916. Л. 24, 25.

⁵² 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 4.

šiltas maistas, todėl rinktinės vyrai valgė savo davinius – lašinius, užsigerdami arbata su cukrumi⁵³. 493-iojo pėstininkų pulko 1-ojo bataliono kariai taip pat neturėjo ramybės: jie dvi paras buvo nevalgę, nemiegoję ir gerokai pavargę, kadangi visą naktį tarp abiejų pusių vyko susišaudymas. Šio pulko virtuvės negalėjo pasiekti apkasų, nes keliai buvo nuolat apšaudomi. Naktį, pabandžius atvežti šilto maisto, keturi lauko virtuves traukiantys arkliai buvo užmušti⁵⁴.

8 val. 20 min. vokiečių lėktuvas numetė tris bombas ant priešakinės pozicijos Domininkoniškės–Armaniškiai apkasų⁵⁵.

Rusijos aviacijos žvalgyba ties Gaižėnais pastebėjo 4 pabūklų bateriją. Ties Stanaičiais, šalia 29 m aukštumos, buvo pastatyti du sunkieji pabūklai⁵⁶. 10 val. prieš artillerija vėl nio-kojo 493-iojo pėstininkų pulko 1-ojo bataliono apkasus. Šis apšaudymas tęsėsi iki 19 val. Po to priešas visu frontu atakavo apkasus. Prieš atakas vokiečiai iš balionų du kartus paleido dujas. Besiginantieji užsirišo nuo dujų saugančius raiščius, bet priešinis vėjas dujas nešė atgal link vokiečių, ir pastarieji daugiau jų nebenaudojo. 20 val. vokiečiai didelėmis kolonomis atakavo bataliono sparnų apkasus ir pradėjo juos supti. Batalionas surengė kontrataką. Dalis apsupty karių prasiveržė pro apsuptyes žiedą, kiti žuvo arba buvo paimti į nelaisvę. Iš likusių 150 bataliono karių buvo sudaryta jungtinė kuopa, kuri nužygiavo link III forto, kur buvo išsidėstęs 493-iojo pėstininkų pulko 2-asis batalionas⁵⁷. Kautynėse prie Domininkoniškių žuvo bataliono vadas pplk. Polonskis, 1-osios kuopos vadas ats. prp. Safronovas, 4-osios kuopos vadas ats. prp. Sacharovas⁵⁸, prp. Jakovlevas⁵⁹.

18 val. į A. Fredą nukritę sunkiosios artillerijos sviediniai padegė tvirtovės artillerijos garažą ir šalia stovintį didelį artillerijos reikmenų sandėlį, kurio viename kampe buvo sudėtos šrapnelių dėžės, o rūsyje daug statinių su degiu skysčiu. Gaisro gesinti atvyko dvi ugniagesių komandos. Joms atvykus, jau degė garažas, sandėlio stogas, o šalia sproginėjo prieš sviediniai. Vienas didelis sviedinys sprogo prie gaisro židinio, todėl komandoms buvo sunku privažiuoti. Transportui judėti trukdė ir milžiniškos sviedinių išraustos duobės. Brandmeisteris Čiževskis įsakė nuimti ugniagesių aparatus, nunešti juos prie tvenkinio ir išvynioti žarnas. Komandos gaisrą gesino 3 val., pagaliau jas pakeitė kitos komandos, kurios dirbo, kol ugnis buvo užgesinta. Taip pavyko išvengti didelio sprogo ir didelių nuostolių⁶⁰.

Rugpjūčio 13 d. ėjo į pabaigą. Tvirtovės įgula patyrė nemažai nuostolių, bet vokiečiams, atakavusiems I gynybos skyrių, visu frontu prasiveržti nepasisėkė.

Tačiau negausiems vokiečių daliniams artėjant prie tvirtovės IV gynybos skyriaus, o tvirtovės gynėjams skubiai traukiantis iš apkasų, paskui juos bėgo ir apylinkių gyventojai: vieni – į naujus gynybos barus, kiti – slėptis tvirtovėje. Visi jie susimaišė keliuose: „<...> pagaliau vokiečiai pradėjo šaudyti į miestą (Babtus) ir rusų apkasus. Vėl buvo didžiausios baimės. Rusai taip pat šaudė, bet mažai. Žmonės vėl pradėjo bėgti tolyn<...> rusai padegė tiltą per Nevėžį ir niekam neleido pereiti<...> Bebėgant mums per kapus, netoli sprogo sviedinys ir

⁵³ 1915 m. rugpjūčio 1 d. sąsiuvinis – kovos veiksmy žurnalo priedas Nr. 1 // F. 13148. Ap. 1. B. 247. L. 21.

⁵⁴ 1915 m. liepos 31 d. 493-iojo pėstininkų pulko kovų žurnalas // F. 3032. Ap. 1. B. 4. L. 10.

⁵⁵ 1915 m. rugpjūčio 1 d. kovos veiksmy žurnalo priedas – sąsiuvinis Nr. 1 // F. 13148. Ap. 1. B. 247. L. 21.

⁵⁶ 1915 m. rugpjūčio 23 d. 27-ojo korpuso aviacijos dalinio vado raportas Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 95.

⁵⁷ 1915 m. liepos 31 d. 493-iojo pėstininkų pulko kovų žurnalas // F. 3032. Ap. 1. B. 4. L. 11, 12.

⁵⁸ 1915 m. rugpjūčio 12 d. 493-iojo pėstininkų pulko įsakymas Nr. 2 // F. 3032. Ap. 1. B. 16. L. 1.

⁵⁹ 495-ojo pėstininkų pulko žuvusių karininkų sąrašas // F. 2437. Ap. 2. B. 258. L. 62.

⁶⁰ 1915 m. liepos 31 d. 10-osios armijos įsakymai Kauno tvirtovei // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 88.

užtrenkė mums ausis. Šukės šonais nucypė, nukaukė. Pilnos kapinės prigulusių ir šaudančių rusų<...> Stogai braška nuo sviedinių šukių, o langai skambėdami krenta žemėn. Pilni grioviai prigulusių rusų. Kiti laksto raiti ir varinėja žmones nuo kelio, kapodami juos bizūnais ir vaikydami buožėmis. Vėl didžiausias žmonių riksmas ir triukšmas. Kelias pilnas prisigrūdo vežimų ir gyvulių. Viskas susimaišė ir niekas savo neranda<...> Bėgam, kaip įmanydami, tolyn. Bėga ir rusai. Raiti paveja ir pralekia, o pėsti bėga kelio šonais ir palobiais. Kai kurie sukibę vedasi sužeistuosius, o kitus ant neštuvų nešte nešasi. Kiti iš sužeistųjų vos gyvi<...> o vokiečiai visą laiką įkandin šaudė bėgančius<...> įvažiavome į laukus. Baisiausias reginys: vietoj kaimų – dūliuoja dūmai. Sodai visur iškirsti ir deginami. Rugių gubos padegtos. Kai kur pakelių kryžiai išmėtyti. Niekur nematyti gyvo žmogaus<...> ir visą tai padaryta rusų kariuomenės, nes netoli Kauno tvirtovė; visur buvo begalės užtvarų ir apkasų<...> Pakrūmėse ir šlaituose matyt kapų ir kryželių.⁶¹

Rugpjūčio 14 d. (s. st. rugpjūčio 1) naktį raitieji tvirtovės žvalgai žvalgė Vandžiogalos apylinkes. Žvalgyba padėjo nustatyti, kad priešais IV gynybos skyrių pasirodžiusius vokiečių priešakinius dalinius sudaro 1 pėstininkų batalionas, 4 kavalerijos eskadronai, 6 artilerijos pabūklai, iš kurių 2 – sunkieji – stovi dvaro sode, o 4 – į rytus nuo dvaro⁶².

Iš 495-ojo Kauno pėstininkų pulko rinktinių buvo suformuoti nauji batalionai: iš 6-osios Kauno rinktinės – 1-asis, iš 7-osios – 2-asis, iš 5-osios – 3-iasis (analogiškai atlikta ir 496-ojo Vilkmergės pėstininkų pulko reorganizacija). 1-asis batalionas įsitvirtino pozicijose prie Marvos forto, 2-asis – Armaniškiai–Tirkiliškiai ruože, o 3-iasis – tarp IX ir X fortų buvusiuose apkasuose. Pastarojo bataliono 11-oji kuopa užėmė apkasus tarp II ir III fortų⁶³.

496-ojo Vilkmergės pėstininkų pulko vadas ats. plk. V. Zelenskis 1-ąjį batalioną, kuris vykdė apsaugos funkcijas, išdėstė III gynybos skyriuje (skyriaus vadas – 1-ojo bataliono vadas ats. plk. G. Geisleris).

1-ojo bataliono 1-oji kuopa užėmė pozicijas nuo Nemuno iki Neveronių, ties Davalgonių mišku, 4-oji – nuo Davalgonių miško iki Vilkmergės plento, o 3-ioji – nuo Vilkmergės plento iki Neries. 2-asis ir 3-iasis batalionai išsidėstė IV gynybos skyriuje, kuriam vadovavo 124-osios pėst. divizijos vadas pėst. gen. Lapušanskis. Kairiojo gynybos sektoriaus viršininkas buvo plk. Bagamovas, dešiniojo gynybos sektoriaus – ats. plk. G. Jakovlevas. 2-ojo bataliono 1-oji kuopa įsikūrė slėptuvėje Nr. 1, 2-oji – slėptuvėje Nr. 2, 3-ioji – slėptuvėje Nr. 3, 4-oji, atliekanti sargybos funkcijas, – Orlovo apkasuose, į dešinę nuo IX forto. 3-iojo bataliono kuopos išsidėstė Ražių–Žemaitkiemio–Domeikavos rajone⁶⁴.

Naktį vokiečiai puolė tvirtovės pozicijas nuo Nemuno iki Jonučių. Dvi atakas rusai atmušė šautuvų, kulkosvaizčių ir artilerijos ugnimi, trečiąją, atvykus rezervo padaliniais, – durtuvų kautynėse.

2 val. vokiečių 166-asis pėstininkų pulkas puolė I, o 79-oji rezervinė pėstininkų divizija II ir III fortų kryptimis. Jie surengė keturias atakas, tačiau pasisėkė užimti tik dalį apkasų prie Domininkoniškių⁶⁵.

4 val. 30 min. Centrinio gynybos pylimo I gynybos skyriaus 3-iajame redute (kairėje pusėje) 2-oji 6 colių 120 pūdų patrankų baterija laiku paleido ugnį į puolančias vokiečių gretas

⁶¹ Bartušas J. Liūdnas pabėgėlių likimas // P. Ruseckas. Lietuva Didžiąjame kare. V. 1939. L. 230–232.

⁶² 1915 m. rugpjūčio 1 d. kovos veiksmų žurnalo priedas – sąsiuvinis Nr. 1 // F. 13148. Ap. 1. B. 247. L. 8.

⁶³ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovų aprašas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 5.

⁶⁴ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 496-ojo pėstininkų pulko kovos veiksmų žurnalas // F. 3035. Ap. 1. B. 3. L. 1.

⁶⁵ 1915 m. gegužės 23–spalio 29 d. suvestinės, žinios apie priešinę // F. 13148. Ap. 3. B. 277.

ir privertė jas trauktis. Įgudę greitai užtaisyti pabūklus ir taikliai šaudantys bmb. Luka Sluka, kan. Antanas Žvaginis ir kan. Krišas Abolas įkvėpė kovoti likusius gyvus artileristus, nes pabūklų komandos jau buvo patyrusios daug nuostolių⁶⁶.

4 val. 50 min. 2-oji reduto baterija (vadas – pprp. Vasilijus Sinkovas) ir 3-ioji baterija (vadas – pprp. Petras Briketas) vėl pradėjo šaudyti į atakuojančias priešininko voras nuo Garliavos, Garliavos kapinių ir Jonučių k. pusės. Po taiklaus šaudymo vokiečių kariai išsibėgiojo⁶⁷. 6 val. 25 min. buvo gautas įsakymas, o po 5 min. Centrinio gynybos pylimo I gynybos skyriaus 2-ojo reduto 2-oji 6 colių 120 pūdų patrankų baterija nukreipė ugnį į vokiečių automobilinę artilerijos („Kfz 14“) bateriją, stovėjusią prie Garliavos ir rėmusią pėstininkų puolimą. Baterija iššovė 84 šrapnelius ir fugasinius sviedinius⁶⁸.

8 val. 52 min. pakilo tvirtovės lėktuvai. Jis skrido į žvalgybą maršrutu Pypilai–Poderiškiiai–Pamaišupys–Kaunas. Lakūnas psk. Matvejevičius ir žvalgas prč. Škarinas skrydžio metu pastebėjo į rytus nuo Stangviliškių, šalia 40,3 m aukštumos, įrengtose pozicijose 4 artilerijos pabūklus, kiek toliau – 2 mortyras, ties Poderiškiiais – 2 artilerijos pabūklų šuvių blyksnius.

Agentūrinė žvalgyba pranešė, kad į vakarus nuo Nevėžio pastebėti pėstininkų daliniai, kurių karių antpečiai pažymėti pulkų numeriais – Nr. 1, 4, 3, 44, 45 ir 100 – ir kad šie pastebėjimai iš dalies atitinka karinės žvalgybos duomenis. Karinė žvalgyba pagal rastus žuvusių vokiečių karių dokumentus išsiaiškino, kad jie priklausė 41-ajam, 44-ajam, 101-ajam pėstininkų ir 33-ajam fuzilierių pulkams. Pastebėta ir gen. Esebecko sustiprinta brigada, kuri buvo išsidėsčiusi palei Nevėžio dešinįjį krantą, o jos štabas įsikūręs Pajotuose. Nussbaumo pulkas išsidėstė Biliūnuose (prie Nevėžio).

9 val. A. Panemunėje 1-oji oreivystės stotis pakėlė aerostatą, kurio įgulą sudarė štb. kpt. Kosonotovas ir prp. Vladimircevas, kiek vėliau juos pakeitė prp. Klevezalis ir artileristas stebėtojas. Aerostato įgula pastebėjo septynias naujas art. baterijas. Duomenis perdavė I gynybos skyriaus štabui, kuris davė įsakymą 3-iojo sektoriaus artilerijai apšaudyti šias baterijas, šuviai buvo koreguojami iš aerostato. Vokiečiai pastebėjo skraidomąjį aparatą, pradėjo į jį šaudyti ir nutraukė aerostatą su žeme jungiantį telefono laidą.

9 val. prie VII forto 2-oji oreivystės stotis pakėlė aerostatą, kurio įgulą iš pradžių sudarė prp. Kuprijanovas ir VII forto komendantas kpt. Čeredėjevas, vėliau komendanto vietą užėmė artilerijos stebėtojas bmb. Jurkoevcevas ir psk. Fiodorovas. Iš aparato jie pastebėjo kelias prieš sunkiosios artilerijos baterijas. Apie tai buvo pranešta I gynybos skyriaus štabui. Vėliau iš aerostato buvo koreguojama 3-iojo gynybos sektoriaus 6 colių „Kane“ artilerijos pabūklų baterijos ugnis. Ši baterija suniokojo prieš apkasus ties Daugailiškių palivarku ir Armaniškiais⁶⁹.

Nuo prieš artilerijos sviedinių labai nukentėjo keliai – jie tapo sunkiai išvažiuojami. Sunkvežimiu, kuriame sėdėjo kanonieriai Ivanas Siniakovas, Aleksandras Kiseliovas ir Aleksandras Pekučis, buvo vežami sviediniai ir užtaisai. Posūkyje į Jiesios k. automobilis įvažiavo į duobę ir visas krovinys iškrito. Nepaisydami šalia sproginėjančių sviedinių ir krovinio keliamo pavojaus, kariai viską surinko, sukrovė į sunkvežimį ir šaudmenis nuvežė iki baterijų⁷⁰.

⁶⁶ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 34.

⁶⁷ Ten pat.

⁶⁸ 1915 m. liepos 1–rugpjūčio 4 d. Kauno tvirtovės I gynybos skyriaus artilerijos veiksmų ataskaita // F. 13148. Ap. 3. B. 1350.

⁶⁹ 1915 m. rugpjūčio 1 d. Kauno tvirtovės kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 1.

⁷⁰ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 80.

19 val. 55 min., šaulių pulkui pasitraukus iš apkasų, vokiečiai iš sparno apėjo 3-ąjį pasienio pulką, kurio praretėjusios gretos buvo priverstos palikti savo pozicijas ruože Garliavos plentas–Zagrada. Vokiečiai tęsė puolimą III forto kryptimi ir pradėjo spausti ties Armaniškiais įsitvirtinusių gen. mjr. A. Krenkės grupuotę.

21 val. 35 min., siekdamas pagerinti padėtį, gen. mjr. Trankovskis išleido įsakymą, kuriuo remiantis į Jonučius užimti pozicijų, kurias buvo palikęs šaulių pulkas, buvo pasiūsta po vieną 416-ojo ir 415-ojo pėstininkų pulkų batalioną. Dar vienas 416-ojo pėstininkų pulko batalionas turėjo ties III fortu skubiai užimti pozicijas, o gen. Kartovas su vienu 1-ojo pasienio ir vienu 415-ojo pėstininkų pulko batalionu – žygiuoti grioviu, pasiekti Zagrada, iš sparno atakuoti vokiečių koloną ir užimti prarastas 3-iojo pasienio pulko pozicijas.

22 val. 35 min. šie daliniai įsakymą įvykdė. Vokiečiai buvo priversti trauktis dviem kolumnomis: viena – į Garliavą, kita – palei geležinkelį. Juos persekiojo tvirtovės artilerijos ugnis. Pradėta išvežti svarbesnį tvirtovės turta, pavyzdžiui, automobilių dirbtuvių inventorių, neveikiančius automobilius, stakles⁷¹.

21 val. vokiečių pėstininkai perėjo Jiesią ir įsiveržė į 183-iosios rinktinės apkasus, įrengtus II gynybos skyriuje⁷².

21 val. tvirtovės štabo viršininkas išsiuntė ypač slaptą raštą Nr. 26301 I ir II gynybos skyrių vadams. Jame rašė, kad paskutinių trijų dienų mūšiuose paimti į nelaisvę vokiečių kariai apklausti, remiantis jų parodymais pastebėtos kai kurios tvirtovės gynėjų klaidos:

1. Vokiečiams priartėjus 1000 m iki tvirtovės apkasų, rusai pradeda iš jų trauktis, dėl to puolantieji patiria nedaug nuostolių.

2. Fronte nuo Nemuno (prie Marvos) iki geležinkelio tilto (prieš I gynybos skyrių) surengtame puolime dalyvavo tik keturi vokiečių pėstininkų pulkai – 166-asis, 261-asis, 262-asis ir 263-iasis. I fortą puolė 166-asis, II – 263-iasis, III – 261-asis pėstininkų pulkai, o 262-asis pėstininkų pulkas buvo rezerve. Sužinota, kad II gynybos skyriuje, į pietus nuo geležinkelio, prieš plk. Voronovo grupuotę ir 3-ąjį Sibiro korpusą išsidėstė tik 24-asis ir 48-asis landvero pulkai.

Tvirtovės komendantas įsakė atkreipti dėmesį į padarytas išvadas, uždraudė palikti apkasus, nes trauktis nėra kur, ir įspėjo, kad kaltiesiems bus skiriamos pačios griežčiausios nuobaudos⁷³.

Ties Tabariškiais į nelaisvę paimti 79-osios rezervinės divizijos 263-iojo pėstininkų pulko kariai prisipažino, kad jų daliniai iš Marijampolės į kautynių vietą atvyko rugpjūčio 8 d. pakeisti kažkurio kavalerijos pulko. Belaisviai tvirtino, kad į trečiosios linijos pozicijas vėl atvyko 2 nauji daliniai – 251-asis ir 254-asis pulkai, o kiti tvirtina, kad tai buvo 258-asis ir 259-asis rezerviniai pulkai⁷⁴.

Tvirtovės aviacijos žvalgyba patvirtino, kad Kazlų Rūdos miškuose stovi daug traukinių, be to, pastebimos nuo Pilviškių judančios žmonių ir vežimų kolonos. Kazlų Rūdoje susigrūdo gurguolių, čia yra nemažai sandėlių, o Jūrėje – daug artilerijos technikos parkų, kelio Mauručiai–Ažuolų Būda atkarpoje intensyvus judėjimas į abi puses, ties Veiveriais – gurguolių stovykla. Agentų duomenimis, iš Vilkaviškio į Marijampolę vokiečiai tiesia siaurąjį geležinkelį⁷⁵.

⁷¹ 1915 m. rugpjūčio 2–6 d. kovos veiksmų žurnalo priedas // F. 13148. Ap. 1. B. 250. L. 1.

⁷² 1915 m. rugpjūčio 1 d. kovos veiksmų žurnalo priedas – sąsiuvinis Nr. 1 // F. 13148. Ap. 1 B. 247. L. 36.

⁷³ Ten pat. L. 43.

⁷⁴ 1915 m. rugpjūčio 14 d. nauji duomenys apie priešą // F. 2723. Ap. 1. B. 289. L. 216.

⁷⁵ 1915 m. liepos 1–rugsėjo 13 d. 109-ojo Volžsko pėst. pulko kovų dienoraštis // F. 2723. Ap. 1. B. 289. L. 216.

23 val. po keturių atakų vokiečiams pasisėkė užimti apkasus ties Domininkoniškėmis. Vyr. fejerv. Semionas Voronovas, bmb. Vasilijus Zanko, kan. Vasilijus Iljinas ir kiti artileristai, nepaisydami sprogstančių sviedinių, vokiečiams stebint, rankomis iš Domininkoniškių išnešė lauko baterijos pabūklus⁷⁶.

Gen. mjr. A. Krenkė šiose kautynėse neteko 1 300 karių, jo grupuotės rezerve liko viena kuopa. Atsitraukę kariai įsitvirtino naujuose apkasuose Marvos–Karkiškės–Armaniškių–Tirkiliškių rajone⁷⁷.

Priešakinės pozicijos buvo pralaužtos. 23 val. 20 min. vokiečiai atakavo Armaniškius, tačiau, patyrę nuostolių, atsitraukė. Prie Jonučių pasirodė 1-ojo pasienio pulko kolona, kuri skubėjo į pagalbą besiginantiems ties Armaniškiais kariais. Nuo Garliavos plento iki Zagrados prarasti apkasai buvo susigrąžinti, ypač čia pasižymėjo vienas 416-ojo pėstininkų pulko batalionas⁷⁸.

23 val. 55 min. plk. Lašino daliniai ties Armaniškiais pradėjo durtuvų kautynes⁷⁹.

Gen. Esebecko vadovaujami daliniai neskubėdami, apgalvotai artėjo prie IV gynybos skyriaus fortų linijos. 11 val. į šiaurę nuo Muniškių, prie Nevėžio, vokiečiai užėmė apkasus, puskuoopė, grupelė dviratinių ir kavaleristų – Paparčius. Pastebėtas kavalerijos judėjimas į rytus nuo Nevėžio link Neries, paskui juos traukė pėstininkai, važiavo dviratinkai. Vakarinėse Nevėžio pakrantėse jie spėjo gerai įsitvirtinti. Vokiečių daliniai taip pat įsitvirtino Biliūnuose, Mumiškiuose, Paparčiuose, pavargusius dalinius keitė nauji, bet pakeistieji prie Nevėžio negrįžo, jie žygiavo Neries link. Likusiame fronte į šiaurę nuo Neries, Eigirgalos–Romaškių Būdų rajone, vyko tik žvalgybinis susišaudymas⁸⁰.

Nuo 13 iki 15 val. nuo Raudondvario pusės vokiečių 210 mm artilerijos pabūklai apšaudė apkasus Nevėžio kairiajame krante, prieš kuriuos buvo tik viena eilė spygliuotos vielos užtvarų. Vokiečiai užėmė Romaškių Būdas, iš ten raitoji artilerijos baterija pradėjo šaudyti į Eigirgalą.

15 val. 40 min. jau buvo užimtas Valeriškis. Jame įsitvirtino kavalerijos pulkas. 20 val. iš Romaškių Būdų keturi artilerijos pabūklai apšaudė Rožę ir Vaškonius⁸¹.

Artilerijos kanonada nesilpnėjo, vyko įnirtinga abiejų pusių dvikova. Priešui gana energingai atsakydavo tvirtovės artilerija.

Vienas kaunietis, šių įvykių liudininkas, rašė: „Galingas ir baisus vaizdas! Nakties horizonte kalnai, miškai, debesys, žemė ir dangus – viskas sunkiai alsuoja ugnies debesimis viską perveriančių trenksmų akompanimente. Langai virpa be jokios pertraukos. Kulkosvaidžių ir šautuvų traškėjimas susilieja į vieną ūžesį, lyg milžiniško viesulo šėlimą. Patrankos salvėmis kas sekundė virpina žemę ir dangų, ir lekiančių šovinių švilpimas atrodo lyg kokių pragariškų paukščių triumfališka lėksena.“⁸²

⁷⁶ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 34.

⁷⁷ 1915 m. rugpjūčio 1 d. kovos veiksmų žurnalo priedas – sąsiuvinis Nr. 1 // F. 13148. Ap. 1. B. 247. L. 14.

⁷⁸ Ten pat. L. 15.

⁷⁹ Ten pat. L. 16.

⁸⁰ 1915 m. rugpjūčio 1–3 d. administracinė byla // F. 13148. Ap. 1. B. 266. L. 15.

⁸¹ 1915 m. rugpjūčio 1 d. kovos veiksmų žurnalo priedas – sąsiuvinis Nr. 1 // F. 13148. Ap. 1. B. 247. L. 2.

⁸² Pikčilingis J. Pergventos valandos // Karo archyvas. 1926. T. 3. L. 96.

23. Galingųjų „Bertų“ sviediniai sprogska Kaune

Rugpjūčio 15 d. (s. st. 2) naktis buvo gana rami. Tačiau 6 val. vokiečių artilerija pradėjo viso I gynybos skyriaus apšaudymą ir padarė didelę žalą besiginantiesiems. Po artilerijos parengimo ataką pradėjo pėstininkai. Jiems pasisekė prieiti ruožo Domininkoniškės–Armoniškiai–Jonučiai–Zagrada apkasus. Prasidėjo artimosios kautynės. Vokiečių 263-iasis pėstininkų pulkas atakavo 495-ojo Kauno pėstininkų pulko 2-ojo sustiprinto bataliono gynybos barą Armoniškiai–Tirkiliškiai. Bataliono kaimynams pasitraukus, jo sparnai liko nepridengti, ir priešas įsiveržė į apkasus. Prasidėjo durtuvų kautynės, kurių metu daug karių žuvo ir pateko į nelaisvę, ir batalionas nustojo egzistavęs. Dešimčiai karių, vadovaujamų ats. praporščikų Rozino ir Ganiberzinio, pasisekė išsiveržti iš apsupties ir kartu išsinešti sunkiai sužeistą bataliono vadą ats. plk. P. Jogailą¹. Prp. Stepanovičius žuvo kautynėse ir liko apkasuose.

Šiame mūšyje bataliono 5-oji kuopa neteko 112 karių, tarp jų lietuvių jefr. Juozo Vaškevičiaus, eil. Juozo Rimkevičiaus (šioje kuopoje latviai sudarė daugumą, lietuvių buvo mažiau), 6-oji kuopa – 121 kario, tarp jų lietuvių eil. Pranciškaus Šileikos, j. psk. Siksto Každailio, jefr. Roko Petrilos, jefr. Leono Vitkaus, jefr. Juozapo Srebaliaus, eil. Vladislavo Vilko (kuopą daugiausiai sudarė lietuviai), 7-oji kuopa – 37 karių, tarp jų felčerio Izidoriaus Garlos, eil. Igno Noreikos, 8-oji kuopa – 83 karių, tarp jų feldf. Juozo Vaičonio, j. psk. Juozo Legeikos, eil. Motiejaus Janavičiaus, eil. Petro Taugenio, 11-oji kuopa – 194 karių, tarp jų j. psk. Jeronimo Čeponio, j. psk. Antano Jodelio, jefr. Petro Atkočiūno, jefr. Gerulaičio, vyr. psk. Mykolo Krištaponio, eil. Petro Kiškio, eil. Kazimiero Kairio².

Besitraukiantieji daug nuostolių patyrė ties Jonučiais, vokiečiams užėjus iš užnugario į nelaisvę pateko 71-asis ir 67-asis atsargos batalionai. Šiaulių mokyklos 6-oji kuopa nepatyrė nuostolių, nes buvo rezerve, tuo tarpu iš kitų mokyklos kuopų liko tik 4 karininkai ir 150 karių. I gynybos skyriaus vadas bandė taisyti padėtį. Jis iš priešpaskutinio rezervo pasiuntė 416-ojo pėstininkų pulko 1-ąjį batalioną, tačiau pakeisti padėties jau negalėjo. Vokiečiai užėmė apkasus Domininkoniškės–Armoniškių–Jonučių–Zagrados ruože³.

6 val. prie VIII forto išsidėsčiusio 493-iojo pėstininkų pulko 2-ojo bataliono vadas gavo įsakymą skubiai žygiuoti į kairįjį gynybos skyrių. 8 val. jungtinis batalionas (1-ojo bataliono 3-iosios kuopos likučiai, pusė 6-osios kuopos, 5-oji ir 8-oji kuopos), iš viso 5 karininkai ir 505 eiliniai (kurie turėjo du kulkosvaidžius), iš Linkuvos nužygiavo į Vilijampolę, perėjo medinį tiltą per Nerį ir įėjo į Naujamiestį (Laisvės alėją). Žygiuojančius per miestą karius pasitiko ir pasveikino tvirtovės komendantas. Prie Nemuno priartėjusi kolona pateko į prieš sunkiosios artilerijos apšaudymo zoną. Į per Nemuną persikėlusios ir Karkazų link žygiuojančios kolonos karius dažnai pataikydavo nuo sviedinių skeveldrų subyrėjusių plytų, tinko gabalai, bet batalionas išvengė didesnių nuostolių. 12 val. jungtinis batalionas pasiekė I gynybos

¹ 1915 m. rugpjūčio 7–rugsėjo 14 d. 495-ojo Kauno pėstininkų pulko kovos veiksmų aprašymas // F. 3034. Ap. 1. B. 1. L. 5.

² 495-ojo pėstininkų pulko eilinių, dingusių be žinios mūšiuose ties Domininkoniškėmis, sąrašas // F. 3034. Ap. 1. B. 18. L. 6–10.

³ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo kovų aprašymo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 2.

skyriaus 3-iojo sektoriaus štabą, kuris buvo įsikūręs Karkazų k. Sektoriaus vadas plk. Lašinas davė nurodymą batalionui užimti gynybos liniją nuo Zagrados iki plento Kaunas–Garliava. Batalionui buvo paskirtas vedlys pasienietis. Jis dalinį nuvedė iki 3 km rėvos, kuri tęsėsi nuo Karkazų iki minėto plento. Rėva buvo atvirame lauke priešais III fortą. Ji buvo vienintelis išsigelbėjimas nuo krantančių 77–420 mm sviedinių. Sviediniams pradėjus kristi į rėvą, reikėjo skverbtis pro sprogimų išraustas duobes, nugriuvusius medžius ir krūvas akmenų.

Vedlys labai prastai orientavosi vietovėje, todėl batalionas numatytą vietą pasiekė tik 14 val. Tuo metu vokiečiai atakavo III fortą, bet tvirtovės artilerija ataką atrėmė. Priešais šį fortą vokiečių 262-ojo pėstininkų pulko 8-osios kuopos karys Viktoras Gailius buvo sunkiai sužeistas (jam buvo peršautas dešinysis petys, plaučiai ir nugara)⁴. Tuo metu vokiečiai gerai nusitaikė, ir sviediniai vėl pradėjo kristi į rėvą, kur buvo 493-iojo pėstininkų pulko batalionas. Ugnis kartais tapdavo uraganine, rėva prisipildė dūmų. Plk. Lašinas nelaukdamas, kol batalionas patirs daugiau nuostolių, 5-ąją ir 6-ąją kuopas perkėlė kairiau Karkazų, o 3-iąją įkurdino betoninėje slėptuvėje. Pats su 8-ąja kuopa liko apkasuose, kuriuos buvo palikęs anksčiau atsitraukęs dalinys. Tačiau žygiuojant ir slepiantis rėvoje buvo patirta nemažai nuostolių. Vakare iš bataliono liko tik 4 karininkai ir apie 300 eilinių. Prp. Jakuninas, kontūzytas, sužeistas į koją, buvo išvežtas į ligoninę. Vėly vakarą 6-oji ir 8-oji kuopos buvo paskirtos į sargybą. Visą parą kariai nieko nevalgė, net sutemus virtuvės negalėjo pristatyti maisto, nes kiekvieną judantį vežimą apšviesdavo vokiečių prožektoriai⁵.

Skubiai telkiami rezervai iš kitų tvirtovės gynybos skyrių ir permetami į I gynybos skyrių. 8 val. 45 min. IV gynybos skyriaus vadas 496-ojo Vilkmergės pėstininkų pulko vadui įsakė pasiųsti 2-ąjį batalioną į I gynybos skyrių. Buvo surinktos 496-ojo pėstininkų pulko 6-oji, 8-oji, 12-oji kuopos ir 495-ojo Kauno pėstininkų pulko 11-oji kuopa. 11 val. jos, vadovaujamos 2-ojo bataliono vado ats. plk. Lavrentjevo, paliko dislokacijos vietą ir nužygiavo užimti skirtų pozicijų⁶.

Daug sunkiau vokiečiams sekėsi pulti I gynybos skyriaus dešinįjį sparną, nes gynėjus nuo Nemuno dešiniojo kranto dengė IV gynybos skyriaus 143-ioji, 144-oji ir 145-oji lauko baterijos, taip pat X forto artilerija. Vokiečių vadovybė buvo priversta aktyvinti gen. Esebecko grupuotės puolimą. 14 val. ties Muniškiais išsidėsčiusi prieš artilerija apšaudė IX fortą. Tuo metu lauko haubicos, išsidėsčiusios ties Bernatoniais ir Raudondvariu, sutelkė ugnį į Romainius ir X fortą, taip pat apšaudė Vilijampolę⁷.

Paryčiais Pažėruose šalia jau stovėjusios mortyros buvo baigta montuoti antroji 420 mm „Gama Gerat“ („Berta“). Jos komandai vadovavo mjr. F. Solfas. Jam buvo pavesta apšaudyti 1-ąją stacionariąją bateriją, išsidėsčiusią šalia Nemuno kairiojo kranto. Po 7 val. iš lėktuvo, skraidančio virš taikinio, žvalgas perdavė koordinatas⁸. Apie 8 val. mortyra suriaumojo, jos paleistas sviedinys perskriejo per taikinį ir nukrito Senamiestyje. Tokių netaiklių šūvių buvo 9 ar 10, šie sviediniai sprogo Nemuno pakrantėse, Neries kairiajame krante, bet didelių nuostolių nepadarė, išskyrus vieną, kuris sprogo tarp Šv. Jurgio bažnyčios ir kunigų seminarijos pastato. Seminarijos patalpose buvo įrengta 6-oji karo ligoninė. Šiam sviediniui sprogo,

⁴ Viktoro Gailiaus 1914–1915 m. laiškas E. Jagomastui // Kraštotyra. Nr. 25. V. 1991. L. 36.

⁵ 493-iojo pėst. pulko mūšių aprašymai, raportai apie kovos veiksmus 1915 m. rugpjūčio 1–rugsėjo 6 d. // F. 3032. Ap. 1. B. 2. L. 4.

⁶ 496-ojo pėst. pulko vado ataskaita apie pulko mūšius 1915 m. rugpjūčio 1–4 d. // F. 3035. Ap. 1. B. 3. L. 1.

⁷ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo kovų aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 2.

⁸ Solf F. Zwei Kriegsjahre einer 42 cm batterie. 1920. L. 95.

nuvirto seminarijos pastato siena ir mirtinai prislėgė prie jos gulėjusius sužeistuosius. Be to, šalia buvo šulinys, kuriame prausėsi sanitarai ir gailėstingosios seserys. „Vaizdas buvo baisus. Kai kurie lavonai buvo toli numesti. Vienas gulėjo Šv. Julijono stovylos papėdėje, o du ant gyvatvorės. Visas kiemas skendėjo raudonose dulkėse<...>“⁹ Prsidėjo panika, apėmusi bažnyčiose besimeldžiančius žmones, karo ligoninėje buvusius sužeistuosius ir medicinos personalą, visi bėgo iš miesto istorinės dalies. 8 val. 45 min. bombardavimas nutrūko – vokiečiai suprato, kad jų lėktuve buvęs žvalgas perdavė netikslias koordinatas, nes numesti sviediniai nepadarė jokios žalos 1-ajai stacionariajai baterijai.

Po pietų ta pati mortyra sėkmingai apšaudė kelias tvirtovės 254 mm pakrančių patrankas ir sutrikdė galingiausių tvirtovės pabūklų veiksmus¹⁰.

Vykstant įnirtingoms atakoms, daugelis tvirtovės dalinių karių neišlaikydavo įtampos: vieni stengėsi perbėgti į priešų pusę ir pasiduoti, kiti – kaip nors pabėgti iš fronto. Tačiau buvo nemažai tokių, kurie sąžiningai atliko kario pareigą. 21-osios artilerijos kuopos ryšininkas kan. Steponas Vodčis prišliaužęs pataisydavo II gynybos skyriaus 1-ojo gynybos sektoriaus 57-ojoje baterijoje nuolat sproginėjančių sviedinių skeveldrų nutrauktus laidus. Jo dėka baterija sėkmingai apšaudė priešininką. Tos pačios baterijos būrininkas bmb. Simonas Rauba net ir sužeistas nepaliko būrio, o ir toliau sėkmingai vadovavo savo būriui¹¹.

4-osios artilerijos kuopos fejerv. Juozas Miškinis sumaniai vadovavo 15-ajai baterijai. Jo padalinys sunaikino Ringaudų dvare išsidėsčiusią priešų bateriją, dėl kurios veiksmų ypač daug nuostolių patyrė tvirtovės pėstininkai¹².

18 val. vokiečiai veržėsi prie II forto. Jų artilerija padarė didelių nuostolių, sviediniai pradėjo kristi į miestą. Padėtis tapo kritiška.

19 val. 15 min. pradėjo trauktis į dešinę nuo Zagrados išsidėsčius 416-asis pėstininkų pulkas, taip pat šalia buvusių lauko baterijų artileristai, kurie iššaudė visus sviedinius ir nuėmė pabūklų spynas¹³.

21 val. vokiečiai pralaužė paskutinę I gynybos skyriaus liniją – įveikė apsaugos pozicijas. Vokiečiams iki II forto buvo likę apie 300 m. Antroje dienos pusėje sėkmingai puolė 76-oji rezervinė divizija, kuri palaužė I gynybos skyriaus dešiniojo sparno dalinių pasipriešinimą. Nukentėję nuo artilerijos ugnies ir dažnų priešų antpuolių, išvargę Rusijos kariuomenės kariai pagaliau pradėjo trauktis iš pozicijų link fortų linijos. 96-osios apsaugos brigados 386-ojoje rinktinėje liko 150, 580-ojoje – apie 100, 404-ojoje – apie 300, 490-ojoje – tik 50 karių. Šie likučiai pasiekė fortų liniją. Ties Marva keliams besitraukiantiems daliniams, apėję iš užnugario, kelią pastojo vokiečiai. 403-ioji rinktinė buvo sunaikinta, tuo tarpu daliai 508-osios rinktinės ir 495-osios Kauno pėstininkų pulko 1-ojo bataliono kariams pasisėkė atsitraukti. Iš 9 tūkst. I gynybos skyriaus 1-ojo sektoriaus vado gen. mjr. Krenkės žinioje buvusių karių rugpjūčio 16 d. liko 3 tūkst.¹⁴

21 val. gen. mjr. Trankovskis tvirtovės komendantui išsiuntė telegramą Nr. 1234, kurioje pranešė, kad po 9 paras trukusių kautynių I, II ir III fortai vokiečių artilerijos yra praktiškai

⁹ Daugirdas T. Kaunas vokiečių okupacijoje. Kaunas. 1937. L. 16.

¹⁰ Solf F. Zwei Kriegsjahre einer 42 cm batterie. 1920. L. 96.

¹¹ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 13.

¹² Ten pat.

¹³ 493-ojo pėstininkų pulko 3-ojo bataliono vado raportas 3-ojo pasienio pulko vadui // F. 3032. Ap. 1. B. 1.L. 31.

¹⁴ Лемке М. 250 дней в царской ставке. М. 2003. Л. 300.

sugriauti, beveik visos sunkiosios baterijos užverstos, jog prieš atakas daugiausiai atremia lengvoji artilerija, o nepažeistos liko tik fortų liniją sudarančios sunkiosios artilerijos baterijos. Jo nuomone, susidarius tokie padėčiai, po 10 parų mūšių, turint milžiniškų nuostolių, jau neįmanoma tinkamai pasipriešinti. Vienintelė išeitis – nedelsiant pasitelkus naujas pajėgas organizuoti puolimą Garliavos–Kampiškių ruože. Taip vokiečiams būtų suduotas smūgis iš kairiojo sparno ir užnugario¹⁵. Pagaliau buvo ieškoma būdų, kaip tai padaryti. 22 val. 50 min. gen. mjr. Trankovskis tvirtovės komendantui vėl pasiuntė telegramą (Nr. 1237), kurioje pranešė, kad vokiečiai užėmė 1-ąją stacionariąją bateriją (generolas buvo blogai informuotas, nes jie bateriją po mūšių užėmė kitą dieną).

Jis teigė, kad šiame puolime, kuris galėtų padėti atsilaikyti tvirtovei, 10-oji armija nedalyvaus, nes pati turi didelį fronto barą¹⁶. Rengiantis puolimui buvo gautas vyriausiojo Šiaurės Vakarų fronto vado pėst. gen. N. Ruzskio įsakymas, kad 65-oji pėstininkų divizija ir 4-oji suomių divizija paliekamos rezerve, todėl puolimą pradės vienas 3-iasis Sibiro korpusas. Puolimas turėtų prasidėti naktį iš rugpjūčio 16-iosios į 17-ąją Garliavos–Veiverių ruože¹⁷.

Vakarop buvo pradėtos evakuoti ligoninės, iš miesto ėmė trauktis gyventojai. Visi stengėsi pasiekti geležinkelio stotį, kad galėtų išvykti traukiniais.

¹⁵ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo aprašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 2.

¹⁶ Ten pat. L. 3.

¹⁷ Kauno tvirtovės štabo kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 2. B. 246. L. 3.

24. Diena, lėmusi tvirtovės likimą

Naktį iš rugpjūčio 15-osios (s. st. 2) į 16-ąją (s. st. 3) vokiečių 76-osios rez. divizijos 266-ojo pėst. pulko 8-osios kuopos ir dalies 12-osios kuopos kariai, vadovaujami ltn. Nellnerio, staigiai atakavo gerai įtvirtintą Marvos dvarą (nebaigtą statyti XI fortą) ir jį užėmė (kaip trofėjus paėmė 5 artilerijos pabūklus). Taip vokiečių daliniai labai priartėjo prie I forto, o kartu ir prie 1-osios stacionariosios baterijos¹.

Tačiau 0 val. 15 min. visame fronte baigėsi aktyvūs kovos veiksmai, tik atskiruose baruose vyko pavieniai susišaudymai. Nakties tamsą skrodė raketų ir prožektorių blyksniai. I gynybos skyriaus 2-ajame sektoriuje j. fejerv. Aleksandro Aleksandrovo vadovaujama raketinė baterija gerai apšviestais raketomis lauką neleido vokiečiams atlikti žvalgybos veiksmų ir netikėtai priartėti prie apkasų².

Naktį vyko aktyvi abiejų kovojančių pusių prožektorių dvikova. Spinduliai raižė Pakauinės dangų ir žemę. Štai prie Zagrados palivarko vokiečiai pirmi apšvietė tvirtovės prožektorių grupę ir artilerijos ugnimi ją sunaikino, likę gyvi kariai skubiai nėrė iš apkasų³. Vokiečiai prožektoriais stengėsi apšviesti bet kokį judantį objektą, tada jų baterijos tuojuo pradėdavo šaudyti.

Į kairę nuo Karkazų k. III forto link buvo išsidėstęs 493-iojo pėst. pulko jungtinis batalionas. 2 val. 30 min. bataliono vadas (pavardė neįskaitoma) kartu su ats. kpt. Ščegolevu lankė savo dalinio karius, kai netikėtai juos apšvietė vokiečių prožektorius, o šalia jo stovėjusi baterija į apkasą paleido ugnį. Sprogus pabūklo sviediniui, sprogimo banga bataliono vadui smogė į galvą ir jį kontūzijo, o ats. kpt. Ščegolevą lengvai sužeidė. Batalionui vadovauti pradėjo ats. kpt. Denginas. Vokiečių artilerija nuo ankstyvo ryto pradėjo apšaudyti rėvą, kurioje buvo 493-iojo pėst. pulko jungtinis batalionas. Ats. kpt. Denginas gavo įsakymą papildyti III forto įgulą. Kariai sugebėjo pasiekti fortą ir jame įsitvirtino, bet papuolė į tikrą pragarą, nes tuo metu jau krito ypatingos galios sviediniai. Vienas iš jų sprogdamas sugriovė didelę dalį forto ir užvertė ten buvusią karių grupę. Po šio sprogimo buvo kontūzinti ats. kpt. Denginas ir ats. kpt. Ščegolevas. Kadangi po apšaudymo buvo likę tik keli karininkai ir dalis bataliono, beliko palikti pozicijas ir trauktis geležinkelio tilto link. Taip ir buvo padaryta⁴.

0 val. 55 min. tvirtovės komendantas kav. gen. V. Grigorjevas išsiuntė radiotelegramą 10-osio armijos štabui, kurioje rašoma: „Tvirtovės padėtis kritiška, kariai atsitraukė į fortų gynybos liniją, jie demoralizuoti, išvargę, sunkiai išlaikys ir šią gynybos liniją. Jeigu šiandien nebus bandyta atakuoti priešo iš sparnų ir užnugario (Garliava–Veiveriai), galime netekti I gynybos skyriaus ir visos jo artilerijos“⁵.

¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 135.

² 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanojamų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 70.

³ Ten pat.

⁴ 1915 m. rugpjūčio 1–rugsėjo 6 d. 493-iojo pėst. pulko vado mūšių aprašymas, raportai, žinios // F. 3032. Ap. 1. B. 2. L. 4.

⁵ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo apyrašo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 3.

Ar komendantas buvo teišus, galime įsitikinti patys. Pirma, I gynybos skyriaus poli-
cmeisterio pprp. Volkovo vadovaujamas žandarų dalinys jau buvo sulaikęs 562 karius, kurie,
palikę apkasus, bandė tiltais pereiti į dešinią Nemuno krantą. Antra, jeigu II gynybos skyriaus
daliniai kartu su šalia išsidėsčiusiu 3-uoju Sibiro korpusu būtų organizavę minėtą puolimą
Garliavos–Veiverių ruože, vokiečių sustiprintas 40-asis rezervinis korpusas pats su visa savo
artilerija būtų patekęs į spąstus ir patyręs netikėtą katastrofą.

Infant. gen. K. Litzmannas apie to meto išgyvenimus savo atsiminimuose rašė: „Kad tik
dabar nebūtų smogtas koks kliudantis priešo smūgis per Jiesią iš sparno!“⁶

Tačiau tvirtovės komendantas net nenujautė, kad jos likimas jau nulemtas, nors tą die-
ną dar vyko įnirtingi mūšiai I gynybos skyriuje! Tuo metu Volkavyske vyriausiasis kariuome-
nės vadas, kavalerijos generolas didysis kunigaikštis Nikolajus Nikolajevičius sušaukė frontų
vadus į pasitarimą, po kurio pats asmeniškai raportavo carui Nikolajui II. Jis papunkčiui išdės-
tė paskutines žinias nušviesdamas, kokia sunki fronte susidarė padėtis. Ypač svarbus buvo
3 punktas: „Vyriausiasis vadas pranešė apie neišvengiamą Kauno tvirtovės atidavimą (o tuo
metu mūšiai dar vyko!) ir laiku atliktą kariuomenės išvedimą iš citadelės.“ Beje, 4 ir 5 punktuos-
se taip pat rašoma, kad priešui bus paliktos Gardino ir Ust Dvinsko tvirtovės⁷.

Remiamos galingos artilerijos ugnies atakoms pradėjo rengtis 76-oji ir 79-oji rezervinės
divizijos. Tuo metu I gynybos skyriuje išryškėjo pirmieji karių moralinio ir fizinio nuovargio
požymiai. Kariai ėmė pasiduoti į nelaisvę, pavyzdžiui, netoli II forto, ties Tirkiliškiais, į vokiečių
pusę perbėgo ir pasidavė 67-asis atsargos batalionas, taip pat dalis 71-ojo atsargos batalio-
no⁸. Skyriaus artilerijos veikla silpnėjo, daug pabūklų buvo užversti žemėmis arba sudaužyti,
o 10 colių „Kane“ pabūklai liko be sviedinių.

Tačiau atsirado vairuotojų, kurie rizikavo savo gyvybe. Vairuotojai E. Merkulovas, S. Kuz-
necovas ir E. Korovackis prieš karą dirbo fortų statybose, buvo mobilizuoti ir liko tvirtovėje.
Sproginėjant sviediniams jie savo automobiliais iš I gynybos skyriaus Centrinio gynybos py-
limo pozicijų išvežiodavo sužeistuosius po perrišimo punktus ir mieste buvusias ligonines,
o grįždami iš dešiniajame Nemuno krante buvusių sandėlių į I gynybos skyriuje išlikusias
ir veikiančias baterijas atveždavo sviedinių⁹. Tačiau, be sviedinių, kariams pradėjo trūkti ir
šovinių, o sužeistiesiems vaistų.

6 val. I gynybos skyriuje prie II forto išsidėsčiusio 496-ojo pėst. pulko 2-ojo bataliono
karo gydytojas Fiodorovas paprašė pulko vado plk. Liubimovo skubiai batalionui atsiųsti
tvarsčių ir šovinių. Tačiau kol prašymas pasiekė pulko štabą, kol buvo ieškoma būdų jį paten-
kinti, 10 val. šiame kovos bare dar labiau suaktyvėjo priešininko artilerijos ugnis ir prašyti rei-
kmenys nepasiekė bataliono apkasų. Nepasiekė bataliono ir pasiųsti ryšininkai, kurie turėjo
pataisyti nutrauktus laidus, taip pat ir virtuvės su šiltu maistu¹⁰.

11 val. sviediniai krito A. Fredoje, netoli karininkų susirinkimo pastato. Sprogdami jie
padegė šalia stovėjusius sandėlius, kuriuose buvo sudėtos šovinių ir šrapnelių dėžės. Tvir-
tovės vyriausiojo brandmeisterio (ugniagesių komandos viršininko) įsakymu į gaisro vietą
buvo iškviesta ugniagesių komanda. Atvykus pirmajai komandai, jau degė du sandėliai,

⁶ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 135.

⁷ Комбриг. Евсеев Н. Свенцянский прорыв (1915 г.). Москва. 1936. Л. 16.

⁸ 1915 m. liepos 1–31 d. Kauno tvirtovės štabo kovų aprašymo byla // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 3.

⁹ Kauno tvirtovės karių, teikiamų apdovanoti Šv. Georgijaus 4-ojo laipsnio kryžiumi, sąrašas // F. 13138. Ap. 1. B. 292. L. 1.

¹⁰ 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 496-ojo pėst. pulko kovos veiksmų žurnalas // F. 3035. Ap. 1. B. 3. L. 3.

tarp kurių stovėjo degantis nebaigtas krauti vežimas. Šalia gulėjo užmuštas arklys, o netoli griovyje – visas kruvinas, nutraukta ranka ir degančia uniforma artileristas. Ugniagesiai skubiai užgesino degančią kario uniformą ir išvežė ją į ligoninę. Pradėjo sproginėti šoviniai ir šrapneliai. Jie nulėkdavo iki 300 m atstumu, dėl to buvo labai keblu gesinti gaisrą. Tačiau ugniagesiai, nekreipdami dėmesio į pavojų, nutempė žarnas ir sugebėjo aplieti vandeniu 100 dėžių. Po kiek laiko atvyko antroji komanda. 16 val. pasisekė ugnį užgesinti ir išgelbėti 60 dėžių, kuriose buvo 36 tūkst. tokių reikalingų šautuvų šovinių. Dėžės buvo nuvežtos į 7-ąją stacionariąją bateriją. Gesinant gaisrą ypač pasižymėjo Mykolas Pičuryš, Jurgis Puišys ir Jonas Banevičius¹¹.

Vokiečiai visu frontu pradėjo pulti I gynybos skyrių. Kelios 79-osios rezervinės divizijos 261-ojo pėstininkų pulko kuopos ir 263-iojo pėst. pulko 3-iojo bataliono žvalgų grupė atakavo tvirtovės gynėjų apkasus prie II forto. Pagaliau po trumpų durtuvų kautynių dalis apkasų buvo užimta, o besiginančiųjų likučiai perbėgo į vokiečių pusę. Tikriausiai tai buvo 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko 2-ojo bataliono kariai.

Netikėtai įvyko bausis nesusipratimas. Iš forto į priešais įsitvirtinusių vokiečių 261-ojo pėst. pulko 9-osios ir 10-osios kuopų apkasus buvo pradėta šaudyti iš kulkosvaidžių. Deja, jų kulkos pasiekė ne prieš apkasus, bet kovė savus karius, perbėgančius pasiduoti vokiečiams į nelaisvę. Greitai į vokiečių apkasus pradėjo kristi tvirtovės artilerijos sviediniai, dėl to kiekviena jų kuopa neteko mažiausiai po 20–30 karių¹².

10 val. vis dažniau sviediniai sproginėjo pačiame mieste: iš pradžių jo dalyje nuo geležinkelio stoties iki Laisvės alėjos pradžios, o po pietų ir Senamiestyje. Pagaliau apie 12 val. pagal parengtą planą, kuriame buvo numatyta smogti į vokiečių sparną, iš II gynybos skyriaus pradėjo puolimą plk. Voronovo vadovaujama grupuotė (182-oji, 183-ioji ir 186-oji rinktinės). Ji puolė pietvakarių kryptimi, tarp geležinkelio Kaunas–Marijampolė ir Rašava. Kiti daliniai, pavyzdžiui, 2-asis Labinsko pulkas, puolė į šiaurę nuo Elizentalio, 31-asis pėst. pulkas su trimis batalionais, bandydamas pereiti Jiesią, – link į ją įtekančio Vyčio žiočių, pulko rezervinis batalionas – link Raželių dvaro. 31-ajam pėst. pulkui iš karto pavyko persikelti per upę, bet padėtis vis blogėjo, juo labiau kad puolančiuosius stipriai apšaudė priešininko artilerija. Pulkas apsiribojo žvalgybos veiksmais. Lūkuriavo ir kitos puolančios rinktinės. 13 val. 10 min. įvyko nesusipratimas: viena tvirtovės baterija apšaudė laikinai įsitvirtinusių 31-ąjį pėst. pulką. Niekam neparėmus puolančiųjų, puolimo operacija buvo atidėta neribotam laikui.

Ryte mjr. F. Solfo vadovaujama 420 mm mortyra pradėjo daužyti I fortą. Iš pradžių buvo apšaudytas forto gynybos griovio kaponierius ir puskaponierius, kurie galėjo trukdyti puolantiems pėstininkams įsiveržti į fortą. „Marviankos miestelyje<...> mes subėgome į iškastą duobę ir drebėdami iš baimės laukėme, kas bus toliau<...> pasigirdo didžiausias sprogimas – tiesiog susiūbavo žemė. Atrodė, jog išsyk iššovė tūkstančiai sviedinių<...> vokiečiai pataikė į fortą, kur buvo sukrauta daug amunicijos ir sprogstamosios medžiagos. Nugriaudėjo bausis sprogimas! Į orą pakilo akmenys, plytos, gelžgaliai ir iš šaknų išrauti medžiai – šimtamečiai ąžuolai! Mes duobėje tiesiog netekome sąmonės<...>“¹³ Kiek arčiau sprogę sviediniai išdraskė priešais fortą buvusias spygliuotos vielos užtvaras. Tada mortyrų ugnis buvo nukreipta į

¹¹ Ten pat.

¹² Ltn. Kriuger (Krüger) A. 1915 m. rugpjūčio 16 d. užrašai apie Kauno tvirtovės II forto užėmimą (rankraščio kopija – autoriaus nuosavybė).

¹³ 1915 m. rugpjūčio 2–4 d. kovos veiksnių žurnalo Nr. 3 papildymas // F. 13148. Ap. 1. B. 249. L. 15–17.

forto kiemą ir pagaliau į galinę jo dalį – kareivines: „<...> nuo Marvelės nuskubėjome prie Nemuno kranto. Tai buvo artimiausias kelias į Kauną. Pakeliui vaizdas buvo siaubingas: matėme didžiausią duobę. Tai buvo sprogosios granatos rezultatas. Aplinkui buvo išnešiota žemė ir kyšojo molio iškilimai, o šalimais gulėjo žemėmis apnešti žmonių lavonai. Gulėjo sudraskyti arkliai, kai kurie be gardų. Vežimai sulaužyti. Kiti sugrūsti į Nemuną. Šautuvai, šoviniai išbarsyti ir išmėtyti šalimais<...>“¹⁴

Taip buvo praktiškai sutrikdyta forto gynyba. „Po forto skliautais visiškas chaosas. Aki-vaizdu, kad įgula neturėjo jokios saugios vietelės, kai švilpdami atlėkdavo „Didžiosios Bertos“ sviediniai. Kita vertus, bombarduojant sunkiausiais sviediniais buvo sutrukdyta fortams evakuotis. Taigi čia buvo galima rasti stebėtinai daug ne tik pabūklų, kulkosvaidžių ir amunicijos, bet ir maisto produktų bei visokių rūšių ginkluotės reikmenų.“¹⁵ „Mūsų paimti valdišku automobiliu atvažiavo p. Steputaitis, aukštas vokiečių karininkas, vyriausiojo karvedžio Rytuose vado von Hindenburgo žentas<...> Čia privažiavome fortą Nr. 1. Sargybinis mus sulaukė, bet parodžius dokumentus įleido į forto vidų<...> šis fortas buvo beveik sudaužytas, nes čia nukrito septyni „Bertos“ <...> sviediniai. Toje vietoje, kur buvo rusų cerkvė, dabar yra tik milžiniška skylė. Karininkas paaiškino, kad šaudymo metu cerkvėje buvo susirinkę rusų karininkai ir kareiviai pasimelsti. Klausėme, kas su jais atsitiko. Karininkas nusišypsojo ir, rodydamas pirštu į buvusią cerkvę, pasakė: „Jie ir šią dieną ten tebėra.“¹⁶

12 val. sprogstant „Bertos“ sviediniams iš I forto pasitraukė pėstininkai, jame gynėsi tik likę artileristai. Sunkiai kontūzijas forto komendantą kpt. Chinkulovą, apgriautame forte nebeliko karininkų, o artileristams vadovauti ėmėsi 1-osios art. kuopos feldf. Pavelas Gusevas. Vadovaudamas dviejų forte likusių priešturminių pabūklų komandoms, jis dar sugebėjo šaudyti iš kulkosvaidžio. Forto artileristai sėkmingai atrėmė vokiečių 76-osios rez. divizijos dalinių atakas ir taip padėjo tarp I ir II fortų besiginantiems pėstininkams¹⁷.

14 val. prie II forto išsidėsčiusio 496-ojo Vilkmėgės pėst. pulko 2-ojo bataliono nebeliko. Bataliono vadas ats. plk. Lavrentjevas, kartu buvę karininkai ir 608 kariai žuvo arba pateko į nelaisvę. Vienintelis iš apkasų buvo išneštas kontūzintas bataliono karo gydytojas Fiodorovas.

Nuo 13 iki 14 val. 30 min. vokiečių 261-ojo pėst. pulko 9-osios ir 10-osios kuopų kai kurie būriai priartėjo prie II forto iš fronto ir rytinės, o 263-iojo pėst. pulko 3-iojo bataliono būriai, vadovaujami vyr. psk. Oli'o, iš vakarinės pusės. 14 val. 30 min. prasidėjo II forto šturmas. Netikėtai rytinėje forto pusėje sutratėjo trys rusų kulkosvaidžiai, kurie puolančiuosius privertė sugulti, nes 261-ojo pėst. pulko 10-oji kuopa jau buvo patyrusi daug nuostolių. Likusieji kuopos kariai kartu su 11-osios kuopos kariais šliaužė toliau link forto rytinės pusės, tačiau prašliaužę spygliuotų vielų užtvaras buvo priversti sustoti. Jiems vadovavęs ltn. A. Kriugeris (Krüger) artilerijos vadovybei skubiai perdavė rusų kulkosvaidžių koordinates. Tuoj pat iš 305 mm haubicos buvo iššauti du sviediniai, kurie nutildė kulkosvaidžius. Ltn. A. Kriugeris, 3 ryšininkai ir 3 kariai pradėjo ataką ir iš rytų pusės apėjo fortą. Prie jų iš karto prisijungė 261-ojo pėst. pulko 9-oji kuopa, vadovaujama ltn. Noimanno, ir vyr. ltn. Cinkerio vadovaujama 10-oji kuopa. 263-iojo pėst. pulko 3-iasis batalionas apėjo fortą iš vakarų, tačiau įgulos jau neberado.

¹⁴ Ką pasakoja St. Rimkus // Gintneris A. Lietuva caro ir kaizerio naguose. Čikaga. 1970. L. 264.

¹⁵ Solf F. Zwei Kriegsjahre einer 42 cm batterie // 1920. L. 98–99.

¹⁶ Bielskis J. Kauno tvirtovės fortuose // Gintneris A. Lietuva caro ir kaizerio naguose. Čikaga. 1970. L. 268.

¹⁷ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasiryžusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 13.

Apie 16 val. vokiečiai užėmė fortą. Minėti vokiečių daliniai toliau tęsė puolimą Kaunas–Garliava plento kryptimi, kol prie Centrinio gynybos pylimo susijungė su 261-ojo pėst. pulko 1-uoju batalionu¹⁸. 263-iojo pėst. pulko 1-ojo bataliono kuopos, vadovaujamos psk. Haslerio ir psk. Shrammo, užėmė atkakliai besipriešinančią 3-iąją stacionariąją bateriją¹⁹.

Užimant fortą nemažai karių, ypač karininkų, kuriuos pavadavo puskarininkiai, žuvo arba buvo sužeisti. Reikėtų atkreipti dėmesį į kai kurias labai svarbias ltn. Rudolpho mintis. Karininkai visiškai nebuvo supažindinti su mūšio vietomis, įtvirtinimų linijų ir gynybos lizdų išdėstymu, neturėjo tikslų – o tai ypač svarbu – fortų planų ir aplinkinių vietovių žemėlapių, kuriuos sudarė Vokietijos kariuomenės generalinis štabas²⁰. Užėmus 3-iąją stacionariąją bateriją, o kiek vėliau ir II fortą, buvo pralaužtas fortų gynybos žiedas. Prasidėjo tvirtovės gynybos agonija. 17 val. gen. Elstermanno vadovaujamos 76-osios rez. divizijos daliniai pagaliau užėmė I fortą²¹.

Dabar vokiečiams reikėjo užimti 1-ąją stacionariąją bateriją, kuri padarė puolantiesiems daug nemalonumų. Susidarė labai patogi situacija, nes šalia baterijos iki kairiojo Nemuno kranto buvo išsidėstę 72-asis atsargos batalionas (vadas – kpt. Voronovas) ir 413-ojo pėst. pulko vienas batalionas (vadas – kpt. Bimanas). Šių dalinių kariai atsitraukė arba pabėgo, palikę 1-ąją stacionariąją bateriją be pėstininkų priedangos²². Puolimą plėtojęs 76-osios rez. divizijos 266-ojo pėst. pulko 1-asis batalionas taiklios baterijos pabūklų ugnies buvo tiesiog prispaustas prie žemės. Tuomet psk. Gatskis ir Bruggmannas su keletu karių šalia baterijos esančiu grioviu nepastebėti prišliaužė ir išlipę iš jo apšaudė pabūklų įgulas. Netikėtai užklupę artileristai pasislėpė blindaze. Tuo metu psk. Gatskis atėmė trimitą iš prabėgančio rusų trimitininko. Išgirdę trimito signalą, kariai pakilo į ataką, staigiai įsiveržė į baterijos kiemą ir ją užėmė. Batalionui atiteko 21 artilerijos pabūklas. Šia kryptimi puldamas 266-asis pėst. pulkas paėmė į nelaisvę 5 rusų karininkus ir 748 kareivius, taip pat jam atiteko 79 artilerijos pabūklai, nemažai įvairaus karinio turto, ginkluotės²³.

Ant baterijos pylimų užkopusiems vokiečiams turėjo atsiverti gražus, bet kartu ir kraupus miesto vaizdas. Liepsna jau buvo apėmusi pavienius sandėlius, kai kuriuos miesto pastatus, dūmų kamuoliai kilo į dangų. Nuo Marvelės iki prieplaukos ties Vytauto bažnyčia matėsi sviedinių sudaužyti garlaiviai „Kometa“, „Ekspresas“, „Kurjeris“, „Planeta“, „Marsas“²⁴. Vokiečių daliniai pradėjo veržtis link Centrinio gynybos pylimo vidurio ir dešinėje pusėje esančių redutų. Aršūs mūšiai vyko ir prie III forto, kurį atakavo 261-ojo pėst. pulko 2-asis batalionas, 136-ojo pėst. pulko batalionas ir paskui juos slenkantis 263-iojo pėst. pulko 2-asis batalionas²⁵. III forte kariams pritrūko šovinių, tačiau savanorių jų parūpinti neatsirado. Pasisūlė Kauno gubernijos dvarininkas, jeft. Ipolitas Gailevičius, kuris, nekreipdamas dėmesio į tankią priešininko artilerijos ugnį, sugebėjo įgulos kariams atgabenti reikalingų šovinių²⁶. Po vidudienio III forto dešinėje pusėje esančiai prieššturminių pabūklų baterijai netekus nemažai komandų, vadovavimą likusiems artileristams perėmė vyr. fejerv. Jevsejus Mozgavojus. Jam

¹⁸ Ltn. A. Kriugerio 1915 m. rugpjūčio 16 d. užrašai apie Kauno tvirtovės II forto užėmimą.

¹⁹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 136.

²⁰ Ltn. Kriugerio A. 1915 m. rugpjūčio 16 d. užrašai apie Kauno tvirtovės II forto užėmimą.

²¹ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 136.

²² Лемке М. 250 дней в царской ставке. 1914–1915 // Минск. 2003. Л. 301.

²³ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 136.

²⁴ 1916 m. rugpjūčio 7 d. Vakarų fronto aprūpinimo viršininko raportas // F. 13148. Ap. 1. B. 4311. L. 25.

²⁵ Ltn. Kriugerio (Krüger) A. 1915 m. rugpjūčio 16 d. užrašai apie Kauno tvirtovės II forto užėmimą.

²⁶ 1915 m. 10-osios armijos vado įsakymai Kauno tvirtovei // F. 13184. Ap. 1. B. 285. L. 145.

vadovaujant baterijos sutelktoji ugnis sugebėjo sulaikyti ir išvaikyti puolančias priešininko kolonas²⁷. Forto artileristus palaikė šalia išsidėsčiusi 21-osios art. kuopos 63-ioji lauko baterija, vadovaujama j. fejerv. Ivano Rosijskio, jo pabūklai, šaudydami tiesiogine ir šonine ugnimi vertė vokiečių pėstininkus nutraukti atakas. Tačiau baterijai iššaudžius visus sviedinius, artileristai buvo priversti susprogdinti pabūklus ir pasitraukti²⁸.

Taikliai atsišaudė III forto tarpiniame kaponieriuje likusi baterija, vadovaujama 3-iosios art. kuopos vyr. fejerv. Pavelo Semionovičiaus. Ji neleido priešui priartėti prie forto iš užnugario²⁹. Po pietų, vykstant mūšiams III forte, apsilankė ir su padėtimi susipažino tvirtovės komendantas kav. gen. V. Grigorjevas. 16 val. II gynybos skyriaus komendantas ir tvirtovės štabas buvo praradę ryšį su kitų gynybos skyrių, jau nekalbant apie sektorius, vadais. Juo labiau kad vieną svarbią nešifruotą radijo telegramą perėmė vokiečiai ir drąsiai galėjo įvertinti tvirtovės padėtį. 17 val. kav. gen. V. Grigorjevas paliko komendanto pastatą (dabar Gedimino g.) ir persikėlė į vadavietės blindažą, esantį Petrovkos (Vytauto) kalno šlaite.

18 val. 124-osios pėst. divizijos vadas infant. gen. Lopušanskis įsakė 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko vadui iš likusių pulko 1-ojo ir 3-iojo batalionų kuopų tarp Aleksoto ir geležinkelio tiltų organizuoti gynybą. Pulko vadas plk. Liubimovas, atvykęs prie geležinkelio tilto, pamatė grupėmis ir pavieniui besitraukiančius 104-osios pėst. divizijos karius, kurie perėję tiltą traukė link geležinkelio stoties. Palikęs savus batalionus dešiniajame krante, pulkininkas pats perėjo tiltu į kairįjį krantą ir sutiko besitraukiančias divizijos kuopas. Jis įsakė kuopoms užimti pozicijas abipus geležinkelio linijos ir pastatyti kulkosvaidžius. Tačiau, pradėjus kristi vokiečių sunkiosios artilerijos sviediniams, tarp karių kilo panika – palikę kulkosvaidžius, jie leidosi bėgti. Šalia sprogęs sviedinys kontūzijo ir patį plk. Liubimovą. Matydamas, kad vienas nieko nepadarys, jis grįžo atgal pas savo karius³⁰.

19 val. tvirtovės komendantas tvirtovės pionierių bataliono vadui nurodė parengti sprogdinti septynis per Nemuną nutiestus tiltus, kurie jungė I ir II gynybos skyrius su dešiniuoju upės krantu. Pirmiausia vadui buvo pavesta susprogdinti strateginį geležinkelio tiltą ir du tiltus prie Vytauto bažnyčios. Gavus žinių, kurios, pasirodo, buvo netikslios, kad III forte jau įsitaisė vokiečiai, IV forto komendantui buvo įsakyta artilerijos ugnį sutelkti į užimtą fortą, bet 17 val. paaiškėjo, kad jame kaunasi savi!³¹ Prie Karkazų stovėjusios 55-osios lauko baterijos bmb. Piotras Krupica, kan. Vasilijus Grigorjevas ir kan. Danilas Lebedevas beveik visą dieną šaudė iš kulkosvaidžių. Jų kulkos buvo skirtos bandžiusiems fortą apeiti iš kairiojo sparno vokiečiams. Baigę šovinius, spaudžiami atakuojančio priešininko pėstininkų ir beveik valandą apšaudomi saviškių, jie, o kartu ir likusi įgula, pasitraukė³².

18 val. vokiečių 261-ojo pėst. pulko 1-asis ir 2-asis batalionai bei 253-iojo pėst. pulko 2-asis batalionas pagaliau užėmė III fortą. I gynybos skyriaus pasipriešinimas buvo palaužtas.

III forto komendantas pprp. Lukinas su 100 pėstininkų ir 20 artileristų pasitraukė į IV fortą. 16 val. A. Panemunėje jau buvo smarkiai apšaudomas tvirtovės aerodromas, bet lakūnai negavo įsakymo kilti, o aerodromo techninės tarnybos evakuotis! Tuo metu tvirtovės ko-

²⁷ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 5.

²⁸ Ten pat. L. 11.

²⁹ Ten pat. L. 38.

³⁰ 1915 m. liepos 15–rugsėjo 6 d. 496-ojo pėst. pulko kovos veiksmų žurnalas // F. 3035. Ap. 1. B. 3. L. 2.

³¹ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. 1923. T. 5. L. 259.

³² 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 70.

mendantas 10-osios armijos vadui išsiuntė radiotelegramą: „Mes atsitraukėme už Nemuno. Baisūs nuostoliai. Telegrafo ryšiai su Vilniumi nutraukti. Frontas atviras. Laukiu direktyvų per radiotelegrafą.“³³

19 val. po įnirtingų kautynių prie Centrinio gynybos pylimo viename iš redutų I gynybos skyriaus pusėje buvo sunkiai sužeistas baro artilerijos viršininkas kpt. Placidus Voiceckis. Jis pateko į nelaisvę. Netekę narsaus vado kariai išbėgiojo, todėl vokiečiai prasiveržė, įveikė pylimą, metalinę tvorą ir įžengė į Aleksotą³⁴.

Prasidėjo likusių tvirtovės I gynybos skyriaus karių traukimasis, virtęs bėgimu ir chaosu: „<...> pasiekėme Aleksotą. Prie Nemuno tilto buvo baisus susigrūdimas žmonių ir kareivių<...> Prie tilto galų stovėjo stipri rusų kareivių sargyba, o šalimais buvo pastatytos didelės žibalo statinės. Žmonės kalbėjo, jog naktį tiltą sunaikins – padegs.“³⁵

20 val. tvirtovės štabas gavo žinią, kad laidinio telefono ir telegrafo ryšys su I ir II skyriais nutrauktas galingos priešininko artilerijos ugnies³⁶. Iki 21 val. iš miesto buvo spėta evakuoti likusius 6 tūkst. sužeistųjų. Geležinkelio stotyje, guldant į vagonus paskutinius sužeistuosius, vokiečių artilerijos sviediniai sproginėjo prie pat ešelonų sąstatų. Karo ligoninių sanitarinis personalas traukėsi keliu, vedančiu į VI fortą³⁷. 21 val. paskutiniai I gynybos skyriaus kariai paliko savo pozicijas. Kilus grėsmei, kad II gynybos skyrius bus apeitas iš sparno, nes vokiečių daliniai jau buvo pasiekę Jiesios (dar vadinamą Napoleono) piliakalnį, skyriaus vadas gen. mjr. Verchovskis įsakė daliniams palikti pozicijas ir trauktis. Besitraukiančiuosius gerai dengė IV forto prieššturminių pabūklų baterijos. Vokiečiai bandė pereiti Jiesios rėvą, tačiau į juos buvo nukreipta tiesioginė taikli ugnis. Puolantieji patyrė daug karių nuostolių.

Gynyboje ypač pasižymėjo pabūklų užtaisytojai kanonieriai Koniakovas, Petuchovas, Charitonas Škutko³⁸. 23 val. iš II gynybos skyriaus pradėjo trauktis pėstininkai. Jie kėlėsi per Nemuną pontoniniu tiltu ties VI fortu. 102-osios pėst. brigados kariai traukėsi per Vaišvydavą link Darsuniškio³⁹.

Sproginėjant sviediniams mieste, prasidėjo skubus tvirtovės štabo, karinių valdybų turto evakavimas. Tvirtovės komendanto adjutantas štb. rtm. Georgijus Belogorcevas iš štabo pastato išnešė paliktą tvirtovės vėliavą ir nugabeno ją į saugią vietą. Už šį poelgį jis buvo apdovanotas Šv. Vladimiro 4-ojo laipsnio ordinu⁴⁰. Šalia tvirtovės štabo pastato (Kęstučio gatvėje) sproginėjo ardomieji sviediniai, o šrapneliai virš pastatų stogų. Štabo tarnybos gelbėjo turta, nes užsidegė pastatas.

18 val. sviediniai sproginėjo ir prie Komercijos mokyklos (Donelaičio ir Mickevičiaus gatvių kampas), Arklių turgaus (Vienybės aikštėje)⁴¹ ir šalia Inžinerijos valdybos pastato (Donelaičio ir Gedimino gatvių kampas): skeveldros žiro ant stogo, daužė langus, jų stiklai krito

³³ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 136.

³⁴ Kauno tvirtovės štabo kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 3.

³⁵ Ką pasakoją St. Rimkus // Gintneris A. Lietuva caro ir kaizerio naguose. Čikaga. 1970. L. 265.

³⁶ Kauno tvirtovės štabo kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 6.

³⁷ Ten pat.

³⁸ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 12.

³⁹ Kauno tvirtovės štabo kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 6.

⁴⁰ 1915 m. rugpjūčio 17 d. Kauno tvirtovės komendanto adjutanto štb. rtm. G. Belogorcevo teikimas apdovanoti Šv. Vladimiro 4-ojo laipsnio ordinu // F. 13148. Ap. 1. B. 283. L. 168.

⁴¹ 1915 m. lapkričio 5 d. Kauno tvirtovės vyriausiojo inžinieriaus pavaduotojo raportas // F. 13148. Ap. 1. B. 3207. L. 87.

ant iš vidaus išbėgančių valdybos tarnautojų ir juos sužeisdavo. Antanas Rusteika patyrė dešimt sužeidimų (jam buvo sužalota galva, nugara, šonkauliai, abi kojos), Antanas Puzinas – tris (nukentėjo petys, šonas ir kojos). Vis dėlto dauguma valdybos dokumentų buvo išnešti, sukrauti į automobilius ir išvežti ant Vytauto (Petrovkos) kalno, šalia dragūnų pulko, buvusius garažus. Dalį planų, slaptų dokumentų spėta išgabenti iš Artilerijos valdybos, ten likę viršininko įsakymu buvo sudeginti⁴².

Tuo metu III gynybos skyriuje buvo ramu, ko negalima pasakyti apie IV gynybos skyrių, kuriam vadovavo infant. gen. Lapušanskis. 10 val. vokiečių gen. Esebecko grupuotės stambaus kalibro artilerija pradėjo apšaudyti tarp Šilainių ir X forto esančius gynybinius įtvirtinimus. Apšaudymas tęsėsi visą dieną. Gynybos skyriaus artilerija atsišaudė. 129-ajai ir 130-ajai lauko baterijoms, įsikūrusioms šalia IX forto, pradėjo stigti sviedinių. 14-osios art. kuopos jefr. Antanas Bielius, kan. Aleksandras Sedko, iš forto saugyklų į baterijas nešantys sviedinius, buvo sunkiai sužeisti, bet apkasų nepaliko⁴³. Prie Raudondvario pasirodė vokiečių pusiau šarvuota automobilinė „Kfz 14“ artilerijos baterija ir pradėjo įnirtingai šaudyti iš pabūklų į gynėjų apkasus kairiajame Nevėžio krante. Apkasuose pasilenkę kariai nedrįso net pajudėti, nors šalia stovėjo sava baterija, kuri galėjo juos paremti savąja ugnimi. Tačiau su stebėtojo postu nebuvo ryšio. 14-osios art. kuopos bmb. Nikolajus Riabčikovas sproginėjant sviediniams sugebėjo atkurti ryšį, ir gynėjų baterija priverstė prieš bateriją nutraukti ugnį⁴⁴. Prie IX forto nutrūko ryšys su stebėtojo postu. Nieko nelaukdamas 13-osios art. kuopos kan. Kazimieras Iliušaitis nušliaužė iki vietos, kur buvo nutrauktas laidas, jį sutaisė, ir tvirtovės baterija vėl tęsė dvikovą su priešininko baterija⁴⁵. 3-iajame peršūtimo punkte, kur gulėjo daug sužeistųjų, o šalia sviediniai drebino žemę, nekreipdami dėmesio į pavojų, sužeistus karius tvarestė sanitarai kan. Juozas Pliatkus, Karolis Zumeris ir Petras Janužis⁴⁶. Visą dieną IV gynybos skyriaus daliniai dalyvavo žvalgybos mūšiuose ties Nevėžio upe, nors vokiečiai čia aktyviai nepuolė, nes laukė sėkmingos savo pajėgų puolimo I gynybos skyriuje pabaigos.

Pagaliau 21 val. buvo prisiminta, kad II gynybos skyriaus kairiajame sparne dar 12 val. prasidėjo plk. Voronovo grupuotės ataka, kuri dėl jėgų stokos nebuvo tęsiama. Pulkininkui buvo pranešta, kad jis privalo rengti naują puolimą. Jo daliniai kartu su 65-osios pėst. divizijos trimis pulkais ir 3-iojo Sibiro korpuso dviem pulkais turėjo pulti Marviliaus–Kazimieriškės–Garliavos kryptimi, kita grupė – 3-iojo Sibiro korpuso keturi pulkai – Šiurupio–Jiestraikio kryptimi ir atsidurti prie Veiverių. Likusiai tvirtovės artilerijai buvo įsakyta sutelkti ugnį į planuojamo puolimo ruožą⁴⁷. Tačiau šis gerai suplanuotas puolimas neįvyko. Dabar sunku pasakyti kodėl. Manau, patys rusai bijojo vokiečių smūgio iš sparno gerokai nuvarginto kaimyno, 3-iojo Sibiro korpuso, kuris galėjo jo neatlaikyti, link, nors vokiečiai tikrai nesirengė pulti – prieš korpusą nebuvo išsidėsčiusių stiprių dalinių. O gal tvirtovės likimas buvo kažkieno jau nulemtas?

⁴² 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 36.

⁴³ Ten pat. L. 31.

⁴⁴ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 10.

⁴⁵ Ten pat. L. 6.

⁴⁶ Ten pat. L. 6.

⁴⁷ 1915 m. rugpjūčio 2–4 d. kovos veiksmų žurnalo priedas – sąsiuvinis Nr. 3. Gen. Grigorjevo telegrama // F.13148. Ap. 1. B. 249. L. 39.

Vėlai vakare vokiečių artilerija vis nerimo – toliau apšaudė per miestą besitraukiančius tvirtovės įgulos karius. Sviediniai sproginėjo A. Šančiuose, miesto centre, Žaliakalnyje, Vytauto kalne⁴⁸. Kav. gen. V. Grigorjevas visos tvirtovės įgulos miesto centro, Žaliakalnio, Vytauto kalno gynybą pavedė organizuoti 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko vadui plk. Liubimovui, kurio žinioje, be savo pulko, buvo ir keletas 495-ojo Kauno pėst. pulko kuopų.

Tvirtovės intendantai pradėjo deginti tvirtovės sandėlius. Šančiuose padegė sandėlius, kuriuose buvo saugomi 45 tūkst. pūdų grikių košės, 1 tūkst. pūdų sėmenų, 3 400 pūdų džiovintų daržovių, 4 tūkst. pūdų džiovintų daržovių. Be to, vokiečių artilerijos sviediniai sunaikino du Engelmano fabriko sandėlius, kur buvo laikomi 17 455 pūdai žuvies, 12 300 pūdų šiaudų, 10 tūkst. pūdų lašinių. Aleksote buvę sandėliai atiteko vokiečiams⁴⁹.

Sekdami rugpjūčio 16 d. antrosios pusės kautynių eigą pasigendame tvirtovės komendanto ir štabo vadovavimo. Kur buvo komendantas? Ką jis veikė?

Tvirtovės komendantas, sužinojęs, kad pėstininkų daliniai netvarkingai traukiasi iš Kauno, su keliais karininkais išvyko jų stabdyti, norėjo juos surinkti ir organizuoti jei ne puolimą, tai bent gynybą. Apie 21 val., vykdamas į VI fortą, jis sutiko pakrikusius karius, grupėmis besitraukiančius į Karmėlavą. Komendantas pakeitė savo planus. Jis nuvyko į Karmėlavą, kur sutiko Pasienio divizijos vadą gen. mjr. Trankovskį su 800 išlikusių karių ir 8 tūkst. naujokų be ginklų ir skubiai išsiuntė į Kaišiadoris. Apie 24 val. komendantas 10-osios armijos vadui išsiuntė telefonogramą: „Po 11 dienų atkaklių ir nuolatinių kautynių įgulos kariuomenė neišlaikė ir pasitraukė Karmėlavos, Pravieniškių link. Pėstininkų vadai nesusipažino su tvirtovės gynybos nuostatais, palikdavo pozicijas. Jeigu pasiseks, sulaukysiu karius linijoje Karmėlava–Davalgonys–Pravieniškės, priversiu juos susitvarkyti ir jie puls į pagalbą Kaunui, kur I-as gynybos skyrius jau užimtas prieš. Ryšį palaikysime per Jonavą. Grigorjevas“⁵⁰.

⁴⁸ Kauno tvirtovės štabo kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 6.

⁴⁹ 1915 m. rugsėjo 17 d. civilinio rūmų tarėjo Dagio raportas // F. 13148. Ap. 1. B. 5108. L. 144.

⁵⁰ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. 1923. T. 5. L. 262.

25. Chaosas tvirtovės štabe ir įguloje

Rugpjūčio 17 d. (s. st. 4)

Tvirtovės komendantas Karmėlavoje gavo 10-osios armijos vado infant. gen. E. Radkevičiaus radiotelegramą: „Išvežkite į Vilnių, ką galima išvežti. Atkakliai stenkitės išlaikyti likusių gynybos skyrius. Atkurkite ryšį su Jonava. Sutelkite ugnį į I gynybos skyrių.“¹

2 val. palikęs Karmėlavą komendantas išvyko į Davalgonis, kur buvo susitelkusi 96-oji apsaugos brigada, tiksliau, jos likučiai – 350 karių. Po susitikimo su brigados vadu plk. Tolbuzinu jis išvyko VI forto link, bet jo nepasiekęs pasuko į Opnarų dvarą ir nuvažiavo į Rumšiškės². Kodėl jis taip padarė, dabar sunku pasakyti. Gal jis rengėsi apžiūrėti naują gynybos liniją? Bet juk buvo laukiamas ir VI forte, kur susirinkusi didelė grupė aukštųjų karininkų laukė jo įsakymų. Juo labiau kad tvirtovė priešinosi. Rumšiškėse komendantas sutiko 102-osios apsaugos brigados vadą gen. mjr. S. Verchovskį ir 71-ojo atsargos bataliono vadą pplk. N. Greną, kuriems raštu įsakė už Rumšiškių organizuoti gynybą, t.y. užimti būsimojo gynybos baro ariergardo pozicijas.

4 val. 30 min. į Rumšiškės pas komendantą atvyko 34-ojo korpuso štabo karininkas su 10-osios armijos vado rašteliu, kuriame buvo reikalaujama pranešti apie padėtį. Užuoat atsakęs raštu, komendantas išvyko į Kaišiadoris, kur buvo 34-ojo korpuso štabas.

9 val., naudodamasis „Juzo“ telegrafo aparatu, jis kalbėjosi su 10-osios armijos vadu. Kav. gen. V. Grigorjevas vadui išdėstė, kokia tvirtovėje padėtis, nors daug ko, ko klausė armijos vadas, negalėjo paaiškinti. Baigus pokalbį, komendantui buvo įsakyta likti korpuso štabe. Keista, juk jis turėjo skubiai vykti į tvirtovę ir vadovauti besiginantiems daliniams arba organizuoti naują gynybos liniją. Tačiau komendantas, užuoat vykdęs armijos vado įsakymą, išvyko į Žiezmarius. Nors šalia buvę karininkai prašė jį grįžti į VI fortą, jis tai padaryti atsisakė. 10-osios armijos vado įsakymu Žiezmaruose kav. gen. V. Grigorjevas buvo suimtas ir išsiųstas į Vilnių, o naujuoju komendantu buvo paskirtas tuo metu tvirtovėje buvęs infant. gen. Lopusanskis³.

Kodėl komendantas negrįžo į tvirtovę? Pirmiausia – daugelis sakė, sako ir dar sakys – jis ją išdavė. Tačiau giliau pamąstęs autorius padarė išvadą, kad jį patį ir tvirtovės įgulą išdavė ir paliko likimo valiai Vyriausiasis kariuomenės štabas!

Kaip klostėsi įvykiai tvirtovėje toliau? Plk. Liubimovas puikiai suvokė, kad artėja katastrofa, tačiau kaip karys stengėsi atlikti savo pareigą. Su savo kuopomis atvykęs prie geležinkelio tilto, jis įsakė 7-osios kuopos vadui išdėstyti pulko 5-ąją ir 7-ąją kuopas prie Nemuno dešiniojo kranto, tarp geležinkelio ir Aleksoto tiltų. Naktį atvyko dvi 495-ojo Kauno pėst. pulko kuopos, kurios pratęsė 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko kuopų gynybos liniją Šančių link. Pulkininkas laukė atvykstant savo pulko 6-osios kuopos, tačiau ji jau buvo su-

¹ 1915 m. rugpjūčio 4 d. gen. Radkevičiaus radiotelegrama Kauno tvirtovės komendantui // F. 13148. Ap. 1. B. 251. L. 1.

² Kauno tvirtovės štabo kovos veiksmų žurnalas // F.13148. Ap. 1. B. 246. L. 6.

³ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. 1923. T. 5. L. 263.

triuškinta mūšiuose ties II fortu. Kuopos iškasė apkasus. Netrukus vokiečiai prie Nemuno kairiojo kranto išdėstė artilerijos bateriją. Kai ėmė sproginėti sviediniai, 495-ojo Kauno pėst. pulko kuopos pakriko, paliko apkasus ir leidosi bėgti. Prie Soboro (Ilgulos bažnyčios) stovintis Ypatingasis sargybos dalinys gaudė bėglius ir grąžindavo į apkasus. Centre buvę kariai ėmė leisti šviečiamąsias raketas, tačiau iš to buvo daugiau žalos negu naudos, nes jos apšviesdavo ir savųjų dalinių susibūrimo vietas, ir vokiečių artilerija tuo sėkmingai naudojosi. Vienam 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko 5-osios kuopos kariui paleista raketa nutraukė galvą⁴.

24 val. iš I gynybos skyriaus besitraukiančių karių jau nesimatė. Tuo metu atvyko keletas pionierių, vadovaujamų prč. Safonovo⁵.

496-ojo Vilkmergės pėst. pulko 5-osios kuopos vado prč. Safonovas paprašė į pagalbą 20 karių, kad padėtų parengti tiltus (pontoninį ir medinį) sprogdinimui. Pėstininkai atrideno dvi statines žibalo. Juo aplaistė medinį tiltą ir paskleidė ant jo šiaudų. 1 val. medinis tiltas buvo susprogdintas, bet likučiai dar 4 val. degė, o pontoninis – sprogo per vidurį ir liko nesunaikintas⁶. Maždaug tuo pat metu miestą sudrebino galingas sprogimas. Tai štb. kpt. Stepanovo vadovaujami pionieriai susprogdino dvivėžį geležinkelio (kauniečių vadintą Žaliuoju) tiltą, susidedantį iš keturių skirtingo ilgio (71 ir 79 m) geležinkelio sekcijų. Po sprogo dvi vidurinės 79 m ilgio sekcijos įkrito į Nemuną⁷. Kiti pontoniniai tiltai buvo susprogdinti, kai pasitraukė II gynybos skyriaus kariai.

Vokiečių artilerija smarkiai apšaudė tvirtovės kibirkštinę radijo stotį, stovėjusią ant Vytauto kalno. Stoties viršininkas įsakė skubiai viską, kas įmanoma, išmontuoti ir evakuotis. Prieš tai jis suspėjo gauti 34-ojo korpuso štabo radiotelegramą. 2 val. 30 min. kpt. Gaureris įjungė variklius, visus likusius prietaisus ir padegė stoties pastatą bei šalia buvusią saugyklą. „Marconi“ plieninių vamzdinių stiebų sunaikinti nepavyko, nes pritrūko sprogmėnų⁸. Ryte stotis buvo įrengta Biruliškėse. Surenkant stotį ypač pasižymėjo 2-osios art. kuopos kan. Michailas Machorkinas ir 17-osios art. kuopos kan. Michailas Muravjovas. Greitai ryšį jau galėjo palaikyti III ir IV gynybos skyriai⁹.

Apie 2 val. 30 min. A. Panemunę ir joje esantį tvirtovės aerodromą apšvietė raketos. Aerodrome pradėjo sproginėti vokiečių artilerijos sviediniai. Lakūnai poručikai Semionovas, Levšanovskis, Trusovas, prp. Sumarokovas, laisvai samdomieji S. Matvejevičius, E. Gofmanas ir J. Železnovas nutarė skristi, nors lėktuvų kilimo takas baigėsi ties Nemuno krantu. Žvalgai poručikai Sviburskis, Škarinas ir Grenas taip pat pasiryžo skristi kartu ir padėti lakūnams, nors į Kaišiadoris galėjo važiuoti ir automobiliu.

2 val. 45 min. lėktuvai iš aerodromo pradėjo kilti. Pakilus pirmajam lėktuvui, vokiečiai dar geriau apšvietė aerodromą, dar stipriau jį apšaudė. Vos pakilus nuo tako, užgeso variklis ir lėktuvas nukrito Nemuno pakrantėje, tačiau lakūnas prp. Sumarokovas liko sveikas, o lėktuvo nuolaužos sudegė. Pakilti ir nuskristi į naują vietą buvo taip pavojinga, kad lakūnui ir

⁴ Pociūnas A. Kauno tvirtovės žlugimas // Darbai ir dienos. 2000. Nr. 21. L. 97.

⁵ 1915 m. rugpjūčio 7 d. 496-ojo pėst. pulko 2-ojo bataliono 5-osios kuopos I. e. vado pareigas raportas vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 12. L. 22.

⁶ Ten pat.

⁷ Kutka. Geležinkelių atstatymo darbai Lietuvoje 1914–1918 m. Kaunas. 1931. L. 13.

⁸ 1915 m. rugpjūčio 12 d. Kauno tvirtovės kibirkštinės stoties viršininko raportas tvirtovės inžinierių viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 3148. L. 4.

⁹ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 36.

žvalgai iškilo keblumų nustatant tikslų skrydžio maršrutą. Prč. Levšanovskis ir žvalgas prč. Grenas, laisvai samdomasis S. Matvejevičius ir žvalgas prč. Škvarinas po dviejų valandų neramaus skrydžio pasiekė Vilnių. Bet dėl rūko savi kariai palaikė juos vokiečiais ir 100 m aukštyje lėktuvus apšaudė. Apšaudytas buvo net skrendantis 10 m aukštyje S. Matvejevičiaus lėktuvas. Pagaliau šis lėktuvas buvo pamuštas ir nukrito. Prč. Škarino fotoaparataž perskrodė berdano kulka. Vyrai išsigelbėjo per stebuklą. Laisvai samdomasis E. Gofmanas, leisdamasis tamsoje, sulaužė ratus. Poručikų Semionovo ir Trusovo lėktuvai virš Kaišiadorių beveik pusę valandos buvo apšaudomi saviškių. Virš tvirtovės skrisdamas prč. Semionovas galvojo, kad apačioje vokiečių kariai, nes lėktuvą apšaudė tvirtovės įgula, todėl pasuko link Pyplių, kur orlaivį šrapneliais tikrai apšaudė vokiečių artilerija. Lakūnas, pamatęs degantį Kauną, nuskrido I forto link ir nusileido iki 1 200 m, bet lėktuvą vėl apšaudė vokiečiai. Pagaliau skrisdamas pagal degantį tvirtovės dirizablių elingą (A. Panemunės aerodrome buvo padegti visi pastatai) jis pasuko link Kaišiadorių ir ten sėkmingai nusileido.

Į prč. Trusovo lėktuvą buvo pataikyta net septynis kartus. Nors perskridimo operacija vyko sudėtingai, vis dėlto pavyko išgelbėti keturis lėktuvus. Už nuopelnus poručikai Semionovas, Trusovas ir Levšanovskis, taip pat prp. Sumarokovas, poručikai žvalgai Svirulskis, Grenas ir Škarinas buvo apdovanoti 4-ojo laipsnio Šv. Vladimiro kryžiais su kalavijais ir kaspinėliu, laisvai samdomas vyr. psk. S. Matvejevičius, j. psk. E. Gofmanas ir eil. Josifas Železniovas – Šv. Georgijaus kareivio kryžiais¹⁰.

Susprogdinus tiltus, vokiečių artilerija dar labiau suaktyvėjo. Ryte plk. Liubimovas pakeitė kai kurių kuopų išdėstymo planą: vieną išskleidė į kairę nuo geležinkelio tilto, kitą – priešais tiltą. Buvo susprogdintos tik dvi geležinkelio tilto sekcijos, todėl vokiečiai galėjo greitai persikelti į kitą Nemuno pusę. Norėdamas gauti maisto kariams, 13–14 val. plk. Liubimovas pasiuntė būrį į A. Panemunės maisto sandėlius. Šančiuose šis būrys netikėtai susidūrė su vokiečiais, kurie kaip tik toje vietoje buvo persikėlę per Nemuną. Šie ėmė šaudyti ir dalis pasiūsto būrio karių žuvo. Netrukus pulko vadas pamatė per upę besikeliančias gausias vokiečių kareivių voras. Tai buvo priešakiniai 79-osios rez. divizijos daliniai, vadovaujami gen. mjr. Boėso. Pastebėjęs, kad jo baro gynyba neveiksminga, plk. Liubimovas įsakė trauktis. Tuo metu to paties 496-ojo Vilkmėrgės pėst. pulko 5-osios kuopos (kuri buvo apsikarusi ruožė nuo Vytauto bažnyčios iki dabartinės Maironio g.) vadas ryte išvydo prie Nemuno, į kairę nuo Aleksoto, apkasus kasančius vokiečių karius. Tai buvo priešakiniai 76-osios rez. divizijos daliniai, vadovaujami gen. mjr. Elstermanno. Kuopa ėmė šaudyti į priešą iš šautuvų, privertė jį mesti darbą ir slėptis už Aleksoto pastatų prie Nemuno. Tik vėliau jie galėjo surankioti savo žuvusiuosius ir sužeistuosius. Vokiečiai dar bandė kelis kartus apsikasti, tačiau darnūs kuopos šūviai neleido jiems net pajudėti. 14 val., dengiami šrapnelių sproгимų, kulkosvaidžių ir šautuvų ugnies, šeši vokiečių drašuočiai pradėjo keltis per Nemuną. 5-osios kuopos kariai leido jiems priartėti prie kranto, o po to visus nukovė.

Po pusvalandžio sugaudė pragaištinga vokiečių artilerijos, kulkosvaidžių ir šautuvų sutartinė. Užsidegė ir griuvo šalimais esantys Senamiesčio pastatai. Tuo metu į vieną Rotušės aikštėje esančios Jėzuitų bažnyčios bokštą pataikė sviedinys ir gerokai jį apgriovė. Tuojau užsidegė ir Jėzuitų vienuolynas: „<...> kanonada pasiekė didžiausio smarkumo. Aiškiai buvo girdėti pastatytos Žaliajame kalne baterijos (9-oji stacionarioji baterija) šūviai.

¹⁰ 1915 m. rugpjūčio 23 d. slaptas 27-ojo aviacijos korpuso dalinio viršininko raportas Nr. 101 Kauno tvirtovės štabo viršininkui // F. 13148. Ap. 1. B. 285. L. 95.

Griausmas buvo toks stiprus, kad negalima susikalbėti<...> 3 val. išgirdau kulkosvaidžius ir šautuvų šūvius iš Rotušės pusės. Kadangi šaudymas vis darėsi aiškesnis, uždariau savo buto langines<...>“¹¹

Kuopos vadas pranešė plk. Liubimovui, kad nebeliko šovinių, šis įsakė palikti apkasus. 15 val. 15 min. kuopa rengėsi trauktis geležinkelio tilto link. Prieš tai buvo pasiūsti žvalgai, kurie po 20 min. grįžę vadui pranešė, kad savieji jau prieš valandą paliko pozicijas prie tilto, nuo Šančių atėję vokiečiai užėmė geležinkelio stotį, Karo ligoninę, o jų žvalgai įsitaisė Karmelitų bažnyčios bokštuose. Kuopa užkopė į Žaliakalnį ir Savanorių plentą pasiekė VI fortą. Tai buvo paskutinis Kauno tvirtovės įgulos pėstininkų dalinys, kuris pasitraukė iš miesto¹².

Priešlėktuvinės baterijos vadas prp. Borovitinovas (2 baterijos pabūklus jis tikriausiai buvo pastatęs Gojuje, Nemuno ir Neries santakoje – aut. past.) kairiajame Nemuno krante pastebėjo vokiečių pėstininkus, kurie iš lengvųjų ginklų gerokai apšaudė priešingą upės krantą. Minėtoji baterija iššovė 600 šrapnelių, du kartus priešininką privertė pasitraukti nuo kranto ir slėptis Linksmadvario rėvoje. Prp. Borovitinovas pastebėjo nuo Marvos pusės į kitą upės krantą valtimis plaukiančius vokiečius. Nieko nelaukdamas, jis įsakė trauktis. 12 val. 30 min. buvo nuleista tvirtovės vėliava (tikėtina – buvusi prie komendanto namo, nes didžioji tvirtovės vėliava plevėsavo 9-ojoje stacionariojoje baterijoje, kurios artilerija buvo aktyvi iki 15 val., matyt, artileristai patys ją ir nuėmė).

Priešlėktuvinė baterija, susirinkusi sužeistuosius ir pabūklus, pasiekė VII fortą, jį aplenkė ir paliko tvirtovę¹³.

Mieste ir toliau sproginėjo sviediniai. „Stebimės, kad Lukšio (dabar – Šv. Gertrūdos) gatvėje atdara krautuvė ir moteriškė laukia pirkėjų uždarbio. Grįžtant atgal<...> trokšt sviedinys<...> O moteriškė krautuvės tarpdury guli negyva. Kitoje vietoje guli vyriškio lavonas. Siūlo mums apsigyvent naujame mieste, mediniuose nameliuose. Sako, čia aplinkui visai ramu. Gerai, pažiūrėsime. Už pusvalandžio grįžtame – iš namelių tik šipuliai<...> Geležinkelio stotis apgulta pabėgėlių, traukiniai nepajėgia paimti. Kiti eina pėsti į Vilniaus pusę<...> Laisvės Alėjoje (tada – Nikolajaus prospekte) jau triukšmas. Krinta granatos. Užėnam klaną kraujo. Pro aptiekos duris matyti ten gulįs kruvinas žmogus.“¹⁴

„Tiek tegaliu užrašyti apie miesto šaudymą, ką pats esu matęs per šias dienas. Buvo daug pasakojama, bet, matyt, taip pat daug perdedama, pvz., kalbėjo apie didelį užmuštų civilių gyventojų skaičių, tačiau manau, kad tai netiesa, ir jei čia kas nukentėjo, tai iš viso su sužeistaisiais nebus per 100 žmonių, o daugiausiai koks 150. Sakoma, kad daugiausiai užmušta prie tunelio ir geležinkelio stoties. Pačiame mieste žuvo daugiausiai keliolika žmonių. Iš mano pažįstamų teuzmuštas Šančių bažnyčios vargonininkas Čailytkas ir sužeista viena panelė, arklinio pašto seniūno duktė<...> Daugiausiai nukentėjo ta miesto dalis, kuri yra prie geležinkelio stoties<...>“¹⁵

Sėkmingai puolant vokiečių pagrindinėms pajėgoms, pagaliau gavus reikiamą pastiprinimą, gen. mjr. F. Esebecko grupuotė rengėsi viso IV gynybos skyriaus puolimui. 9 val. puolimo kryptimi visa grupuotė artilerija ir 210 mm kalibro artilerijos pabūklai paleido uraganinę ugnį, kurios pagrindinis sviedinių smūgis buvo nukreiptas į VIII ir IX fortus. Ugnis

¹¹ Daugirdas T. Kaunas vokiečių okupacijoje. Kaunas. 1937. L. 20.

¹² Pociūnas A. Kauno tvirtovės žlugimas // Darbai ir dienos. 2000. Nr. 21. L. 97–99.

¹³ Лемке М. 250 дней в царской ставке // Минск. 2003. Л. 316.

¹⁴ Pikčilingis J. Pergyventos valandos // Karo archyvas. Kaunas. 1926. T. 3. L. 97.

¹⁵ Daugirdas T. Kaunas vokiečių okupacijoje. Kaunas. 1937. L. 26.

buvo tokia tanki, kad fortų įgulos negalėjo išeiti iš slėptuvių. Sviediniai nutraukė laidus, todėl palaikyti ryšį su kitais gynybos skyriais (ir pačiame skyriuje) buvo neįmanoma. Nors telegrafo kuopos kariai nuolat buvo siunčiami atkurti ryšio, viskas buvo veltui. Kanonada tęsėsi iki 12 val. Tad naudojamosi buvo tik pasiuntiniai¹⁶.

IV gynybos skyriaus įgulą tuo metu sudarė vienas 494-ojo pėst. pulko batalionas, 495-ojo Kauno pėst. pulko dvi kuopos, 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko dvi kuopos ir viena 493-ojo pėst. pulko kuopa. 14 val. vokiečių kolonos visu frontu nuo Nevėžio žiočių iki Lentainių pradėjo puolimą. Iki 14 val. Vilijampolėje laikėsi 10-oji stacionarioji baterija, kuri savo artilerijos ugnimi neleido vokiečiams persikelti per Nemuną, o jei koks dalinys tai ir bandė padaryti, turėjo daug nuostolių. Ypač taikliai šaudė 15-osios art. kuopos taikytojo kan. Ivano Stepanovo pabūklas¹⁷. Tačiau vokiečiai bateriją apėjo iš užnugario ir užėmė jos pozicijas, tada tęsė puolimą link VIII forto užnugario. Tuo metu žvalgai nuo Aukštųjų Kaniukų pastebėjo prie Nevėžio žiočių artėjančias vokiečių kolonas. Priešininkas puolė ir gynybos skyriaus dešiniajame sparne buvusius 495-ojo Kauno pėst. pulko 3-ojo bataliono apkasus, kurių gynybai vadovavo šio bataliono vadas ats. plk. M. Šteinas. Tuo tarpu I. e. 124-osios pėst. divizijos 2-osios brigados vado pareigas ir vadovavęs skyriaus gynybai (nes tuo metu tvirtovės gynybai jau vadovavo infant. gen. Lopušanskis) plk. Bagramovas, susidarius tokiai kritiškai padėčiai, išlikusius IV gynybos skyriaus įgulos tarybos narius sukvietė į pasitarimą.

Jame dalyvavo skyriaus artilerijos viršininkas pplk. Goldinas, skyriaus inžinierių vadas ats. plk. S. Jakovlevas, ryšių tarnybos skyriaus viršininkas prč. Makejevas. Plk. K. Bagramovas apibūdino bendrą skyriaus ir tvirtovės padėtį. Taryba, matydama, kad du batalionai tikrai nepajėgs apginti šio skyriaus, vienbalsiai nutarė nutraukti pasipriešinimą, išvesti dalinius, susprogdinti visus inžinerinius statinius ir artilerijos pabūklus¹⁸. Prieš palikdamos skyrių, visos išlikusios baterijos iš artilerijos pabūklų paleido galingą ugnį. Iššaudžius sviedinius, jie buvo susprogdinti arba sugadinti. Prie IX forto išsidėsčiusi 129-oji lauko baterija taikliai šaudė į artėjančias priešininko eiles, bet, pradėjus trauktis, šalia buvusiems pėstininkams kanonieriams Antonui Novoselskiui, Babrakai Kijoršancui, Stepanui Kaškevičiui ir Piotru Šipko baterijos vadas įsakė susprogdinti pabūklus, ką jie sėkmingai ir padarė. Tačiau besitraukdami kariai rado kelis paliktus pabūklus ir sugebėjo juos išvežti iš tvirtovės¹⁹.

Pradėję trauktis pėstininkai iš apkasų buvo išvedami palaipsniui: pirmiausia iš gynybos skyriaus kairiojo sparno, paskui ir visi kiti. Traukėsi 493-ojo pėst. pulko 7-oji kuopa, kuri buvo išsidėsčiusi X forte (Romainiuose). Ji dėl nuolatinių vokiečių artilerijos apšaudymų buvo gerokai praretėjusi. Forto komendantas ats. kpt. Trembovelaskis įsakė fortą, kuris dar nebuvo baigtas statyti, bet atrodė įspūdingai, susprogdinti. Griuvo gelžbetonio statiniai ar jų dalys, todėl objektas gynybai jau nebetiko.

Besitraukianti kuopa kartu išsivežė ir 9 kulkosvaidžius²⁰. Tarp jos karių buvo 13-osios art. kuopos kan. Antanas Jovaiša, kulkosvaidžių komandos narys. Jis kartu su atsarginėmis

¹⁶ 1915 m. rugpjūčio 24 d. I. e. 124-osios divizijos 2-osios brigados vado pareigas raportas Nr. 6 divizijos vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 12. L. 152.

¹⁷ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 63.

¹⁸ 1915 m. rugpjūčio 24 d. I. e. 124-osios divizijos 2-osios brigados vado pareigas raportas Nr. 6 divizijos vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 12. L. 152.

¹⁹ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 71.

²⁰ 1915 m. liepos 19–spalio 6 d. 493-ojo Klinsko pėst. pulko kovos veiksmų žurnalas // F. 3032. Ap. 1. B. 4. L. 19.

dalimis išgabeno sunkųjį kulkosvaidį²¹. Kanonieriai Andrejus Našaturevas, Michailas Pelovas ir Nikolajus Dostavolovas pamatė prie apkasų Nevėžio dešiniajame krante artėjančius vokiečius. Jie metė savo ginklus ir išvežė du kulkosvaidžius, visą komplektą jų atsarginių dalių ir likusius šovinius²². 14-osios art. kuopos j. fejerv. Fiodoras Kopytovas, nepaisydamas uraganinės priešininko ugnies ir šiomis paskutinėmis minutėmis suprasedamas, ką reiškia ryšys, nutrauktus laidus sutaisė, todėl gynybos skyriaus viršininkas ir IX fortas galėjo toliau palaikyti ryšį²³. Netrukus buvo pradėti sprogdinti išlikę sviedinių sandėliai. Kariai, palikdami betonines slėptuves, padegdavo gultus, medinius baldus, šiaudus, kad sugadintų vidaus sienas, lubas – ant jų nusėdavo storas suodžių sluoksnis ir vokiečiai patalpomis jau nebegalėdavo naudotis²⁴. Pradėjo trauktis ir VIII forto įgula. Jaunesnieji jefreitoriai Dmitrijus Taranas ir Grigorijus Trofimovas padegė forto mašinų skyrių, sandėlį, kuriame buvo laikomos artilerijos priemonės, neliečiamosios maisto atsargos.

Vokiečiams priartėjus prie VIII forto, j. fejerv. Steponas Vaišelis sėkmingai susprogdino forto parako sandėlį – nemaža jo dalis susmego²⁵. Neišvengta ir kuriozų. Vienas sviedinys pataikė į IX forto šarvuotas duris, ir sprogimas jas užblokavo. 28-osios art. kuopos pppr. Andrejus Batičevas ir eil. Prochoras Statuevas nesutriko. Jie griebė pjūklą ir sugebėjo išpjauti vienas užnugario kaponieriaus ambrazūros grotas. Per atsivėrusią angą sugebėjo išlįsti įstrigusios kuopos kariai²⁶.

Domeikavoje buvo sudegintas didelis šovinių sandėlis, nes trūko arklių ir vežimų, kuriais būtų galima išvežti ten esantį turtą. 17 val. skyriaus daliniai pasiekė tiltą per Nerį netoli Kleboniškio. Tačiau vokiečių artilerijos stebėtojai nustatė, kur yra tiltas, ir pradėjo jį šaudyti, todėl dalinių kariai buvo priversti būreliais bėgte perbėgti juo į kitą pusę. 18 val. visi didesni daliniai jau buvo persikėlę per tiltą. 494-ojo pėst. pulko bataliono kariai iš karto užėmė pozicijas kairiajame Neries krante, kad galėtų pridengti atsitraukiančius draugus. Iki 21 val. likę skyriaus kariai po du tiltu perbėgdavo į kitą pusę. Netrukus visi kariai jau buvo persikėlę, todėl plk. K. Bagramovo įsakymu pionieriai tiltą susprogdino, o 15-osios art. kuopos bmb. Pavelas Tomkovičius ir kan. Nikolajus Čurbanovas jo likučius padegė²⁷.

Dalis 496-ojo Vilkmergės pėst. pulko 10-osios kuopos buvo išsidėsčiusi IX forte, kita dalis – pradėtame statyti Domeikavos forte. 15 val. sviediniams pradėjus sproginėti IX forte, puskuope atsitraukė į Domeikavą ir susijungė su kita puskuope. Domeikavoje tuo metu degė namai, sandėliuose sproginėjo sviediniai, matėsi susprogdintų artilerijos pabūklų. Čia, netikėtai sprogius betoniniams sandėliams, sprogimo banga vos neužmušė grupelės kuopos karių, kurie tuo metu dar netoli buvo nužygiavę. 16 val. kuopos vadas įsakė palikti Domeikavos fortą ir žygiuoti prie pontoninio tilto per Nerį, tačiau jis jau buvo susprogdintas. Kariai ties Kleboniškėmis rado brastą ir sėkmingai persikėlė per upę. Tai buvo paskutinis IV gynybos skyrių palikęs dalinys²⁸.

²¹ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 16.

²² Ten pat. L. 60.

²³ Ten pat. L. 10.

²⁴ 1915 m. rugpjūčio 24 d. I. e. 124-osios divizijos 2-osios brigados vado pareigas raportas Nr. 6 divizijos vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 12. L. 153.

²⁵ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 61.

²⁶ Ten pat. L. 32.

²⁷ Ten pat. L. 61.

²⁸ 1915 m. rugpjūčio 17 d. 496-ojo pėst. pulko 3-iojo bataliono 10-osios kuopos vado raportas bataliono vadui // F. 2437. Ap. 2. B. 12. L. 21.

Traukdamiesi rusų kariai prie IV forto rado užmuštą vokiečių, iš kurio dienoraščio nustatyta, kad tai 115-osios rez. divizijos 40-ojo rez. pulko karys. Matyti, kad vokiečių 40-asis rez. korpusas gavo naujų pajėgų. Rugpjūčio 16 d. dalyvavusi puolant tvirtovę 115-oji rez. divizija buvo atvykusi iš Vakarų fronto (Suasono)²⁹.

Šančiuose buvo likę nemažai intendantūros karių, ypač kepėjų, kurie negavo įsakymo trauktis, todėl nutarė likti ir slėptis slėniuose. A. Šančių pašlaitėse jiems teko matyti ir mūšiuose nedalyvavusių baterijų. „Grazios 6 colių patrankos žiūrėjo į priešininko pusę; tik jų visų raktai, matyt, buvo dingę kartu su nubėgančiais nuo jų šaudytojais. Tačiau krūvos sviedinių tebegulėjo prie jų taisyklingais kūgiais – matyt, nė neliestos<...>“³⁰ Tai galėjo būti 114-oji, 115-oji, 116-oji ir 117-oji lauko baterijos, kurių ugnis turėjo būti sutelkta į A. Panemunę. „Besidairydami po paliktąsias baterijas, išgirstame atsikeikiant kareivių. Žiūrim – grįžta būreliais artileristai<...> vokiečių niekur nei regėt, nei girdėt. Pasigirdo patrankos šūviai,<...> nesuskaitoma daugybė. Tatai šaudė mūsų šaliai. Bet kur jie šaudė, matyt, niekas iš jų nežinojo.

Jų šoviniai kartais sprogdavo Nemune, kartais – šiaurės Nemuno<...> šaudė ir šaudė, nors vokiečių pusėj tylu. Netrukus įsiklausėm, kad patrankinius šūvius pakeitė šautuviniai. Juos užklupo vokiečiai iš užpakalio<...>“³¹ Pavakarį tiek Šančiuose, tiek A. Šančiuose jau buvo vokiečių. Šančiuose bėgantys rusų kariai padegė konservų sandėlių. „Tačiau dauguma konservų nebuvo sudegę<...> žiūrėjom ir vieną vokiečių kareivį. Jis, atmušęs karinį sandėlį ir išsivertęs oran visą krūvą batų, rinkosi, kuriais iš jų apsiauti“³².

Liudininką papildė ir dokumentai. Pavyzdžiui, Kauno maisto sandėlyje Nr. 3 liko neišvežtų ir nesunaikintų produktų atsargų: 39 669 pūdai ir 31 svaras miltų, 11 592 pūdai ir 4 svarai kruopų, 10 908 pūdai ir 16 svarų cukraus, 1 953 963 davinių mėsos konservų ir 20 įvairių pavadinimų maisto produktų. Kauno maisto sandėlyje Nr. 2 buvo likę: 154 319 pūdų ir 22 svarai ruginių miltų, 21 598 pūdai ir 22 svarai grikių kruopų, 12 288 pūdai ir 2 svarai cukraus, 3 115 499 davinių mėsos konservų ir dar 28 įvairių pavadinimų maisto produktų³³.

Šie nesunaikinti, nevysiškai sudegę maisto sandėliai, kurių tvirtovėje buvo likę tikrai daug, ilgai gelbėjo žmones: vėliau kauniečiai visus metus neįtardė bado, ko negalima pasakyti apie kitus Lietuvos regionus.

Iki 16 val. per Nemuną jau buvo persikėlusios 166-ojo, 253-iojo, 263-iojo ir 261-ojo pėstininkų pulkų pirmosios kuopos. Todėl tuo metu pontonais į dešinią Nemuno krantą persikėlė 40-ojo rez. korpuso vadas infant. gen. K. Litzmannas, jo sūnus, hercogas Rudolfas, švedų plk. Bouvengas, kiti štabo karininkai. „Antroje Nemuno pusėj dega fabrikai ir dideli miško sandėliai: kitose miesto dalyse veržiasi į dangų ugnis. Plati tėkmė raudona nuo pašvaistės. Vyksta pėstininkų perkėlimas, bet neužtektinai greitai, nes per maža keltų. Aplink mus baisus tratėjimas, ypač nuo savų baterijų<...>“³⁴ Gavęs žinią, kad užimtas Vytauto kalnas, korpuso vadas su lydinčia grupe išėjo į Michailovo (Vytauto) prospektą. Čia, prie geležinkelio stoties, buvo prigrūsta lauko artilerijos pabūklų. Prie jų voliojosi užmušti arkliai (rusai bandė juos išvežti, bet nespėjo) ir nužygiavo į kalną, kur buvo tinkamiausia vieta

²⁹ 1915 m. liepos 1–rugpjūčio 13 d. kovos dokumentai. Rugpjūčio 5 d. 22 val. nauji duomenys apie priešą // F. 2723. Ap. 1. B. 289. L. 249.

³⁰ Vireliūnas A. Atsiminimai iš Didžiojo karo // Karo archyvas. Kaunas. 1925. T. 1. L. 111–112.

³¹ Ten pat.

³² Ten pat.

³³ 1915 m. rugpjūčio 4 d. Kauno tvirtovės žiniaraščiai, iš kurių galima spręsti, kiek ir kokių produktų traukiantis iš tvirtovės buvo palikta // F. 13148. Ap. 1. B. 290. L. 1, 11.

³⁴ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 137.

toliau vadovauti miesto užėmimo operacijai. Tačiau generolas neatsispyrė pagundai: jis kartu su sūnumi ir grupe karių nužygiavo K. Petrausko gatve iki Radvilėnų plento pradžios ir priėjo tvirtovės kareivines, kurios buvo visiškai tuščios. Pagaliau prietemoje infant. gen. K. Litzmannas pasiekė Dinaburgo vartus (dabar Savanorių, Taikos prospektų ir Tvirtovės alėjos sankryža) ir sušuko „Valio!“ Tuo metu jo sūnus užėmė tuščią VII fortą. Jam tikriausiai atiteko forto komendantas kardas ir „auksiniai“ paradinio munduro epoletai. Nieko nuostabaus – jau 18 val. VI ir VII fortus paliko įgulos. 18-osios art. kuopos kan. Nikolajus Jemeljanovas ir 28-osios art. kuopos kan. Eirilis Komandikas iš VI forto išnešė brangius muzikos instrumentus, kuriuos buvo palikę muzikantai³⁵.

Vokiečiai užėmė VI fortą. Korpuso vadas, būdamas prie Dinaburgo vartų, išgirdo, kad rytų pusėje vyksta įnirtingas susišaudymas. Ten tvirtovės 104-osios divizijos daliniai susikovė su forte buvusiais vokiečiais. Po trumpų kautynių rusų pajėgos juos išvijo ir susigrąžino fortą bei 7-ąją stacionariąją bateriją³⁶. Divizijos kariams pavyko paimti į nelaisvę vokiečių karių, visi jie buvo iš 166-ojo pėst. pulko³⁷. Apie 22 val. rusų kariai paliko VI fortą. 23 val. tvirtovę paliko ir kpt. G. Zauškevičiaus vadovaujama 25-oji art. kuopa – paskutinis tvirtovės dalinys³⁸.

A. Panemunėje ir Šančiuose vokiečiams ėmė pasiduoti likusieji tvirtovės kariai, dauguma jų – savo noru. „Iš pradžių mus nuvarė ton vieton, kur stovi Žaliasai tiltas, Nemuno paupėn. Ten jau radome nemažą būrį belaisvių. Iš lietuvių buvo V. Kavaliūnas (dabar mokytojas), A. Bakaitis (mokytojas), Gudynas (mokytojas), Balaišis (vargonininkas nuo Debeikių), Juodviršis (nuo Svėdasų) ir kt. Paupy sulaukėme vakaro ir nakvojome, tik, žinoma, nemigdami: tai žiūrėjome, kas dedasi su mūsų Kaunu, kuris nuo stoties pusės buvo užsiėmęs labai plačiai degti; tai stebėjome į savo suėmėjus. Kai kurie iš jų, nakties sulaukus, atsirado girti“³⁹. Mieste tai buvo pirmoji laikina belaisvių „stovykla“. Čia buvo varomi visi į nelaisvę paimti tvirtovės gynėjai.

³⁵ 1915 m. lapkričio 23 d. Kauno tvirtovės įsakymas Nr. 64, kuriuo remiantis sudarytas sąrašas kovose prie tvirtovės pasižymėjusių artileristų, apdovanotų Šv. Georgijaus kryžiais ir medaliais // F. 13148. Ap. 3. B. 154. L. 69.

³⁶ Kauno tvirtovės kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 7.

³⁷ 1915 m. liepos 1–rugpjūčio 13 d. kariniai dokumentai. Nauji duomenys apie priešą. Rugpjūčio 5 d. 22 val. // F. 2723. Ap. 1. B. 289. L. 249.

³⁸ Boleckis K. Kauno tvirtovės gynimas // Mūsų žinynas. Kaunas. 1923. T. 5. L. 265.

³⁹ Vireliūnas A. Atsiminimai iš Didžiojo karo // Karo archyvas. Kaunas. 1925. L. 113.

26. Vokiečių kariuomenė užima Kauną

Rugpjūčio 18 d. (s. st. 5)

Išlikę ir pasitraukę tvirtovės daliniai užėmė gynybos liniją Karmėlava–Davalgonys–Opnari–Rudmena–Neveronys. Jos štabas įsikūrė Pravieniškėse¹. 6 val. į Neveronis, kur buvo 124-osios pėst. divizijos štabas, atvyko ir 496-asis Vilkmėrgės pėst. pulkas². 10 val. vokiečiai pradėjo puolimą nuo dešiniojo Neris kranto link Karmėlavos ir nuo Kauno tvirtovės link Davalgonių. Puolimo pradžioje pasirodė kavalerijos žvalgai ir dviratininkai, o paskui juos ir pėstininkai. Ypač įnirtingai jie atakavo Karmėlavą ir ją užėmė³. 495-ajam Kauno pėst. pulkui buvo įsakyta išvyti vokiečius iš Karmėlavos. Miestelis buvo užimtas. Pulkas pasirengė gynybai. Tačiau netrukus vokiečiai apėjo pulką iš sparnų ir apsupo. Tik mūšio metu gynėjams pavyko išsiveržti iš apsupties, ir jie pagaliau pasiekė Neveronis⁴. 10 val. artilerijos palaikomi vokiečių kariai atakavo ir 104-osios pėst. divizijos dalinius ruožė Rudmena–Neveronys. Divizijos 413-ajame, 414-ajame ir 416-ajame pėst. pulkuose liko po vieną batalioną (500–600 karių), o 415-ajame pėst. pulke – tik viena kuopa (140 karių)⁵. Divizija sugebėjo atremti priešininko ataką. 21 val. Karčiupyje gen. Lapušanskis gavo 10-osios armijos štabo telefonogramą Nr. 8289, kurioje nurodoma, kol atvyks pastiprinimas, deramai organizuoti gynybą⁶. Vokiečių atakos apribo. Mūšiai dėl Kauno tvirtovės baigėsi.

O kas tą dieną darėsi pačiame mieste? Gatvėse šlaistėsi girti rusų dezertyrai. Jie plėšė sandėlius ir parduotuves. „Prie Kaplano sandėlio, Maironio ir Laisvės al. g. kampe, kur buvo Čipurnos restoranas<...>, vienas girtas vos pastovįs ant kojų rusų kareivis, įsmeigęs šautuvą su durtuvu į vartų sieną, praleisdavo į degtinės rūšį tik tuos, kurie sumokėdavo jam 10 kap. Rūsyje stačiai „Sodoma Gomora“. Iš didžiausių bačkų žmonės degtinę lakte lakė, nereikėjo jokio indelio, stikliuko<...> Pakilusiu ūpu, po keletą butelių kišenėse nešantys degtinėlės į namus, šie smalsuoliai traukė gatvėmis prie kitų sankrovų, batų, drabužių ir t.t.<...> Kiek „išmintingesnės“ buvo moterys. Jos iškart įsiskverbė į manufaktūros, batų, kosmetikos ir kitas svarbesnes krautuves, daug kuo pasinaudojo. Joms ir sąlygos buvo geresnės, ypač toms, kurios dėvėjo ilgus sijonus. Moterys su ilgais sijonais išėjo laimėtojos. Jos sijonus pakelia aukščiau kelių, „prisiliuduoja“ „beveik vagoną“ sau patinkamų prekių ir braukia į namus. Atlikusios keletą tokių „reisu“, tos moterys tapo turtuolėmis⁷. Tačiau šį bevaldį laikotarpį greitai nutraukė rusų kareivių riksmas: „Udiraite! Niemieckaja razvedka prichodit!“ Tačiau dauguma kauniečių su šeimomis liko stovėti prie savo namų vartų, ir visi su rožiniais ir kryželiais. Tikėjosi, kad vokiečiai jų, kaip katalikų, tikrai nelies. Apie 14 val. nuo geležinkelio stoties Laisvės

¹ Kauno tvirtovės kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 7.

² 1915 m. liepos 15–rugpjūčio 6 d. 496-ojo pėst. pulko kovos veiksmų žurnalas // F. 3035. Ap. 1. B. 3. L. 6.

³ 1915 m. rugpjūčio 6 d. Kauno tvirtovės 124-osios pėst. divizijos kovos veiksmų žurnalas // F. 2437. Ap. 2. B. 83. L. 3.

⁴ Pociūnas A. Rusijos kariuomenės 495-ojo pėstininkų Kauno pulko istorija (1915–1918) // Lietuvos karybos istorijos klausimai, medžiaga. Kaunas. 1992. L. 33.

⁵ Kauno tvirtovės kovos veiksmų žurnalas // F. 13148. Ap. 1. B. 246. L. 7.

⁶ 1915 m. rugpjūčio 6 d. Kauno tvirtovės 124-osios pėst. divizijos kovos veiksmų žurnalas // F. 2437. Ap. 2. B. 83. L. 3.

⁷ Daugėla J. Kaip vokiečiai 1915 m. užėmė Kauną // Lietuvos žinios. Nr. 39. 1932 m. vasario 18 d.

alėjos link apie 20 karių šaligatviais, po dešimt kairėje ir dešinėje pusėje, palei namus, atkišę šautuvus, išsigandusiais veidais, slinko toliau. Tarp jų alėjos viduriu ėjo du karininkai ir puskarininkiai. Nuo Senamiesčio Laisvės alėja slinko kita vokiečių grupė.

Pagaliau abi grupės susitiko Laisvės alėjos viduryje ir pradėjo šaudyti. Saliutai reiškė pergalę – tvirtovė vokiečių rankose! IV, V ir VI fortai atiteko vokiečiams.

Iš tarpuvarčių pradėjo kyšioti baltos skepetaitės. Tai rusai dezertyrai rodė, kad pasiduoda. Priekyje einantis vokiečių vojo: „Ateikite pas mane.“ Jie išlįsdavo ir skubiais, bailiais žingsniais žengdavo pro vartus. Vokiečiai dezertyrus išrikiudavo ir sudarytą koloną vedė tolyn. Tai kartojosi beveik ties kiekvienu kiemu, labai tvarkingai, lyg kažkas iš anksto būtų surežisavęs šią ceremoniją. Taip iš pasidavusiųjų buvo sudaryti ištisi būriai. Pagaliau prie Žaliojo tilto susirinko didelė belaisvių minia. Visus juos reikėjo aprūpinti geriamuoju vandeniu, maistu ir t. t. Vokiečiai, negalėdami sudaryti tinkamų sąlygų, belaisvius pervedė jau nutiestu tiltu per Nemuną, surikiavo koloną ir nuvarė ją Garliavos plentu. Tačiau prie II forto koloną sustabdė ir įsakė jame pernaktoti. Atsirado belaisvių, kurie tuo pasinaudojo – sugebėjo pabėgti iš nelaisvės, tarp jų ir autoriaus dėdė eil. Juozas Mikėnas, kilęs iš Ukmergės rajono, Lėno kaimo.

Eil. J. Mikėnas tarnavo 496-ajame Vilkmėrgės pėst. pulke. Mūšio metu prie II forto buvo kontūzytas ir paimtas į nelaisvę. Pabėgęs perėjo frontą ir atvyko į rusų dalinius. Už nuopelnus kautynėse prie Kauno buvo apdovanotas Šv. Georgijaus 4-ojo laipsnio kareivio kryžiumi.

Kitą dieną belaisviai paliko II fortą ir nužygiavo link Višakio Rūdos. Iš tvirtovės dauguma sužeistųjų buvo evakuoti, tačiau dalis liko. Vienas iš jų, prp. Solovejus, rašė: „Rugpjūčio 6 d. mane prie Naujasodžio sužeidė ir paėmė į nelaisvę. Čia vokiečių patruliai mane palydėjo į Kauną ir paguldė vokiečių ligoninėje, kurioje buvo rusų skyrius. Jame gydėsi 24 rusų karininkai. Mums po vieną leido išeiti į miestą apsipirkti, tačiau būtinai lydėdavo vienas sargybinis.“⁸ Solovejus mieste buvo tris kartus ir trumpai aprašė, ką matė. „Pradžioje mieste gyventojų buvo mažai, vėliau pasirodė daug žydų, kurie vertėsi prekyba. Rugpjūčio mėn. pro tvirtovę į frontą pražygiavo daug kariuomenės, tačiau rugsėjo viduryje daug kariuomenės jau žygiavo atgal. Tvirtovės vidaus tarnybą vykdė 47-asis landvero pulkas.“⁹ Ligoniuvi pavyko pabėgti pro ligoninės lavoninės langą, jis perėjo VII fortą, Centrinį gynybos pylimą, vielų užtvartas ir išėjo į Ukmergės plentą, kol pagaliau perėjo frontą prie Svyrio ežero ir pasiekė savuosius. 40-ojo rez. korpuso štabas laikinai apsistojo „Metropolio“ viešbutyje. Per pietus vokiečių 10-osios armijos vadas gen. plk. G. Eichhornas perskaitė Vokietijos kaizerio Vilhelmo II telegramą: „Nesulaikomai veržiantis pirmyn Jūsų vadovaujama kariuomenei pavyko paimti Kauną, stipriausią tvirtovę prieš gynybos linijoje. Ta diena visada pasiliks šviesiu pavyzdžiu to, ką galima pasiekti puolant su vokiečių kariuomene. Reikšdamas Tamstai padėką ir prielankumą, suteikiu ažuolo lapus prie „Pour le merite“ (ordino)¹⁰. Taip buvo pagerbtas infant. gen. K. Litzmannas. Po 10 parų įnirtingų ir kruvinių mūšių žlugo viena stipriausių Rusijos imperijos sausumos tvirtovių, kurios statyba nuo 1882 iki 1915 metų kainavo 27 mln. rublių¹¹. Milžiniškai imperijai tai nebuvo dideli pinigai, Rusijos karo laivynui pastatyti du eskadrinius šarvuočius laivus „Retvizan“ ir „Sevastopol“ valstybei kainavo 23 003 547 rub.¹²

⁸ Belaisvis ir bėgimas iš nelaisvės // F. 2437. Ap. 2. B. 18. L. 37.

⁹ Ten pat.

¹⁰ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 137.

¹¹ Яковлев В. Крепость Ковна. Москва. 1934. Л. 54.

¹² Бунич И. Порт-Артурская ловушка // Санкт-Петербург. 1999. Л. 11, 117.

Tačiau strateginiu požiūriu Rusija prarado labai svarbų transporto ir geležinkelio mazgą, o netrukus ir visą Lietuvą. Šiaurės Vakarų fronte ji buvo priversta sudaryti naują fronto liniją. Vokiečiams atiteko daug likusio tvirtovės turto, 1 358 įvairių kalibrų artilerijos pabūklai¹³. Apie Kauno tvirtovės įgulos atkaklų pasipriešinimą ir jos užėmimą rašė užsienio spauda, o Prancūzijos kariuomenės generalinis štabas paskelbė net specialų pranešimą¹⁴.

Kiek žuvo tvirtovės įgulos karių? Tai ganėtina sunkus klausimas, nes, rusų kariams palikus tvirtovę, jų žuvusiųosius užkasė nugalėtojai ir niekas jų neskaičiavo. 20 tūkst. tvirtovės karių pateko į nelaisvę. Manau, mūsų metu įgula galėjo netekti iki 25 tūkst. karių (sužeistų ir nukautų). Tačiau iš Kauno ligoninių beveik visi sužeistieji buvo evakuoti, tad žuvusiųjų karo lauke galėjo būti ne mažiau kaip 7–8 tūkst.

Infant. gen. K. Litzmannas, kalbėdamas apie vokiečių netektis, mini tik 76-osios ir 79-osios pėst. divizijų nuostolius, kuriuos sudarė sužeisti ir žuvę 82 karininkai ir 4 262 kariai¹⁵. Tačiau tai neišsamūs duomenys. Jis nepateikia žinių apie plk. Zenkerio, plk. Montanono, brg. gen. Esebecko vadovaujamų brigadų ir 9-osios landvero brigados patirtus nuostolius. O kur dar 31-osios ir 115-osios rezervinės divizijų nuostoliai?! Turėjo nuostolių ir kitų rūšių kariuomenės – artileristai, ryšininkai, sanitarai, kavaleristai. Tvirtovės gynėjai paėmė į nelaisvę nemažai vokiečių, apie kuriuos generolas net neužsimena. Manau, kad vokiečių nuostolius galėjo sudaryti apie 10 tūkst. sužeistų, nukautų, dingusių be žinios ir paimtų į nelaisvę karių. Studijuodamas kautynių eigą pastebėjau, kad didesnė dalis vokiečių karių nukentėjo ne nuo tvirtovės artilerijos, o nuo kulkosvaidžių ir šautuvų ugnies.

Infant. gen. K. Litzmannas, nors ir labai rizikuodamas, bandydamas užimti tvirtovę, vadovavo gerai apgalvotai operacijai ir pelnytai pasiekė pergalę, kuria pasidžiaugti rugsėjo 16 d. (s. st. 3) į Kauną atvyko pats kaizeris Vilhelmas II. Jis Rotušės aikštėje stebėjo karių, dalyvavusių užimant tvirtovę, paradą¹⁶.

¹³ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 142.

¹⁴ VDKM.S.-2861/2 // Grosser Bilderatlas des Weltkrieges. München. 1919. L. 37.

¹⁵ Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 142.

¹⁶ Daugirdas T. Kaunas vokiečių okupacijoje // Kaunas. 1937. L. 37

27. Tvirtovės žlugimo priežastys

Pagal tvirtovės mobilizacijos planą nespėta deramai pasirengti tvirtovės gynybai, nes trūko žmonių, o darbo buvo labai daug.

Rusijos karinė vadovybė neatsakingai paskirstė tvirtovės kadrinius dalinius, kurie buvo parengti kautis tvirtovės sąlygomis, gerai pažinojo vietovę, – juos panaudojo karo lauko kautynėms. Tvirtovės 28-osios pėst. divizijos 28-oji art. brigada atsidūrė atvirame lauke, patyrė milžiniškus karių nuostolius. Pagaliau 1915 m. Augustave divizija, dalyvavusi kovos veiksmuose 20-ojo korpuso sudėtyje, buvo apsupta ir sunaikinta.

Atvykusį įgulų papildymą daugiausiai sudarė neparengti, netarnavę naujokai, dažnai be ginklų ir ekipuotės.

Tankiai išdėstytos artilerijos baterijos, ypač sudarančios fortų liniją, buvo prieš artilerijos gana veiksmingai „nutildytos“. Tvirtovėje trūko toliašaudžių pabūklų, haubicų, modernesnių, šaudančių didesnės galios sviediniais patrankų. Tvirtovės aviacijos ir artilerijos veiksmi nebuvo suderinti, nevyko bendradarbiavimas, dėl to artilerijai buvo sunku taikliai šaudyti.

Tvirtovės aviacija ir primityvi priešlėktuvinė artilerija negalėjo sutrukdyti vokiečių lėktuvams skraidyti virš tvirtovės atliekant žvalgybos užduotis ir bombarduoti. Vokiečių aerostatai ramiai kybojo virš savųjų baterijų, iš jų stebėtojai galėdavo nurodyti tiksliai priešininko baterijų koordinatas.

Vokiečių artilerijai pavyko sugadinti tvirtovės ryšių sistemą. Jos gynėjai taip ir nesugebėjo jos atkurti. Gynybos skyriai neteko ryšio su sektoriais, o svarbiausia – su tvirtovės štabu. Didelę įtaką gynybai turėjo prastas, ypač paskutinėmis gynybos dienomis, komendanto, štabo, valdybų vadovavimas fronte esantiems daliniams. Daugelis vadų buvo senyvi arba turėjo mažai kovinės patirties. Tai taip pat mažino dalinių kovingumą. Dėl dažno įgulų dalinių keitimo karininkai ir kariai nespėdavo susipažinti su apylinkėmis, nuodugnai apžiūrėti fortų.

Tam tikrą psichologinį vaidmenį atliko ir vokiečių ypatingos galios artilerija, kurios taikliai paleisti sviediniai sugriovė daug fortų statinių, su žemės paviršiumi sulygindavo apkasus, nukaudavo arba sunkiai sužeisdavo žmones. Dėl jų poveikio pusiausvyros netekdavo besiginantys kariai.

Tačiau pagrindinė pralaimėjimo priežastis buvo tai, kad nei Šiaurės Vakarų fronto, nei 10-osios armijos štabai nesugebėjo organizuoti tvirtovės gynybos kartu su kaimyniniais korpusais. Pastarieji nesurengė jokio svarbesnio puolimo, kuris bent kiek palengvintų įgulų kovą su priešu. Tvirtovė buvo palikta gintis viena. Rusijos caras, Vyriausiasis štabas išdavė tvirtovę ir paliko ją likimo valiai. Komendantas kav. gen. V. Grigorjevas tapo atpirkimo ožiu, t.y. atsakingas už visas nesėkmes.

Kauno tvirtovė viena sugebėjo kautis taip, kaip gynėsi Pirmojo pasaulinio karo metu daugelis į ją panašių didelių tvirtovių: Prancūzijos – Mobežo, Belgijos – Lježo, Namiūro, Rusijos – Novogeorgijevsko, Lietuvos Brastos (rus. Brest-Litovsk). Šis karas įrodė, kad didžiųjų tvirtovių epocha baigėsi.

Rusijos kariuomenės kavalerijos generolas Vladimiras Grigorjevas

Vladimiras Grigorjevas (Vladimir Grigorjev) gimė 1851 m. liepos 27 d. (s. st. 14) karininko šeimoje Kazanės gubernijoje. 1868 m. pradėjo tarnybą Rusijos kariuomenėje. 1872 m. – praporščikas. 1873 m. apdovanotas Prūsijos imperatoriaus karūnos ordino 4-ojo laipsnio kryžiumi. Ypač pasižymėjo 1877–1878 m. Rusijos–Turkijos karo mūšiuose. Buvo apdovanotas Šv. Anos 3-iojo laipsnio ordinu su kaspinėliu ir kalavijais, Šv. Stanislovo 2-ojo laipsnio ordinu su kalavijais, sidabro medaliu „Už Šipką“, Rumunijos kryžiumi, Prūsijos imperatoriaus karūnos 3-iojo laipsnio ordinu su kalavijais, jam buvo suteiktas kapitono laipsnis. 1882 m. baigė Karo akademiją. 1890 m. – pulkininkas, 15-osios kavalerijos divizijos štabo viršininkas¹. 1889 m. – 16-ojo Kimburno dragūnų pulko vadas, 1900 m. – Varšuvos tvirtovės štabo viršininkas, 1905–1907 m. – Oganovsko, Sevastopolio tvirtovių, 1909 m. – Kauno tvirtovės komendantas. 1912 m. suteiktas kavalerijos generolo laipsnis. 1914–1915 m. vadovavo Kauno tvirtovės parengimui ir jos gynybai, jos metu buvo suimtas ir caro (Nikolajus II asmeniškai jį pažinojo) nurodymu teisiamas. 1915 m. rugsėjo 26 d. 20 val. 30 min. nuteistas: atimtas laipsnis ir visi apdovanojimai, išmestas iš tarnybos, dvarininko luomo ir 15 m. išsiųstas į katorgą. 1915 m. spalio 21 d. (s. st. 8) Minske šį nuosprendį patvirtino infant. gen. Evertas². 1917 m. kalėjo Oriolo kalėjime, iš kurio kovo 5 d. buvo paleistas. Bolševikų vėl buvo sulaikytas ir įkalintas Peterburge. 1918 m. kovo 1 d. pritaikius amnestiją paleistas. Tolesnis likimas ir mirties data nežinoma.

Kav. gen. V. Grigorjevas buvo vedęs, turėjo dvi dukras ir sūnų (žuvo fronte).

¹ 1915 m. birželio 9 d. užpildytas plk. V. Grigorjevo tarnybos lapas // F. 409. Ap. 1. B. 126407.

² 1915 m. rugsėjo 26 d. Dvinsko karo apygardos teismo nuosprendis.

Vokietijos kariuomenės infanterijos generolas Karlas Litzmannas

Karlas Litzmannas (Karl Litzmann) gimė 1850 m. sausio 22 d. 1868 m. pradėjo tarnybą Prūsijos kariuomenėje. 1870–1871 m. Prancūzijos–Prūsijos karo metu pasižymėjo ir karalius Vilhelmas I jį apdovanojo Garbės kardu¹. 1901–1902 m. – 39-osios divizijos štabo viršininkas, 1902–1905 m. – Karo akademijos viršininkas. 1905 m. išėjo į atsargą.

Prasidėjus karui vadovavo 3-iajai gvardijos divizijai, kuri sėkmingai kovėsi Rytų Prūsijoje. Divizijai patekus į apsuptį, su 12 tūkst. rusų belaisvių sugebėjo prasiveržti ir pasiekti savuosis. 1915 m. sausį vadovavo 8-osios armijos smogiamajai grupei. 1915 m. liepos–rugpjūčio mėn. jo vadovaujamas sustiprintas 40-asis rezervo korpusas po apgulos ir įnirtingų mūšių užėmė Kauno tvirtovę. Už šią pergalę imperatorius Vilhelmas II (kuris generolą asmeniškai pažinojo) prie turimo ordino „Pour le merite“ įteikė „Ažuolo lapus“². 1916 m. ištikus katastrofai 4-ajai Austrijos-Vengrijos armijai, infant. gen. K. Litzmanno vadovaujamas korpusas buvo perkeltas į Voluinės Vladimirą, kur sustabdė rusų 8-osios armijos puolimą ir išgelbėjo Austrijos-Vengrijos kariuomenę nuo visiško sutriuškinimo. 1917 m. kovos veiksmuose Karpatuose, Vakarų Galicijoje, ties Slonimu vadovavo armijos grupei „Litzmann“ 1918 m. Vakarų fronte. Karių buvo mylimas ir vadinamas tiesiog tėvu.

Mirė 1936 m. gegužės 5 d.³

¹ Kauno tvirtovė ir generolas Litzmann // | laisvę. Nr. 49. 1941. L. 4.

² Gen. Litzmann. Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas // Mūsų žinynas. 1930. T. 19. L. 140.

³ Залесский К. Литцман К. // Первая мировая война. Правители и военачальники. Москва. 2000. Л. 377.

Santrauka

XIX a. 8–9-ajame dešimtmetyje Kaune buvo pastatyta I klasės sausumo tvirtovė – viena didžiausių Rusijos imperijoje. Ją baigus statyti, Kauną apsupo žiedas, kurį sudarė 8 fortai, 9 baterijos, Centrinis gynybos pylimas. Tvirtovės įgulai mieste ir jo apylinkėse buvo pastatyta daug pastatų: kareivinių, sandėlių, įrengta ūkinių patalpų. Kaunas tapo tipišku miestu tvirtovė.

Laikas bėgo, fortifikaciniai statiniai seno, tuo pat metu sparčiai tobulėjo karo technika, ypač sunkioji artilerija.

1913 m. aplink senuosius fortus prasidėjo naujo, galingo žiedo, susidedančio iš 12 didelių fortų ir 9 atsparos punktų, kurių konstrukcijos buvo gelžbetoninės, statyba. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, tvirtovė aktyviai ruošėsi gynybai, ypač buvo stiprinamas I gynybos skyrius. Priešais fortų liniją buvo įrengtos trys naujos apkasų linijos, papildomos lauko artilerijos pozicijos, daug spygliuotos vielos užtvarų, fugasų laukai.

Tvirtovės įgulą daugiausia sudarė atsargos kariai. Kadrinių dalinių buvo mažai, labai trūko sunkiosios artilerijos.

Vokiečių 10-osios armijos 40-asis rezervinis korpusas turėjo stiprią artileriją, iš kurios išsiskyrė 420 ir 305 mm pabūklai.

1915 m. rugpjūčio 7–14 dienomis prie Kauno tvirtovės vyko labai atkaklūs mūšiai, kurie vėliau pradėjo silpti, nes tvirtovėje seko karinių dalinių išteklių. Rugpjūčio 18 d. vokiečiai užėmė tvirtovę.

Šiaurės Vakarų fronto ir 10-osios armijos štabai nesugebėjo laiku surengti sparnuose puolimų, kuriuos galėjo atlikti šalia išsidėstę korpusai. Šie puolimai vokiečių karinę vadovybę būtų privertę iš naujo apsvarstyti tvirtovės puolimo planus. Ir nežinia, kuo viskas galėjo baigtis.

Po karo tiek Rusijoje, tiek Vakarų Europos valstybėse net didelių fortifikacinių įrenginių įgulos savarankiškai jau nebegalėjo priešintis. Tvirtovių laikotarpis baigėsi.

Summary

Over the last two decades of the 19th century Kaunas saw the construction of an inland castle first class, which was one of the largest within the Russian Empire. Upon completion of its construction, the city of Kaunas was finally surrounded by defensive fortifications that would form a ring, including 8 forts, 9 batteries, and the Central Defensive Mound. To contribute to formation of a garrison of this castle, a number of buildings were constructed in the city and its surroundings, mainly barracks and warehouses; also, household-related premises were set. Kaunas became a typical city-castle.

Over time the fortifications grew old; and military equipment, meanwhile, boomed, especially the heavy artillery.

In 1913 the construction of another—new and forceful—ring of fortifications began. It comprised 12 grand forts and 9 support points, all made of ferroconcrete. With the breakout of World War I, the defense of the Castle was strongly reinforced, mainly in the First Defence Section. In front of the line of forts, three new trench lines were dug, establishing extra field artillery positions and much of barbed wire fencing as well as fields of landmines.

The garrison of the Castle by far comprised reserve soldiers. Regular military units formed an immensely small part of it; and there was a lack of heavy artillery.

The 40th Reserve Corps of the 10th German Army had strong artillery, 420 and 305 mm cannons as the flagships.

On 7-14 August 1915 top persistent battles took place by the Kaunas Castle. Later they declined in intensity due to gradual decrease in supplies needed by military units. On 18 August the Germans seized the fortress.

The Lithuanian headquarters of the north-west front and those of the 10th Army failed to timely arrange attacks on the wings, which could have been accomplished by nearby military corps. Those attacks would have made the German military authorities to re-consider the plans regarding attacks on the Kaunas Castle, which might have turned the itinerary of history otherwise.

After the war neither garrisons of Russia nor those of the countries of Western Europe could successfully oppose the enemy by mere help of fortifications any more, no matter how strong the fortifications would be. The era of fortresses was over.

Резюме

В течение 80-90 годов 19-ого века в Каунасе была сооружена крепость I класса - одна из самых крупнейших во всей Российской империи. С сооружением крепости город Каунас опоясался замкнутым кольцом 8-ми фортов с 10-ю батареями и одной линией центральных укреплений. В самом городе и его пригородах было построено огромное количество военных зданий для войсковых частей гарнизона: склады и разные другие военно-хозяйственные объекты. Каунас превратился в типичный город-крепость.

Время шло, и фортификационные сооружения стали устаревать. В то же время военная техника, особенно тяжелая артиллерия, продолжала интенсивно развиваться.

В 1913 г. вокруг старых фортов началось строительство нового мощного железобетонного кольца из 12 больших фортов и 9 опорных пунктов. Когда началась I-ая мировая война, крепость готовилась к обороне. Особенно укреплялся I-ый отдел обороны крепости. Напротив линии фортов были подготовлены три новые линии окопов, дополнительные позиции батарей (полевой артиллерии), заграждения из колючей проволоки, а также были заложены фугасные поля.

Гарнизон крепости состоял в основном из запасников и ополченцев. Кадровых частей было очень мало, к тому же недоставало тяжелой артиллерии.

Германский 40-ой усиленный резервный корпус 10-ой армии располагал отличной артиллерией: особое место занимали 420 мм и 305 мм орудия. Их снаряды сильно разрушали фортификационные сооружения, этими орудиями обстреливался и сам город.

Самые ожесточенные бои из-за крепости проходили с 7 по 14 августа 1915 г. После 14 августа бои начали ослабевать, так как в крепости стало не хватать людских резервов. 18 августа немцы захватили крепость. Так, после одиннадцатисуточных боев, пала одна из самых сильнейших сухопутных крепостей России.

Штабы Северо-Западного фронта и 10-ой русской армии не смогли своевременно организовать атаки соседних корпусов, которые могли бы оказать помощь гарнизону крепости.

Во время I-ой мировой войны, как в России, так и в Западной Европе, крепости уже не могли сопротивляться самостоятельно. Время больших крепостей кончилось.

Šaltiniai

1. Kauno apskrities archyvas. F. I-465 (1880–1915 metų Kauno karinės tvirtovės dokumentai).
2. Lietuvos centrinis valstybės archyvas:
 - F. 496 (1915 m. Vilniaus apskrities karo viršininko kovos veiksmų žurnalas);
 - F. 1227 (1875–1917 metų Kauno gubernijos žandarų valdybos dokumentai);
 - F. 1364 (Karo technikos tiekimų skyriaus naikintinų bylų ir knygų sąrašas).
3. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. F. 833 (Kauno tvirtovės valdybos ir Rinkimo Kauno tvirtovės geležies ir kito turto kuopos dokumentai).
4. Rusijos karo istorijos, artilerijos, inžinerijos, ryšių muziejaus archyvas:
 - F. 6 (1894–1914 metų Rusijos kariuomenės, Vyriausiosios artilerijos valdybos ir jai pavaldžių įstaigų susirašinėjimo dokumentai);
 - F. KEU (Kauno tvirtovės antrojo žiedo, jo fortų, atsparos, gynybos punktų brėžiniai ir žemėlapiai).
5. Rusijos valstybinis karo istorijos archyvas:
 - F. 391 (1914–1918 metų I pasaulinio karo Rusijos karo vadovybės įsakymai frontams, armijoms, junginiams, daliniams. Kariuomenės kovos veiksmų aprašymai, karinių komitetų posėdžių protokolai);
 - F. 1956 (Vilniaus karinės apygardos štabo dokumentai);
 - F. 2037 (Šiaurės fronto Sanitarinės valdybos viršininko dokumentai);
 - F. 2437 (1915 m. Kauno tvirtovėje suformuotos 124-osios pėstininkų divizijos dokumentai);
 - F. 2218 (1915–1918 metų Rusijos kariuomenės 20-ojo armijos korpuso dokumentai);
 - F. 2723 (1864–1914 metų 28-osios pėstininkų divizijos dokumentai);
 - F. 2724 (1867–1917 metų 110-ojo Kamos pėstininkų pulko dokumentai);
 - F. 2725 (1882–1917 metų 111-ojo Dono pėstininkų pulko dokumentai);
 - F. 3034 (1915–1917 metų 124-osios pėstininkų divizijos, 495-ojo Kauno pėstininkų pulko dokumentai);
 - F. 3035 (1915–1917 metų 124-osios pėstininkų divizijos 496-ojo Vilkmergės pėstininkų pulko dokumentai);
 - F. 5644 (1914–1918 metų Karinio telegrafo kuopų dokumentai);
 - F. 8285 (1914–1918 metų Kauno tvirtovės apsaugos brigados formavimo, ginkluotės, kovos veiksmų dokumentai ir žurnalai);
 - F. 13148 (1871–1917 metų įvairūs įsakymai Kauno tvirtovės valdyboms, štabui, įgulai. Tvirtovės susirašinėjimo dokumentai dėl statybų, ginkluotės, mobilizacijos, pasirengimo gynybai. Tvirtovės ir fortų planai, kovos veiksmų žurnalai. Operatyviniai ir žvalgybos duomenys, dalinių vadų 1914–1916 metų mūšių ataskaitos).

Literatūra

1. Andriušis S. *18 parų po žeme*. Kaunas. 1991.
2. Balčiūnas J. *Lėktuvai, lakūnai, žygdarbiai*. Vilnius, 1975.
3. Bartušas J. „Liūdnas pabėgėlių likimas“. *Lietuva Didžiąjame kare*. Vilnius. 1959.
4. Boleckis K. „Kauno tvirtovės gynimas“. *Mūsų žinynas*. T. 5. Kaunas. 1923.
5. Černeckis V. „Kauno tvirtovė 1882–1900 m.“ *LTSR mokslų akademijos darbai*. A serija 3(25). 1967.
6. Dantas E. „Kauno tvirtovė 1914 metais“. *Naujas žodis*. Nr. 22. 1932.
7. Daugėla J. „Kaip vokiečiai 1915 m. užėmė Kauną“. *Lietuvos žinios*. Nr. 39. 1931.
8. Daugirdas T. *Kaunas vokiečių okupacijoje*. Kaunas. 1937.
9. *Der Grosse Krieg in Bildern*. Berlin. 1917.
10. Yčas M. *Atsiminimai. Nepriklausomybės keliais*. D. 2. Kaunas. 1935.
11. Gen. Litzmann. „Kauno tvirtovės puolimas ir paėmimas“. *Mūsų žinynas*. 1930. T. 19.
12. Gintneris A. *Lietuva caro ir kaizerio nuguose*. Čikaga. 1970.
13. *Grosser Bilderatlas des Weltkrieges*. München. 1919.
14. Jakelaitis J. *Jeigu kas nors skaitys*. Kaunas. 1996.
15. Jankauskas V. „Visur buvęs reikalingas“. *Nepriklausomos Lietuvos generolai*. Vilnius. 1998.
16. Jurginienė S. „Viktoro Gailiaus 1914–1915 m. laišakai E. Jagomastui“. *Kraštotyra*. Nr. 25. Vilnius. 1991.
17. *Karo technikos dalių dvidešimtmetis. 1919-1939*. Kaunas. 1939.
18. *Kauno tvirtovei įsakymai*.
19. Kpt. Gabrys. „Sprogstamosios medžiagos sviediniuose pritaikymo ir jų įtaisymo bruožai“. *Mūsų žinynas*. Kaunas. 1922.
20. Kviklys B. *Mūsų Lietuva*. T. 3. Vilnius. 1991.
21. Leonas P. „Mano pergyvenimai (1914–1919)“. *Mūsų senovė*. T. 2. Kaunas. 1938.
22. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*. T. 2. Vilnius. 1965.
23. *Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918–1953*. T. 2. Vilnius. 2002.
24. *Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918-1953*. T. 3. Vilnius. 2003.
25. *Lietuvos kariuomenės karininkai. 1918–1953*. T. 5. Vilnius. 2005.
26. *Lietuvos žinios*. 1914.
27. Lt. Kriuger A. *1915 m. rugpjūčio 16 d. užrašai apie Kauno tvirtovės 2-ojo forto užėmimą*.
28. Narušis S. „Didžiojo karo metais Kidulių kaimelio apylinkėje“. *Karo archyvas*. T. 7. Kaunas. 1936.
29. Petraitis J. *Didysis karas. 1914–1915 m.* Kaunas. D. 1. 1935.
30. Pikčilingis J. „Pergventos valandos“. *Karo archyvas*. T. 3. 1926.
31. Pociūnas A. „Garlaiviai Kauno tvirtovėje“. *Kauno istorijos metraštis*. Nr. 3. Kaunas. 2002.
32. Pociūnas A. *Kauno tvirtovė 1882–1915 metais*. Diplominis darbas. Vilniaus universitetas. 1989.
33. Pociūnas A. „Kauno tvirtovės žlugimas. Vilkmergės pėstininkų pulkas 1914–1915 metais“.

- Darbai ir dienos*. Nr. 21. Kaunas. 2000.
34. Pociūnas A. „Lietuvos kariuomenės minosvaidžiai 1921–1940 metais“. *Kardas*. Nr. 2. 2003.
 35. Pociūnas A. „Tragiški lietuvių karių likimai Pirmajame pasauliniame kare“. *Karys*. Nr. 3. 2001.
 36. Pociūnas A. *Rusijos kariuomenės 495-ojo pėstininkų Kauno pulko istorija (1915–1918)*. Tarptautinės mokslinės-praktinės konferencijos „Lietuvos karybos istorijos klausimai“ medžiaga. Kaunas. 1992.
 37. Radus-Zenkavičius L. „Oro grumtynių priemonės“. *Mūsų žinynas*. Kaunas. T. 3. 1922.
 38. Ruseckas P. *Lietuva Didžiąjame kare*. Vilnius. 1939.
 39. Solf F. *Zwei Kriegsjahre einer 42 cm*. 1920.
 40. Tuskenis L. *Lietuvos plentai ir moderniškiosios konstrukcijos*. Kaunas. 1931.
 41. *Vilniaus karinės apygardos įsakymai*.
 42. Vireliūnas A. „Atsiminimai iš Didžiojo karo“. *Karo archyvas*. T. 1. Kaunas. 1925.
 43. Žukas K. *Žvilgsnis į praeitį*. Vilnius. 1992.
 44. *Авиация в мировой войне*. Ленинград. 1924.
 45. *Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 г.* Выпуск 1. Москва. 1966.
 46. *Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 г.* Выпуск 4. Москва. 1971.
 47. *Авиация и воздухоплавание в России в 1907–1914 г.* Выпуск 5. Москва. 1972.
 48. Аптекарь П. „Агенты и резиденты“. *Родина*. №. 8–9. 1993.
 49. Байков Л. *Свойства боевых элементов и подготовка войск и войне и бою*. Одесса. 1910.
 50. Безкровный Л. *Армия и флот в начале XX в.* Москва. 1986.
 51. Бунич И. *Порт Артурская ловушка*. Санкт-Петербург. 1999.
 52. Василевский М. *Как пала Ковна*. Москва. 1916.
 53. Величко К. *Русские крепости в связи с операциями полевых армий в Мировую войну*. (Критико-стратегический этюд по архивным материалам и воспоминаниям). Ленинград. 1926.
 54. Вернер О. *Полный каталог военных автомобилей и танков Германии. 1900-1982*. Москва. 2003.
 55. *Военная энциклопедия*. Т. 13. Петроград. 1913.
 56. *Военная энциклопедия*. Т. 18. Петроград. 1915.
 57. Галактионов М. *Париж. 1914 темпы операций*. Москва. 2001.
 58. Гепнер Э. *Война Германии в воздухе*. Минск. 2005.
 59. *Дирижабли на войне*. Минск-Москва. 2000.
 60. Залесский К. *Первая мировая война. Правители и военачальники*. Москва. 2000.
 61. Зданович А. „Тайные силы“. *Родина*. №. 8–9. 1993.
 62. *История Великой войны*. Москва. 1916.
 63. Каннуников А., Шабанов В. „Военные самокаты русской армии“. *Военная иллюстрация*. Москва. 1998.
 64. Керсновский А. *История русской армии*. Москва. 1999.
 65. Комбриг Евсеев Н. *Свенцянский прорыв (1915 г.)*. Москва. 1936.
 66. Константинович Г. *Воспоминания*. Москва. 2005.
 67. Кочнев Е. *Энциклопедия военных автомобилей (1769–2006)*. Москва. 2006.

68. Лемке М. *250 дней в царской ставке. 1914–1915 (Воспоминания мемуары)*. Минск. 2003.
69. Манчестер У. *Стальная империя Круппов*. Москва. 2003.
70. Мазилькина И., Орлицкий Ю. „На линии огня и смерти“. *Родина*. №. 8–9. 1993.
71. Ненахов Ю. *Железом и кровью (Войны Германии XIX века)*. Москва. 2002.
72. Образцов И. „Сила и дух“. *Родина*. №. 8–9. 1993.
73. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1891 г.* Ковна. 1890.
74. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1899 г.* Ковна. 1898.
75. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1912 г.* Ковна. 1911.
76. *Подрывные работы*. Наставление для инженерных войск по специальному образованию. С. Петербург. 1913.
77. Решин Е. *Генерал Карбишев*. Москва. 1934.
78. Рихтхофен М. *Красный истребитель*. Москва. 2004.
79. *Русские крепости и укрепления на фронте против Германии их обороны*. Варшава. 1909.
80. *Русский календарь „25-летие Мировой войны“*. Каунас. 1939.
81. Строков А. *Вооруженные силы и военное искусство в Первой мировой войне*. Москва. 1974.
82. Сухомлинов В. *Воспоминания*. Берлин. 1924.
83. Такман Б. *Августовские пушки*. Москва. 1972.
84. Уткин А. *Россия в Первой мировой войне*. Смоленск. 2000.
85. Храчевич К. *В дѣбрях Литвы*. Исторический вестник. №. 11. 1907.
86. Черников И. *Энциклопедия речного флота*. Москва. 2004.
87. Шлиффен А. *Искусство войны*. Антология военной мысли. Санкт-Петербург. 2000.
88. Энгельс Ф. „Фортификация“. *Избранные военные произведения*. Москва. 1956.
89. Яковлев В. *Крепость Ковна (1882–1915 г. г.)*. Краткий очерк возникновения и начала постройки крепости. 1934.

Kauno miesto vietovardžiai

A

Aleksotas 66; 73; 106; 109; 113
Armališkiai 18
Aukštieji Kaniūkai 83; 89; 114
Aukštieji Šančiai 64; 66; 109; 116
Aukštieji Veršvai 82
Aukštoji Freda 55; 85; 90; 92; 102
Aukštoji Panemunė 38; 50; 61; 66; 94; 106;
111; 112; 113; 116; 117
Ažuolų kalnas 18

B

Biruliškės 111

J

Jiesia 94
Julijanava 15

K

Kalniečiai 15
Kaunas 13; 15; 17; 18; 21; 22; 24; 25; 32; 37;
38; 39; 40; 55; 56; 57; 58; 60; 61; 62; 65; 66;
68; 70; 71; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 81; 87; 90;
94; 102; 104; 105; 109; 112; 117; 119; 120
Kleboniškis 38; 58; 115
Kumpė 16; 19

L

Linksmadvaris 113
Linkuva 15; 19; 83

M

Marvelė 39; 105

N

Naujasodis 19; 53; 119
Noreikiškės 15; 58

P

Pakalniškiai 18; 19; 58; 89
Pažaislis 38; 53; 89
Petrašiūnai 15; 46; 58

R

Rokai 15; 58
Romainiai 18; 19; 71; 115

S

Seniava 15

Š

Šančiai 46; 52; 76; 109; 113; 116
Šilainiai 58; 85; 108

T

Tirkiliškiai 91; 93; 96; 97; 102
(dalis priklauso Kauno rajonui)

V

Vaišvydava 18; 89; 107
(dalis priklauso Kauno rajonui)
Veršvai 38; 76; 90
Vilijampolė 79; 82; 98; 114

Z

Zuikinė 15

Ž

Žaliakalnis 109; 113
Žemieji Kaniūkai 58
Žemieji Veršvai 73; 82
Žemutinė Freda 58

Kauno rajono vietovardžiai

A

Agnopolis 83
Alšėnai 73; 76; 84; 86
Altoniškiei 77
Armaniškiai 74; 84; 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93;
94; 95; 96; 97

B

Babtai 70; 83; 88; 92
Bernatoniai 81; 98
Biliūnai 83; 94; 96
Būdos 83

D

Darsuniškis 107
Davalgonys 74; 110; 118
Didžiosios Lapės 65; 74
Dievogala 72; 76; 82
Digriai 82; 84; 86; 88
Dobrovolė 84
Domeikava 19; 58; 71; 93; 115
Domininkoniškės 71; 74; 84; 90; 91; 92; 93;
96; 97

E

Eigirgala 83; 88; 96
Elizentalis 89; 103
Ežerėlis 77

G

Gailiušiai 88
Gaižėnai 84; 88; 92
Garliava 40; 71; 76; 81; 84; 88; 94; 95; 96;
100; 101; 102; 105; 108
Giraitė 81; 83; 89
Girininkai 72; 86
Grabava 77; 87

Gudeliai 71; 81

I

Igliauka 72
Ilguva 48

J

Jiestrakis 108
Jonučiai 18; 58; 84; 86; 87; 89; 93; 94; 96; 97
Juodbūdis 77
Juodvaris 89
Juozapava 80
Jūrė 78

K

Kampiškiai 74; 100
Karkazai 97; 98; 101; 106
Karkiškės 96
Karmėlava 74; 109; 110; 118
Kazimieriškės 108

L

Lentainiai 18; 58; 71; 83; 89; 114
Linkuva 85

M

Marva 19; 23; 39; 45; 58; 72; 84; 85; 86; 87;
88; 95; 96; 99; 101; 113
Marvilis 39; 84; 108
Mastaičiai 86
Mauručiai 24; 48; 52; 71; 73; 74; 80; 82; 95
Mitkūnai 82
Muniškiai 50; 65; 96; 98

N

Naudžiai 72
Naujieji Bernatoniai 81

Netoniai 82; 83
Neveronys 93; 118

P

Pabartupis 52
Padainupys 82
Pajiesys 18; 19; 86
Pajotai 94
Pamaišupis 88; 91; 94
Paparčiai 96
Pažėrai 54; 72; 73; 77; 78; 79; 80; 88; 98
Petkeliškės 73
PypLIAI 70; 71; 72; 73; 75; 76; 77; 80; 81; 82;
84; 85; 87; 88; 94; 112
Plutiškės 71
Poderišķiai 82; 86; 94
Potišķiai 77

R

Raudondvaris 40; 81; 82; 96; 98
Rašnava 88; 103
Raželiai 103
Ražiai 88; 89; 93
Ražiškiai 39; 84; 86
Ringaudai 74; 84; 99
(Ringvaldiškis)
Rinkūnai 73; 76; 84; 85
Romaškių Būdos 88; 96
Rožė 96
Rudmena 118

S

Sakalai 89
Sergiejišķės 74
Sitkūnai 88
Skriaudžiai 71; 90
Stanaičiai 92
Stangviliškiai 76; 84; 85; 94

Š

Šakiai 19
Šimėkai 71
Šiūrupis 108

T

Tabariškiai 82; 85; 86; 95
Teleičiai 84

U

Užliedžiai 77; 83

V

Vaitopolis 85
Valeriškis 88; 96
Vandžiogala 70; 81; 93
Varluva 88
Vilemai 65; 72; 74; 76; 77; 80
Vilkija 70
Višakio Rūda 119
Voškoniai 88; 96

Z

Zagrada 18; 39; 71; 84; 95; 96; 97; 99; 101
Zapyškis 40; 71; 72; 77; 82
Zascianka 19

Kiti Lietuvos vietovardžiai

A

Alytus 26; 61
Ažuolų Būda 81; 95

B

Bliuviškės 26

D

Daugailiškiai 94
Davalgonys 109; 118
Dukštas 7

E

Elžbietiškėlis 70
Elžbietiškis 70

J

Jonava 70; 110
Jurbarkas 60

K

Kaišiadorys 24; 75; 109; 110; 111; 112
Kalvarija 26
Karčiupis 118
Kazlų Rūda 70; 81; 90; 95
Kėdainiai 75
Kybartai 25
Klaipėda 60
Kudirkos Naumiestis 22; 52; 77

M

Marijampolė 26; 68; 95; 103

O

Opnariai 110; 118

P

Pilviškiai 68; 81
Pravieniškės 75; 95; 109; 118
Prienai 71; 75; 90

R

Raseiniai 75
Rumšiškės 110

Š

Šiauliai 26; 61

T

Tauragė 61

U

Ukmergė (Vilkmergė) 19

V

Varėna (Oranai) 61
Veiveriai 77; 80; 95; 100; 101; 102
Vilkaviškis 26; 61; 68; 95
Vilkija 70
Vilnius 17; 25; 32; 55; 61; 68; 71; 107; 108;
110; 112; 113
Virbalis 22; 25; 56

Z

Zarasai 7

Ž

Žemaitkiemis 93
Žiežmariai 110

Arvydas Pociūnas

KAUNO TVIRTOVĖS GYNYBA 1915 METAIS

Kalbos redaktorė Nijolė Andriušienė
Maketavo Dalia Žukaitienė

2007-10-26. Tiražas 720 egz. Užsakymas Nr. GL-595.
Išleido Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija,
Šilo g. 5A, LT-10322 Vilnius